

Národní
zemědělské
muzeum

57 | prameny
a studie

NZM Čáslav
Muzeum
zemědělské
techniky

NZM Kačina
Muzeum
českého
venkova

NZM Ohrada
Muzeum lesnictví,
myšlivosti
a rybářství

NZM Valtice
Muzeum vinařství,
zahradnictví
a životního prostředí

Prameny a studie

57

Národní zemědělské muzeum Praha
2015

ISSN 0862-8483

Časopis vychází za finanční podpory Ministerstva zemědělství na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace.

Periodikum vychází 2x ročně

Zařazeno do Seznamu recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v ČR

Evidenční číslo: MK ČR E 18799

© Národní zemědělské muzeum Praha, 2015
ISSN 0862-8483

Obsah

Využití systémové dynamiky v oblasti kultury – příklad muzeí <i>Martin Sobotka, Milan Jan Půček, Jiří Houdek</i>	7
Benchmarking muzeí (kultury) – projekty, zkušenosti <i>Milan Jan Půček, Michal Plaček, František Ochraňa, Zdeněk Vích</i>	19
Turovítí v mytologii <i>Miroslav Čeněk</i>	36
Úvod do domestikace savců na příkladu kozy domácí <i>Marie Voldřichová</i>	45
Chotkovské konírny na zámčích Kačina a Veltrusy v kontextu dalších zámeckých koníren <i>Pavel Novák</i>	61
Koně hrabat Chotků ve dny všední i sváteční <i>Pavel Novák</i>	80
Zahrady na mikulovském panství v 17. století <i>Kamila Svobodová</i>	86
Komponovaná krajina Libějovicko-Lomecko. Příběh tří staletí <i>Jozef Sedláček, Lenka Trpáková, Alena Salašová</i>	92
Vilové zahrady projektované technickou kanceláří pro zakládání zahrad Josefa Vaňka v Chrudimi <i>Roman Zámečník</i>	110
Použití popínavých rostlin v zahradní a krajinářské architektuře Josefa Kumpána v období první Československé republiky <i>Romana Šnajdárková</i>	148

Využití systémové dynamiky v oblasti kultury – příklad muzeí

The Usage of System Dynamics in Area of Culture – Example of Museums

MARTIN SOBOTKA, MILAN JAN PŮČEK, JIŘÍ HOUDEK

Abstrakt: Místní nebo ústřední vláda je zřizovatelem přibližně 80 % všech muzeí. Pokud vezmeme v úvahu, že celá veřejná správa je pod velkým tlakem, který souvisí se snižováním disponibilních prostředků v rozpočtu, tento fiskální stres se přesouvá i na kulturní instituci (tedy i na muzeum). To je potom důvodem, proč je velmi důležité hledat nástroje, které pomohou s optimalizací aktivit těchto institucí. Systémová dynamika je jedním z možných nástrojů pro tuto optimalizaci aktivit muzea, pro hledání racionálních úspor nebo zlepšování vlastních aktivit. V článku se vychází z přístupů teorie veřejné ekonomiky (zejména teorie New Public Managementu).

Summary: The local or central government establishes almost 80 % of museums. If we take into account that the whole public administration is under large pressure in terms of reduction of the budgetary expenditures, this stress turns out to cultural institutions and museums as well. This is the reason why is very important to look for the tools which can help us to optimize the activities of these institutions. The system dynamics is one of the possible tools for optimization of activities of the museum, for searching the rational savings or improving the activities. We come from the theory of public economics (especially theory of New Public Management) by the processing this article

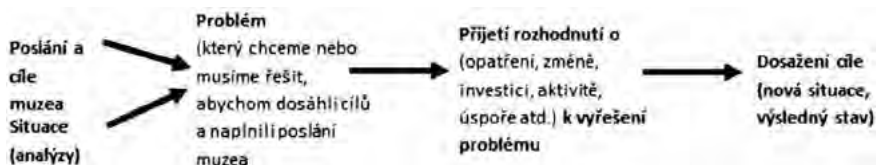
Klíčová slova: kulturní instituce, muzeum, New Public Management, systémová dynamika.

Keywords: Culture institutions, Museum, New Public Management, System Dynamics.

Úvod

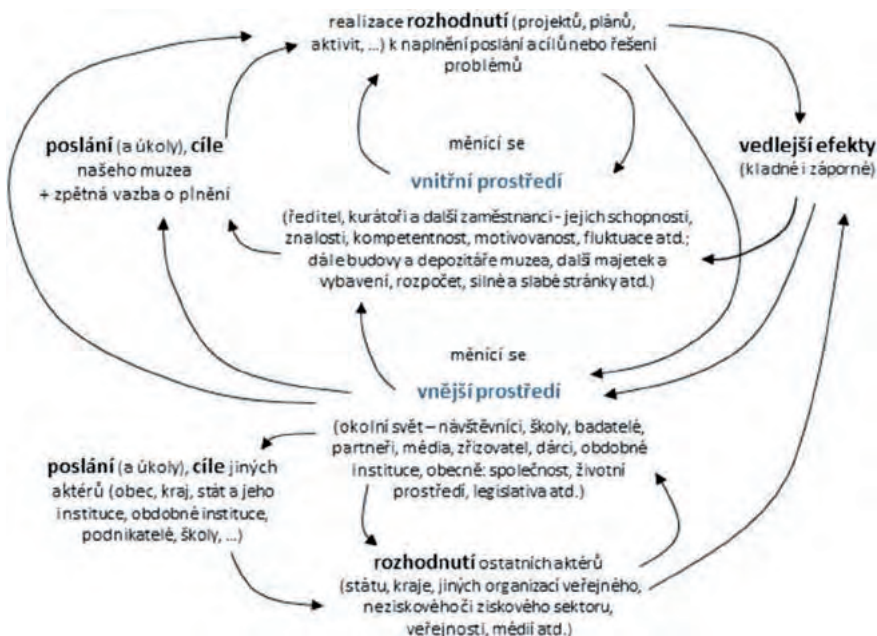
Součástí moderní muzeologie je také management muzeí. Dosahovat stanovené cíle, plnit poslání a úkoly stanovené právními normami, efektivně chránit sbírku, hospodárně nakládat s rozpočtem muzea, motivovat a vést zaměstnance, účelně provádět prezentaci a marketing muzea, všechny tyto aktivity patří z hlediska řízení k naléhavým otázkám běžného chodu muzeí. V dnešní turbulentní době plné změn, nových výzev a nových technologií přestávají klasické systémy řízení založené na lineárním myšlení (viz níže) fungovat. Nezbytná je znalost mnoha různých souvislostí, které je třeba brát jako základ při vytváření modelů pro řízení, prosazování změn, dosahování stanovených cílů. Běžné („nedynamické“, „nesystémové“) uvažování vychází z lineárního myšlení (viz obr. 1).

U lineárního myšlení subjekt, který má právo přijmout rozhodnutí nebo povinnost řešit problém (ředitel muzea, vedoucí oddělení, kurátor atd.) předpokládá, že na základě analýzy stávající situace lze problémy, které nám brání dosáhnout našich cílů, jednoduše vyřešit přijetím vlastních rozhodnutí. Vnější

Obr. 1. Lineární myšlení

prostředí (okolní reálný svět) však takto nefunguje. Senge¹ hovoří o nutnosti „rozpoznání kruhů příčinnosti. Skutečnost je tvořena kruhy, avšak my vidíme přímky.“ Výsledný stav (dosažení či nedosažení cíle, vyřešení či nevyřešení problému) ovlivňuje v reálném světě rozhodování a chování dalších aktérů (státu, kraje, obce, podnikatelů, jiných kulturních institucí, škol atd.). V některých případech je pro nás jejich chování pozitivní (vznik synergie, využití příležitosti či jen šťastná náhoda) nebo neutrální, anebo často nepříznivé. Naše rozhodování může být mnohem smysluplnější, porozumíme-li potřebným vazbám mezi příčinami a jejich následky. Navíc naše rozhodnutí může mít vedlejší efekty, které také mohou ovlivnit výsledný stav (požadovanou změnu vnějšího prostředí). Jednoduchý model systémového myšlení je zobrazen na obr. 2. Systémové

Obr. 2. Systémové myšlení

¹ SENGE, P. M. (2007), s. 91.

myšlení je praktickou aplikací systémové dynamiky, tedy vědního oboru zaměřeného na zkoumání vzorů chování a struktur, které řídí přírodu, rodiny, ekonomiku, firmy a ostatní podobné dynamické systémy. Tématem tohoto článku je diskuse využitelnosti systémové dynamiky pro management muzeí.

Článek si klade dva cíle. Prvním je popsat teoretická východiska systémové dynamiky ve vazbě na muzea. Druhým cílem je zachytit hlavní vazby mezi jednotlivými prvky systému v oblasti muzeí. Výsledkem tohoto článku je vytvořit základní model ve formě smyčkového příčinného diagramu, který nám nastíní základní zpětné vazby ovlivňující život muzea.

1. Instituce muzea a muzejní struktura v ČR

V dalším textu pod pojmem „muzeum“ rozumíme v souladu se statistikou ministerstva kultury muzeum, galerii (muzeum umění) nebo památník (muzeum věnované konkrétní osobnosti nebo události). V ČR bylo k 31. 12. 2012 celkem 502 muzeí nebo galerií (do tohoto počtu nejsou započítávány pobočky muzeí – tedy muzea, které mají kromě centrály další tři pobočky, jsou započítána jen jednou a ne čtyřikrát). Z počtu 502 muzeí bylo dle NIPOS² 33 muzeí (6,6 %) zřízeno ministerstvem (tedy státem), 95 muzeí kraji (18,9 %), 270 obcemi (53,8 %) a 104 muzeí lze považovat za soukromé (20,7 %), přičemž 58 z nich provozovaly fyzické a právnické osoby a 46 občanská sdružení, obecně prospěšné společnosti, nadace, církve a jiné společnosti. Samosprávy (kraje a obce) zřizují dohromady necelých 73 % muzeí. Celková návštěvnost expozic a výstav všech muzeí v ČR v roce 2012 představovala 9 577 tis. osob.

Z těchto statistických údajů lze odvodit významnost muzeí pro kulturní i občanský život. Muzea tak představují významné instituce, které napomáhají vzdělávání obyvatel, podporují místní kulturu, zvyky a společenský život, přispívají k rozvoji cestovního ruchu apod.

Muzea (jako instituce veřejného sektoru) využívají část veřejných zdrojů k financování svého provozu. Když uvážíme, že veřejná správa v ČR je pod velkým tlakem z hlediska snižování disponibilních finančních zdrojů v rozpočtech, potom tato situace zasahuje i oblast kultury, muzea nevyjímaje. Z hlediska teorie je problematika veřejných výdajů zkoumána z různých hledisek, převažuje však makroekonomický pohled (např. Lucas³), zkoumání globálních trendů veřejných výdajů (např. Tanzi a Schuknecht⁴), analýza rozpočtového deficitu (např. Artl a Artlová⁵) či analýza veřejných výdajů z pohledu národního účetnictví (např. Hronová⁶). Ve srovnání s analýzou výdajů centrální vlády obecně není

² NIPOS (2013).

³ LUCAS, R. E. Jr. (2003), s. 1–14.

⁴ TANZI, V. – SCHUKNECHT, L. (2000).

⁵ ARTL, J. – ARTLOVÁ, M. (2005), s. 747–764.

⁶ HRONOVÁ, S. – FISCHER, J. – HINDLS, R. – SIXTA, J. (2009).

problematika veřejných výdajů na veřejné služby v oblasti kultury (tedy včetně muzeí) řešena tak často. Rozbor financování kultury v ČR provedla například Mockovčiaková,⁷ Škarebelová, Kislingerová.⁸

V ČR je v oblasti kulturních služeb přerozdělováno přibližně 0,7 % HDP (rok 2011) nebo 0,6 % HDP (rok 2012), což v roce 2011 činilo 25 346,0 mil. Kč (1 031 mil. EUR) a v roce 2012 23 816,0 mil. Kč (947 mil. EUR). Srovnání ČR s dalšími zeměmi ukazuje následující tabulka (pro Slovensko nejsou tyto údaje v databázi EUROSTATu⁹ uvedeny). V tabulce jsou celkové výdaje veřejných rozpočtů (tedy vládních i samosprávných) v % HDP i v miliónech EUR pro roky 2011 a 2012. Je uveden také podíl výdajů na zaměstnance v mil. EUR a v závorce též, kolik to činí v procentech z celkové částky. Čili v ČR v roce 2012 činily výdaje na zaměstnance 35 % z výdajů na veřejné služby v oblasti kultury. Tato statistická data nás mohou nasměrovat k myšlence potřebnosti řešit problematiku vynakládání veřejných výdajů i na úrovni muzeí. Právě při hledání „dobrých praxí“ týkajících se zvýšení tržeb z návštěvnosti, zlepšení prezentace muzea, dosahování úspor atd. může systémová dynamika pomoci.

Tab. 1. Veřejné výdaje ve vybraných zemích na veřejné služby v oblasti kultury

Země	rok 2011			rok 2012		
	v % HDP	v mil. EUR		v % HDP	v mil. EUR	
		celkem	z toho na zaměstnance		celkem	z toho na zaměstnance
ČR	0,7	1 030,7	332,9 (32%)	0,6	947,0	329,4 (35%)
Německo	0,4	10 520,0	4 140,0 (39%)	0,4	10 680,0	4 340,0 (41%)
Rakousko	0,6	746,5	278,6 (37%)	0,6	620,7	252,9 (41%)
Polsko	0,7	1 817,3	537,0 (30%)	0,7	1 888,9	547,9 (29%)
Maďarsko	0,8	2 481,7	917,3 (37%)	0,6	2 495,3	820,1 (33%)

Zdroj: autoři dle dat EUROSTAT

V tab. 1 jsou data za celou oblast kultury. Z databáze ministerstva financí MONITOR¹⁰ lze zjistit celkové příspěvky poskytnuté muzeím, která jsou zřizována státem, kraji nebo obcemi (jde o položku 5331 dle druhového třídění rozpočtu). Tyto příspěvky činily v roce 2012 částku 2 879,9 mil. Kč, což z celkových prostředků na kulturní služby uváděných pro rok 2012 v databázi EUROSTATu představuje 12,1 %.

⁷ MOCKOVČIAKOVÁ, A. (2010).

⁸ KISLINGEROVÁ, E. (2013), s. 46–60.

⁹ EUROSTAT (2013).

¹⁰ Data o hospodaření obcí z prezentačního systému MONITOR.

Tab. 2. Celková výše příspěvku muzeím zřizovaným státem, kraji a obcemi

Zřizovatel muzea	Výše příspěvku od zřizovatele		v % z peněz na kulturní služby dle Eurostatu (23 816 mil. Kč)	Počet muzeí
	v mil. Kč	v %		
Ministerstva	1 209,1	42,0%	5,1%	33
Kraje	474,6	16,5%	2,0%	95
Obce	1 196,2	41,5%	5,0%	270
Celkem	2 880,0	100,0%	12,1%	398

Zdroj: autoři dle dat MONITOR a NIPOS¹¹

Z tab. 2 mimo jiné plyne, že 33 muzeí zřizovaných státem se na celkovém příspěvku podílí 42 %, krajská muzea (kterých je 95) 41,5 % a muzea zřizovaná obcemi (kterých je 270) 16,5 %.

2. Teoretická východiska a metody

2.1 Ekonomická situace muzea ve vazbě na koncept New Public Management

Oblast muzejnictví lze zařadit do oblasti kultury nekomerčního charakteru. Poskytované služby jsou chápány jako veřejná služba, která s sebou nese požadavek na financování z veřejných rozpočtů. Jak bylo výše naznačeno, působí v oblasti kultury tlak na snižování disponibilní výše rozpočtu kulturních organizací. Toto konstatování bylo výše zdokumentováno také v úvodním přehledu ekonomických dat popisujících makroekonomickou situaci v této oblasti. Je tak na místě řešit problém úspornosti (hospodárnosti) ekonomického života těchto organizací. Samotnou hospodárnost jako součást pojmu efektivnosti lze dát do souvislosti s druhým ústředním pojmem efektivnosti – účinností. Tu můžeme chápat jako požadavek na zajištění poskytovaných služeb muzeem nejen po stránce kvantity, ale i kvality. Z praktického hlediska se tak dostáváme k problematice dobrého řízení dané instituce. Vyjít můžeme z konceptu New Public Management, pro který vybíráme pouze ty charakteristiky, které se mohou při řízení instituce veřejného sektoru uplatňovat (více viz např. Rumpel¹²):

- decentralizace,
- výkonnost a efektivita,
- možnost volby a konkurence,
- orientace na zákazníky,
- uplatňování tzv. štíhlého řízení,
- motivace a řízení lidských zdrojů,

¹¹ NIPOS (2013).

¹² RUMPEL, P. (2002).

- transfer osvědčených stylů řízení ze soukromého sektoru,
- zlepšení kooperace veřejného a soukromého sektoru.

Protože mezi hlavní problémy institucí veřejného sektoru patří výkonnost, vyžaduje jejich řízení změnu organizační kultury a rozvoj nových schopností vlastních pracovníků. Pouhé zavádění nových procesů řízení a systémů měření nemusí být z dlouhodobého hlediska postačující. Právě k porozumění potřebných souvislostí ve vztahu k vlastní výkonnosti a efektivitě může přispět využití systémové dynamiky.

2.2 Aktivity muzea

Analýzy i vytváření modelů souvisejících s řízením muzea musí vycházet ze základních činností muzea. Tyto činnosti lze shrnout do několika okruhů. Jednotlivá muzea nejsou v tomto ohledu shodná. Jejich činnosti se mohou lišit. Z tohoto důvodu je nutné upozornit, že následující příklady okruhů vycházejí z reálií Muzea regionu Valašsko, příspěvkové organizace (blíže viz Muzeum regionu Valašsko¹³):

- metodická a edukační činnost,
- kulturně-vzdělávací činnost,
- činnost sbírkotvorná a péče o sbírky,
- vědecko-výzkumná a odborná činnost,
- ediční a publikační činnost.

Metodická a edukační činnost spočívá v organizaci programů pro školy. Jedná se zejména o lektorské a jiné programy k výstavám, výtvarné a další soutěže nebo spolupořádání školních olympiád. Také sem může spadat doplňková výuka a popularizace určitých vědních oborů. Muzeum tak může spolupracovat se všemi typy vzdělávacích zařízení. Jednotlivé programy jsou přizpůsobeny zejména mateřským či základními školám. Dále se může jednat o konzultantskou a posudkovou činnost studentům středních a vysokých škol.

Kulturně-vzdělávací činnost zahrnuje expozice a výstavy. Přitom se může jednat o výstavy vlastních předmětů v rámci dané instituce, ale i v rámci institucí jiných. Opomenout nelze ani výstavy převzatých předmětů. Výstavy a expozice mohou být doplněny odbornými výklady nebo přednáškovou činností. Do kulturních aktivit se také započítává pořádání akcí a programů pro širokou veřejnost.

Tyto dvě první jmenované aktivity jsou zásadní pro ekonomickou stránku existence muzeí. Z tohoto důvodu byly právě tyto dvě činnosti vybrány pro níže nastíněný dynamický model.

Sbírkotvorná činnost souvisí se správou sbírkových předmětů, jejich evidencí, jejich pohybem (vnitřní i vnější pohyb sbírkových předmětů), skladováním. Do této činnosti se také řadí konzervace, preparace a restaurování.

¹³ MUZEUM REGIONU VALAŠSKO (2012).

Vědecko-výzkumná a odborná činnost spočívá ve výzkumu prostředí, ze kterého sbírkové předměty pocházejí. Výzkum představuje zapojování různých vědních disciplín (historie a archeologie, disciplíny zabývající se národopisem a kulturou, výtvarným uměním, ekologií, botanikou, zoologií apod.). Do této činnosti lze také zařadit účast na vědeckých konferencích a seminářích. Samotný výzkum lze provádět vlastními pracovníky muzea i prostřednictvím spolupráce s externími subjekty.

Do ediční a publikační činnosti mohou spadat vlastní vydávané publikace a periodika. V rámci publikací se jedná zejména o průvodce výstavou, katalogy a informační letáky. Do publikační činnosti však může spadat také sepisování odborných textů pro sborníky a odborná periodika vydávaná jinými subjekty. V neposlední řadě sem patří také medializace.

2.3 Systémová dynamika jako nástroj podpory řízení

Řízení se zakládá na vyhodnocování aktuálního stavu a na rozhodování o dalším směřování (o provedení nutných kroků). Před samotným rozhodnutím je tedy nutné vyhodnotit všechny relevantní souvislosti. Kirkwood¹⁴ poznamenává, že rychlé vyřešení problému je základem přežití. Podstata spočívá v rychlém určení příčiny určité události. Tato událost představuje náš řešený problém. Často však můžeme zjistit, že příčina problému, který nyní řešíme, je ve své podstatě jinou událostí, která byla výsledkem působení předchozích činitelů. Jednoduchý vztah „příčina – problém“ se v tomto světle jeví mnohem provázaněji s okolím. Senge¹⁵ hovoří o událostech, které jsou od sebe vzdálené v prostoru i v čase a přesto jsou všechny spolu propojeny v rámci stejného strukturního vzorce. Můžeme mluvit o systémech vzájemně propojených vztahů. Přitom uplatníme zejména výše zmiňované systémové myšlení. Kirkwood¹⁶ je označuje za nástroj pro lepší porozumění složitým problémům. Podle Sengeho¹⁷ se jedná o pojmový rámec, soubor znalostí a nástrojů, který byl vytvořen, aby projasňoval celkové strukturní vzorce a pomáhal nám chápat, jak je účinně měnit. K tomu však lze poznamenat, že i zdánlivě izolované události a jejich příčiny mohou model ovlivňovat. Sterman¹⁸ doplňuje, že systémové myšlení je schopností vidět svět jako komplexní systém (tedy systém mnoha prvků, vzájemně provázaných a reagujících na sebe). Naším úkolem je potom zkoumat různé nástroje a procesy, které nám pomohou porozumět této komplexitě, využívat lepší operativní zásahy a malými korekcemi měnit postupně celý systém. Metoda by měla podporovat učení se, vnímání komplexního systému. Systémová dynamika je však více než pouhý nástroj

¹⁴ KIRKWOOD, C. W. (1998).

¹⁵ SENGE, P. M. (2007).

¹⁶ KIRKWOOD, C. W. (1998).

¹⁷ SENGE, P. M. (2007).

¹⁸ STERMAN, J. D. (2000).

pro tvorbu matematických modelů. Tato disciplína představuje v zásadě interdisciplinární přístup k uchopení zkoumaného problému. Cílem je zaměřit se na chování systému jako celku. Systémová dynamika je založena na teorii nelineární dynamik. To představuje analýzu působení zpětných vazeb v rámci systému (tzn. jak aktivita subjektu A ovlivní chování subjektu B a následně, jak zpětně zareaguje první subjekt A na vyvolanou aktivitu subjektu B). Systémová dynamika je tak využitelná při zkoumání chování člověka, ale i fyzických a různých technických systémů.

Systémová dynamika využívá grafické nástroje, které umožňují zachytit strukturu systému. Do těchto nástrojů řadíme příčinné smyčkové diagramy a diagramy hladin a toků. Pro zachycení soustavy zpětných vazeb v rámci systému jsou důležité zejména prvně jmenované příčinné smyčkové diagramy, které nám znázorňují vazby mezi jednotlivými prvky systému. Tyto vazby mohou vyjadřovat pozitivní (samoposilující) nebo negativní (vyvažující) závislost (bliže viz např. Sterman¹⁹).

3. Dynamický model muzea

Strategické řízení muzea souvisí s vyhodnocování situace (tzn. současného stavu muzea v jednotlivých řízených oblastech) a vytvářením plánů aktivit instituce včetně stanovování cílů a konečně realizací potřebných kroků k dosažení daných cílů. Poznání aktuální situace, případně získání informací o stavu plnění cílů muzea může být založeno na různorodých indikátorech. Zásadní role je v tomto ohledu spojena s ukazatelem návštěvnosti. Ukazatel návštěvnosti je pro muzeum zásadní. Proto s ním budeme pracovat při tvorbě dynamického modelu. Obtížnost v uchopení tohoto ukazatele však spočívá v jednotlivých aktivitách muzea, ale také konstrukci daného ukazatele. Návštěvnost spolu s počtem stálých expozic patří mezi ukazatele hodnotící výkonnost v oblasti muzejnictví (viz NIPOS²⁰). Návštěvnost je vyjádřena počtem návštěvníků výstavy, zjistitelném podle počtu prodaných vstupenek (při volném vstupu je dovoleno použít odborný odhad – bliže viz NIPOS²¹). Návštěvnost tak můžeme měřit prostřednictvím počtu navštívených expozic.

Obtíže při využití takto definované návštěvnosti mohou souviset s pořádáním aktivitami. Hodnocení, založené na počtu prodaných vstupenek, je neúčinné v případě aktivit, při kterých návštěvník neplatí vstupné. Jedná se např. o akce a programy určené pro veřejnost. Dále může být hodnocení návštěvnosti zkresleno v případě aktivit souvisejících se školními návštěvami.

Vztah návštěvník-vstupenka nemusí vždy vyjadřovat skutečný fyzický počet návštěvníků muzea. Vypovídací schopnost takto pojatého ukazatele se snižuje

¹⁹ Tamtéž.

²⁰ NIPOS (2014a).

²¹ NIPOS (2014b).

Návštěvníci aktivit pořádaných muzeem se většinou skládají z turistů, místních obyvatel a dětí MŠ a ZŠ v regionu. Každá z těchto skupin je ovlivňována vlastními faktory, které mají dopad na jejich zájem navštívit uvedené aktivity. Kauzální vztah z hlediska působení faktoru na návštěvníka zde není řešen pouze v duchu výše uvedeného lineárního myšlení. Dynamika celého modelu souvisí zejména s tím, že působení faktorů, jako jsou např. kvalita programu, interaktivita expozice, autenticita apod., zvyšuje zájem navštívit muzeum a zároveň zvyšuje spokojenost návštěvníků s účastí na daných aktivitách. Zvyšující se počet návštěvníků a prohlubování jejich spokojenosti však zpravidla zanechává po sobě určité dopady v daném území. Těmito územními dopady míníme např. doporučení vyslovené spokojenými návštěvníky potenciálním návštěvníkům, aby i oni návštěvu uskutečnili. Také se může jednat o možnost znovunavštívení muzea v budoucnu, nebo růst patriotismu u místních. V modelu na obr. 3 je tato vazba vyjádřena pouze dopadem na faktor kvality partnerství muzea a školy.

Vztah mezi návštěvností a hospodařením (rozpočtem) muzea je sledován prostřednictvím vstupného na expozici muzea či programu. Vstupné potom hraje roli zdroje rozpočtu muzea. Zároveň však představuje limitující faktor, protože zvýšení ceny vstupného může potenciální návštěvníky odradit. Druhý dopad rostoucí návštěvnosti souvisí s institucí zřizovatele. Při jednání muzea se zřizovatelem podporuje rostoucí návštěvnost úsilí muzea o navýšení rozpočtu na další roky.

Výše rozpočtu se odráží také ve vnitřním chodu muzea. Model nastiňuje tři možné dopady rozpočtu, kdy rostoucí výdaje mohou podpořit:

- růst odbornosti lektorů (zajištění např. jejich školení),
- nákup nových exponátů či vybavení,
- růst interaktivity expozice, kdy návštěvníci jsou v přímém kontaktu s exponáty (modely apod.).

Z výše uvedeného popisu je patrné cyklické propojení mezi jednotlivými oblastmi aktivit muzea a vnějšími vlivy (návštěvníci, úloha zřizovatele apod.). Kvantifikace vztahů mezi jednotlivými prvky systému tak umožní managementu muzea simulovat různé scénáře budoucího vývoje. Tím dostává do rukou viditelný nástroj podpory pro svoje rozhodování.

4. Limity a omezení dynamického modelu

Podobně jako každý nástroj, který pomáhá řešit určitý problém, také modely systémové dynamiky jsou zatíženy určitými omezeními. Např. Lane a Oliva²² upozorňují na skutečnost, že snahou systémové dynamiky je znázornit řešení problému formou hodnověrného modelu. Přitom je třeba dbát na zajištění toho, že model bude obsahovat pouze ty proměnné, které jsou nezbytné pro studium daného problému při různých pohledech a při různých situacích. Ne vždy však je jednoduché tyto zásadní proměnné objevit a do modelu zakomponovat.

²² LANE, D. C. – OLIVA, R. (1998).

Další problematický bod souvisí se samotnými simulacemi. Podle Stermana²³ závisí síla modelu na jeho vlastních předpokladech. V případě simulačních modelů jsou předpoklady generovány na základě popisu fyzického systému a rozhodovacích pravidlech. Přesné zachycení fyzického systému není v tomto případě hlavním problémem. Simulace modelu snadno zanalyzuje vlivy zpětných vazeb, nelineárních vztahů a dynamického vývoje. V porovnání s řešením např. optimalizačního problému není simulace tak přísně určena strukturou modelu a matematickými limity. Hlavním problém simulací spočívá v kvantifikaci měkkých proměnných a mezemi zkoumaného modelu. Při využití simulací je právě mnoho proměnných měkkými daty. Je to dáno tím, že mnoho našich znalostí o světě se zakládá na popisu a na kvalitativních těžko kvantifikovatelných datech. A právě to je základem pro pochopení modelování komplexních systémů.

Samo využití měkkých dat však není základním problémem. Obecně neplatí žádná omezení v jejich využívání. Naopak je žádoucí tato měkká data do modelu zařadit (např. se může jednat o přání, kvalitu, dobré jméno, očekávání či optimismus apod.). Právě tyto proměnné jsou často zásadní, aby se výsledek simulace přibližoval realitě.

5. Závěr

Tlak na úsporné chování, a tím i využívání finančních prostředků z veřejných rozpočtů nutí každou instituci veřejného sektoru k tomu, aby se zabývala otázkou, jak organizaci vhodně řídit. Vedle této problematiky, která směřuje k řešení hospodárného provozu, je nutné sledovat také problém účelnosti (účelovosti). Přestože aktivity ve veřejném sektoru nejsou primárně spojovány se ziskovou funkcí, generování příjmů a produkce takových služeb, ze kterých má společnost užitek, jsou pro opodstatnění existence ústavů často zásadní. Tento článek se zabývá právě otázkou řízení institucí v oblasti muzejnictví. Cílem bylo nastínit teoretická východiska systémové dynamiky ve vazbě na ekonomický život muzea. Dále se článek snažil zachytit na dílčí oblasti muzea vazby, které mají zásadní vliv na jeho ekonomickou stránku. V duchu systémové dynamiky byl vytvořen model v podobě příčinného smyčkového diagramu. Tento model byl zachycen pouze v této grafické podobě. Přínosem systémové dynamiky je také skutečnost, že tyto grafické modely lze doplnit o matematické vztahy a následně chování tohoto modelu simulovat. Právě vytvoření modelu, který by zachycoval širší ekonomický pohled na řízení muzea, a doplnění kvantifikovaných vztahů pro umožnění simulací jsou předmětem dalšího zkoumání autorů.

²³ STERMAN, J. D. (1991).

Prameny a literatura

- ARLT, J. – ARLTOVÁ, M. (2005): Vztah deficitu běžného účtu platební bilance a rozpočtového deficitu – analýza panelových dat. *Politická ekonomie*, roč. 53, č. 6, s. 747–764.
- HRONOVÁ, S. – FISCHER, J. – HINDLS, R. – SIXTA, J. (2009): Národní účetnictví – nástroj popisu globální ekonomiky. C. H. Beck. Praha.
- KIRKWOOD, C. W. (1998): *System Dynamics Methods: A Quick Introduction*. College of Business, Arizona State University.
- KISLINGEROVÁ, E. (2013): Několik poznámek k otázkám oceňování kulturních statků. In *Acta oeconomica Pragensia*, roč. 21, č. 1, s. 46–60.
- LANE, D. C. – OLIVA, R. (1998): The Greater Whole: Towards a Synthesis of System Dynamics and Soft Systems Methodology. In *European Journal of Operational Research*, roč. 107, s. 214–235.
- LUCAS, R. E. Jr. (2003): Macroeconomic Priorities. In *The American Economic Review*, roč. 93, č. 1, March, s. 1–14.
- MUZEUM REGIONU VALAŠSKO (2012): Zpráva o hospodaření a o činnosti příspěvkové organizace za rok 2011. Muzeum regionu Valašsko. Vsetín.
- NIPOS (2013): Základní statistické údaje o kultuře v České republice 2012 – I. díl, kulturní dědictví. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu. Praha.
- PŮČEK, M. – KOPPITZ, D. (2012): Strategické plánování a řízení pro obce, města a regiony. Vydání 1. NSZM. Praha.
- RUMPEL, P. (2002): Teritoriální marketing jako koncept územního rozvoje. PŘF OU, Spisy Přírodovědecké fakulty OU, č. 145. Ostrava.
- SENGE, P. M. (2007): Pátá disciplína, teorie a praxe učící se organizace. Management Press. Praha.
- STERMAN, J. D. (1991): *A Skeptic's Guide to computer Models*. Managing a Nation: The Microcomputer Software Catalog.
- STERMAN, J. D. (2000): *Business Dynamics: Systems Thinking and Modeling for a Complex World*. Irwin/McGraw-Hill. London.
- TANZI, V. – SCHUKNECHT, L. (2000): *Public Spending in the 20th Century: A Global Perspective*. Cambridge University Press.

Internetové zdroje

- EUROSTAT (2013): Government finance statistics. Luxembourg: European Commission. Dostupné na WWW: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database> [cit. 2014-08-28].
- MOCKOVČIAKOVÁ, A. (2010): Financování kultury z veřejných rozpočtů v roce 2008. Dostupné z WWW: <http://new.nipos-mk.cz/wp-content/uploads/2009/03/p982_2008611_text-financovani-kultury-z-verejnych-rozpocet-2007.pdf> [cit. 2014-08-28].
- MONITOR: data o hospodaření obcí z prezentačního systému ÚFIS, dostupné na WWW: <www.mfcr.cz> [cit. 2014-08-28].
- NIPOS (2014a): Kultura České republiky v číslech. Dostupné na WWW: <http://www.nipos-mk.cz/wp-content/uploads/2013/05/Kultura-v-cislech_2014_web.pdf> [cit. 2014-08-29].
- NIPOS (2014b): Metodické vysvětlivky k statistickému výkazu Kult (MK) 14–01 r. 2013. Dostupné na WWW: <<http://www.nipos-mk.cz/?p=2814>> [cit. 2014-08-29].

Benchmarking muzeí (kultury) – projekty, zkušenosti

Benchmarking Museums (Culture): Projects and Experiences

MILAN JAN PŮČEK, MICHAL PLAČEK, FRANTIŠEK OCHRANA,
ZDENĚK VÍCH

Abstrakt: Management muzeí patří k neoddělitelným součástem muzeologie. Benchmarking jako nástroj pro lepší fungování muzejních institucí není svojí podstatou pro česká muzea novým. Porovnávání statistických dat, kvality či rozsahu sbírky, inspirování se u jiných sběratelů jsou postupy, které zakladatelé muzeí, kurátoři a ředitelé muzeí používají již od jejich vzniku. Pro účely tohoto článku byl benchmarking definován jako porovnávání institucí za účelem nalezení „dobré praxe“ nebo učení se od jiných. Při zpracování článku se vycházelo zejména z teorie veřejné ekonomie (zvláště z New Public Managementu). Článek si klade následující cíle: (1) popsat teoretická východiska benchmarkingu ve vazbě na muzea, (2) identifikovat projekty benchmarkingu muzeí a případně knihoven v ČR.

Summary: Museum management is an integral part of museology and benchmarking as a way of improving the function of these institutions is not new to Czech museums. Comparison of statistical data, quality or extent of collections, eventually finding inspiration in the work of other collectors are methods which the founders of museums, curators, and museum directors had been using ever since the very first museums had been established. For the purpose of this contribution, we define benchmarking as comparing with others for the purpose of establishing good practice or learning from other institutions. The article is based mainly on the theory of public economy (especially the New Public Management Theory). Its goal is to describe the theoretical foundations of benchmarking in relation to museums and to identify benchmarking projects in museums or libraries in the Czech Republic.

Keywords: museum management; benchmarking; museum statistics.

1. Úvod

Tento článek se zabývá zkoumáním benchmarkingu muzeí (resp. kultury) v ČR. V dalším textu pod pojmem „muzeum“ myslíme v souladu se statistikou Ministerstva kultury muzeum, galerii (jde o muzeum umění) nebo památník (jde o muzeum věnované konkrétní osobnosti nebo události). Činnost muzeí v ČR se od roku 2001 řídí zákonem č. 122/2000 Sb., o ochraně sbírek muzejní povahy. Zákon nově stanovil standardy muzejní práce a vymezil pojem „muzeum“:¹ *„Muzeem je instituce, která získává a shromažďuje přírodniny a lidské výtvo-ry pro vědecké a studijní účely, zkoumá prostředí, z něhož jsou přírodniny*

¹ Srv. § 2 odst. 4.

a lidské výtvořy získávány, z vybraných přírodnin a lidských výtvořů vytvářív sbírky, které trvale uchovává, eviduje a odborně zpracovává, umožňuje způsobem zaručívícím rovný přístup všem bez rozdílu jejich využívání a zpřístupňování poskytováním vybraných veřejných služeb, přičemž účelem těchto činností není zpravidla dosažení zisku.“ K porovnání k této definici je vhodné uvést definici mezinárodní asociace muzeí ICOM,² která muzeum definuje takto: „Muzeum je stálá nevýdělečná instituce ve službách společnosti a jejího rozvoje, otevřená veřejnosti, která získává, uchovává, zkoumá, zprostředkuje a vystavuje hmotné doklady o člověku a jeho prostředí za účelem studia, vzdělávání, výchovy a potěšení.“ Obě definice pracují s neziskovým charakterem muzea, s pojmem služba. Definice dle našeho zákona pracuje zejména s paměťovou a vzdělávací funkcí muzea. Definice dle ICOM přidává slovo „potěšení“, které odkazuje na zážitkovou funkci muzea.³

Muzea jako instituce, zabývající se tvorbou sbírky a jejím zpřístupňováním veřejnosti, se na území Čech, Moravy a Slezska vyskytují již několik století, přičemž fenomén sběratelství je znám tisíce let. První muzeum vzniklé v roce 1802 na území Čech, Moravy a Slezska bylo Šeršníkovo muzeum v Těšíně (dnes území Polska). V roce 1814 vzniklo Gymnazijsní muzeum v Opavě. Soudobý přehled o stavu a počtu muzeí podává Centrální evidence sbírek muzejní povahy (CES). Je to veřejně přístupný seznam muzejních sbírek, založený v roce 2002 z iniciativy Ministerstva kultury ČR. Do tohoto seznamu byly povinně zaneseny sbírky, které jsou ve vlastnictví státu, krajů a obcí. O zápis do CES mohou požádat i jiné právnické či fyzické osoby. Práva a povinnosti jim ukládá zákon 122/2000 Sb., zákon o ochraně sbírek muzejní povahy a o změně dalších zákonů, ve znění pozdějších předpisů.

Přehledem vývoje muzejnictví se zabýval například Špět⁴ či Adámek,⁵ statistické údaje od roku 1991 uvádí každoročně zveřejňovaná statistika Národního informačního a poradenského střediska pro kulturu,⁶ zřízeného Ministerstvem kultury ČR. Historickému vývoji muzeologie jako oboru se věnovali například Z. Stránský a E. Stránská.⁷ Počet muzeí na našem území v letech 2000 až 2013 ukazuje následující graf.

Mezi lety 2000 a 2013 vzrostl počet muzeí, galerií a památníků v ČR o 16,36 %. Počet muzeí, galerií a památníků měl převážně rostoucí trend od roku 2000 do roku 2008. V roce 2009 a 2010 však počet těchto subjektů klesal. Situaci můžeme spojovat s ekonomickou krizí a s ní spjatou restriktivní fiskální politikou vlády a také snížením spotřeby domácností vyvolaným pesimistic-

² International Council of Museums.

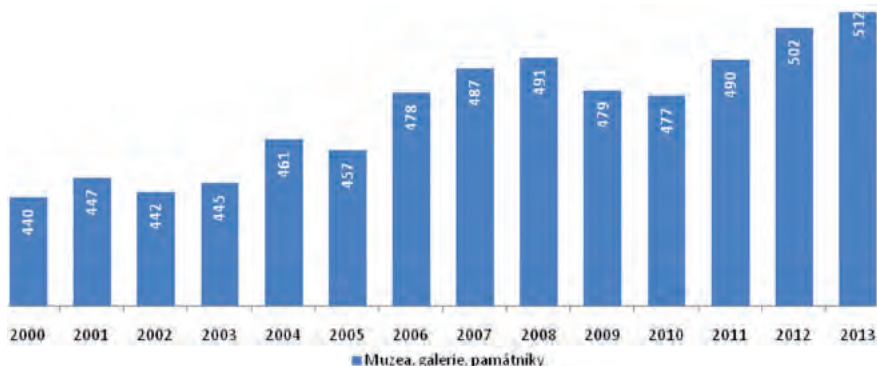
³ Viz HÁJEK, O. a kol. (2011).

⁴ ŠPĚT, J. (1967); TÝŽ (2003).

⁵ ADÁMEK, K. V. (1903).

⁶ NIPOS (2015).

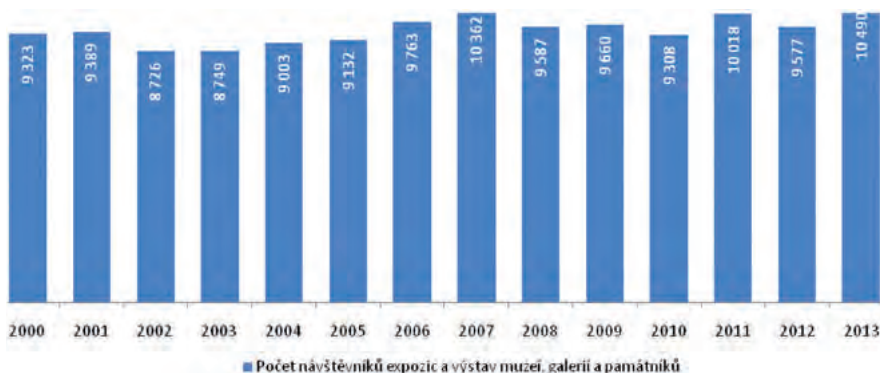
⁷ STRÁNSKÁ, E. – STRÁNSKÝ Z.: Základy studia muzeologie. Dostupné z WWW: <<http://muff.uffs.net/skola/muzeo.php>> [cit. 2015-08-25].

Graf 1. Vývoj počtu muzeí na území ČR. Zdroj: Český statistický úřad, 2015

kým výhledem. Ke změně dochází v roce 2011, kdy počet subjektů začíná růst. Nejvyšší počet muzeí, galerií a památníků jsme zaznamenali v roce 2013. V této souvislosti je zajímavé porovnat vývoj počtu muzeí, galerií a památníků s počtem realizovaných výstav a expozic, což může být jeden z ukazatelů výkonnosti těchto subjektů.

Zatímco v roce 2000 bylo na území České republiky realizováno celkem 4 780 výstav a expozic, během roku 2013 jich bylo 6 070. Pro porovnání: počet muzeí vzrostl mezi lety 2000 a 2013 o 16,36 %, počet výstav vzrostl ve stejném období o 26,98 %. Dalším z ukazatelů výkonnosti zkoumaných subjektů může být počet návštěv. Jejich vývoj mezi lety 2000 a 2013 představuje následující graf.

Graf 2. Vývoj návštěvnosti muzeí v ČR mezi lety 2000 a 2013 (v tis.). Zdroj: Český statistický úřad, 2015

Z grafu je zřejmé, že návštěvnost expozic je velmi podobná trendu vývoje počtu muzeí, galerií a památníků, můžeme tedy zaznamenat propad v letech 2002 a 2003, následný růst a opět propad v letech 2009 a 2010. Je velmi zajímavé, že po částečném zotavení v roce 2011 nastává poměrně výrazný propad v roce 2012, a o to větší je nárůst v roce 2013. Korelační koeficient mezi počtem muzeí, galerií a památníků je 0,8, což vyjadřuje velmi silnou míru asociace. Nárůst návštěvníků mezi roky 2000 a 2013 je 13 %. Zjištěná závislost počtu návštěvníků na vzrůstajícím počtu muzeí není překvapující. Určité výkyvy v trendu počtu návštěvníků mohou být způsobeny různými faktory. Prvním je skutečnost, že nová muzea přitahují nové návštěvníky. Dalším faktorem může být vliv marketingové strategie. Efektivní strategie zaměřená na určitou cílovou skupinu (např. školy, seniory, zájmové skupiny) se zpravidla odrazí ve zvýšeném počtu návštěvníků.

Na návštěvnost muzeí může mít vliv i lokace muzea. Lze předpokládat, že muzeum s tímž předmětným zaměřením ve velkém městě přitáhne více návštěvníků nežli muzeum v malém městě. Lokace muzea souvisí taktéž s atraktivností města (regionu), kde je muzeum umístěno. Jestliže se jedná o turisticky navštěvovanou oblast, pak muzeum, byť je v malém městě (vesnici), přitáhne větší počet návštěvníků než muzeum v turisticky neatraktivní oblasti. Návštěvnost muzeí i výstav je ovlivněna i příležitostnými výstavami věnovanými atraktivním tématům. Tím lze také vysvětlit nárůst (výkyvy) návštěvnosti v časové řadě.

Zmíněné faktory mohou vykazovat i synergický efekt. Lze se domnívat, že atraktivnost výstavy potenciálně přitahující větší skupinu návštěvníků v kombinaci s lokací výstavy (velké město) přitáhne víc návštěvníků nežli tatáž předmětně zaměřená výstava lokalizovaná v malém městě. Tento předpoklad (očekávaný závěr) však nemusí nutně platit, jestliže výstava se uskuteční sice v malém městě, avšak při příležitosti jiné významné události (např. při světovém poháru v lyžování pořádaném v malém městě). Naše studie se na bližší empirické zkoumání zmíněných faktorů nezaměřuje. Jsou to hypotézy, které jsou podnětné pro další výzkum. Jejich zkoumání by bylo vhodné propojit s analýzou dopadu vlivu kulturní politiky na muzejnictví a na analýzu politiky zřizovatele muzeí s prozkoumáním účinnosti manažerských rozhodnutí a opatření na návštěvnost muzeí a výstav.

Následující tabulka uvádí rozdělení muzeí dle zřizovatelů v roce 2013. Jak je z tabulky patrné, samosprávy (kraje a obce) zřizují dohromady 88,7 % galerií, provozují 77,6 % muzeí a památníků, 96,1 % provozovaných poboček muzeí a galerií. Celkově lze říci, že veřejná správa se v podstatné míře podílí na zřizování a provozování muzeí, galerií, expozic a výstav. Provozování a zřizování muzeí je proto závislé na efektivním fungování veřejné správy.

Tab. 1. Rozdělení muzeí dle zřizovatelů v roce 2013

Počet	Celkem	Státní správa, kraje, obce a města	Podnikatelské subjekty	Ostatní
Galerií v provozu	71	63	3	5
Muzeí a památníků v provozu	441	342	56	43
Poboček muzeí a galerií v provozu	332	319	7	6
Expozic muzeí a galerií	1 973	1 723	151	99
Uspořádaných výstav	4 103	3 794	86	223
Z toho výstav putovních	435	376	16	43
Návštěvníků expozic a výstav	10 489 589	8 360 392	1 019 590	1 109 607
Uspořádaných přednášek a jiných kulturně výchovných akcí	13 244	12 545	196	503
Návštěvníků přednášek a jiných kulturně výchovných akcí	1 484 599	1 435 672	21 760	27 167

Zdroj: autoři dle dat NIPOS, 2015

Management muzeí patří k neoddelitelným součástem muzeologie.⁸ Benchmarking jako nástroj pro lepší fungování muzejních institucí není svojí podstatou pro česká muzea ničím novým. Porovnávání statistických dat, kvality či rozsahu sbírky, inspirování se u jiných sběratelů jsou postupy, které zakladatelé muzeí, kurátoři a ředitelé muzeí používají již od jejich vzniku – vždyť většina muzeí byla založena na základě inspirace odjinud (v terminologii užívané v rámci benchmarkingu jde o hledání dobré praxe nebo učení se od jiných), z míst, kde již muzea existovala. V tomto smyslu lze konstatovat, že jde o techniku, která se ve větší či menší míře používala při iniciaci vzniku řady muzeí na našem území, k optimalizaci sítě a činnosti muzeí. To lze doložit prováděnou statistikou v Rakousko-uherské říši⁹ nebo pracemi významného českého muzeologa Karla Václava Adámka,¹⁰ ve kterých jsou popsány tvorby prvních dotazníků (včetně jejich znění) pro statistiku muzeí, zkušenosti se sběrem dat včetně úskalí, samotné výsledky tohoto sběru včetně návrhů na optimalizaci (například sítě muzeí) nebo podnětů pro úpravu tehdejší legislativy pro regulaci muzeí a ochrany památek.¹¹

⁸ Viz například STRÁNSKÁ, E. – STRÁNSKÝ Z.: Základy studia muzeologie. Dostupné z WWW: <<http://muff.uffs.net/skola/muzeo.php>> [cit. 2015-08-25]; KESNER (2005).

⁹ Existovala nejen celostátní statistika, ale i speciální publikace pro celou říši, v nichž byla muzea (ale i knihovny) zevrubně popisována (viz Handbuch der Kunstpflege in Österreich. Wien 1891, 1893, 1902). Tento „seznam rakouských muzeí“ byl respektovaným srovnávacím nástrojem. Parametry muzeí a knihoven sledovaly a srovnávaly i statistické sekce úřadu zemské vlády – např. v Rakouském Slezsku doloženo pro devadesátá léta 19. století.

¹⁰ ADÁMEK, K. V. (1892); TÝŽ (1903); TÝŽ (1908).

¹¹ Viz HROMÁDKOVÁ, K. (2008): Karel Václav Adámek a jeho činnost muzejní a muzeologická. Diplomová práce. Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice. Pardubice.

Článek má dva cíle: (1) Popsat teoretická východiska benchmarkingu ve vztahu ke kultuře se zaměřením na muzea, (2) identifikovat a popsat důležité projekty benchmarkingu muzeí a případně kultury v ČR, vyhodnotit specifika projektů benchmarkingu.

2. Teoretická východiska a metody

Teoretická východiska této studie závisejí na následujících kritériích – konceptu veřejných výdajů, konceptu NPM (New Public Management – více viz kapitola 2.2) a ideje „dobré praxe“. Koncept veřejných výdajů je důležitý proto, že pro založení a provoz muzeí jsou klíčové veřejné zdroje. Většina muzeí je totiž zřizována státem, kraji a obcemi, a jsou tudíž spolufinancovány z veřejných zdrojů.

2.1 Problematika veřejných výdajů muzeí

Veřejné výdaje na podporu činnosti muzeí patří do množiny výdajů na kulturu. Problematikou veřejných výdajů v oblasti kultury se zabývala například Tomová,¹² která rozdělila kulturu z ekonomického hlediska na masovou (komerční) jako součást zábavného průmyslu a nekomerční (specifickou tedy včetně muzeí), která je chápána jako veřejná služba a vyžaduje spolufinancování z veřejných zdrojů (obdobně také Ratiu¹³). Rozbor financování kultury v ČR provedly například Škarebelová,¹⁴ Mockovčiaková¹⁵ a Kislingerová.¹⁶ Samotnému hospodaření či financování muzeí se věnovala Scholleová,¹⁷ ekonomické soběstačnosti a potenciálu pro úspory Půček, Ochrana a Plaček,¹⁸ ekonomickým aspektům a ukazatelům výkonnosti Šulc.¹⁹ Z ekonomického hlediska je celá veřejná správa v ČR pod velkým tlakem, oblast kultury a tedy také muzeí nevyjímaje. Dle údajů EUROSTATu bylo v roce 2012 prostřednictvím veřejných rozpočtů v ČR v oblasti kulturních služeb přerozdělováno přibližně 0,6 % HDP, což v roce 2012 činilo 23 816,0 mil. Kč. Pro srovnání uvádíme výdaje na veřejné služby v oblasti kultury za rok 2012 v Německu ve výši 0,4 % HDP, v Rakousku ve výši 0,6 % HDP a v Polsku ve výši 0,7 % HDP. Nicméně je třeba upozornit, že existují rozdíly v přístupu k výdajům veřejného sektoru (např. z hlediska památkové péče) v těchto zemích. Z databáze ministerstva financí (MONITOR) lze zjistit celkové příspěvky poskytnuté muzeím, které jsou zřizovány státem, kraji

¹² TOMOVÁ, B. (2004).

¹³ RATIU, D. E. (2005).

¹⁴ ŠKARABELOVÁ, S. a kol. (2007).

¹⁵ MOCKOVČIAKOVÁ, A.: Financování kultury z veřejných rozpočtů v roce 2008. Dostupné z WWW: <http://new.nipos-mk.cz/wp-content/uploads/2009/03/p982_2008611_text-financovani-kultury-z-verejnych-rozpocetu-2007.pdf> [cit. 2015-08-20].

¹⁶ KISLINGEROVÁ, E. (2013).

¹⁷ SCHOLLEOVÁ, H. (2012).

¹⁸ PLAČEK, M. – OCHRANA, F. – PŮČEK, M. (2015).

¹⁹ ŠULC, M. (2014).

nebo obcemi (pro upřesnění uvádíme, že jde o položku 5331 dle druhového třídění rozpočtu obcí). Tyto příspěvky činily v roce 2012 částku 2 880 mil. Kč, což z celkových prostředků na kulturní služby uváděných pro rok 2012 v databázi EUROSTATu představuje 12,1 %. Z této částky se 33 muzeí zřizovaných státem na celkovém příspěvku podílí 42 %, krajská muzea (kterých je 95) 41,5 % a muzea zřizovaná obcemi (kterých je 270) 16,5 %.

2.2 New Public Management a idea „dobré praxe“ jako teoretické východisko pro benchmarking muzeí

Koncept New Public Management (dále NPM) a idea „dobré praxe“ („best practice“) může tvořit východisko pro tvorbu účinné kulturní politiky v oblasti muzejnictví. Ač je koncept NPM v současné době kritizován, považujeme jej přesto za vhodný nástroj pro zefektivnění řídicí činnosti v oblasti muzejnictví. Koncept NPM je totiž založen na předpokladu, že principy efektivního fungování privátního sektoru jsou aplikovatelné i ve veřejném sektoru. Protože muzea v převažující míře patří do neprívátního sektoru, je možné využít principy NPM i při řízení muzeí. Omezenost zdrojů na provoz muzeí totiž nutí management k hledání nástrojů, které umožňují zvýšit efektivnost nakládání se vzácnými zdroji. A tyto nástroje nabízí koncept NPM. Jejich použití hledáme na základě metody benchmarkingu. Vycházíme z ideje „best practice“, že je žádoucí hledat a studovat nejlepší zkušenosti u jiných a tyto zobecnovat. V tomto smyslu jsme používali zejména metodu analogie a komparace. Přenosem metod ze ziskového sektoru nebo otázkami výkonnosti či efektivnosti ve smyslu konceptu NPM se zabývala celá řada autorů. Z českých a slovenských se tomuto tématu věnují například Nemec, Nekola a Ochrana, Špaček a další.²⁰ Ve vazbě na muzea pak například Hájek, Půček, Ochrana a Plaček nebo Šulc.²¹

Základ slova „benchmarking“ tvoří anglické slovo „benchmark“, překládané v odborně zaměřených slovnících jako „standard“, „značka zeměměřiče pro měření výšky“, v novějších slovnících i jako „komparativní bod“ či „porovnávací ukazatel“.²² Různé druhy porovnávání (případně metoda komparace) se ve veřejném sektoru v ČR používají již desítky let. Za první projekt benchmarkingu ve veřejném sektoru v ČR je považován projekt „Cena a výkon“, který se týkal velkých měst a vybraných veřejných služeb v roce 2003. V roce 2004 pak následoval první projekt Benchmarkingové iniciativy neboli benchmarking indikátorů udržitelného rozvoje měst. Existuje také dostatek studií, které zkušenosti ve veřejném sektoru v ČR popisují.²³ K benchmarkingu muzeí nebo šířeji kultury v ČR toho bylo ve vědeckých časopisech publikováno málo (nicméně se toto

²⁰ NEMEC, J. a kol. (2012); NEKOLA, M. – OCHRANA, F. (2009); ŠPAČEK, D. (2010).

²¹ HÁJEK, O. a kol. (2011); PLAČEK, M. – OCHRANA, F. – PŮČEK, M. (2015); ŠULC, M. (2014).

²² ŠIROKÝ J. a kol. (2006), s. 4.

²³ Např. ŠIROKÝ J. a kol. (2006); ŠPAČEK, D. (2009); VRABKOVÁ, I. (2012); PLAČEK, M. – ORSERSOVÁ, M. – SLAVÍK, J. (2013).

téma stalo předmětem několika diplomových či závěrečných prací – například Morávková²⁴ a Šulc²⁵). Malé používání benchmarkingu muzeí v ČR zmiňuje také Kesner,²⁶ potvrdil to také výzkum nástrojů řízení prováděný mezi muzei.²⁷ K benchmarkingu knihoven existuje v ČR několik textů.²⁸ Ze zahraničních studií byly k benchmarkingu muzeí dohledány například práce Saniho,²⁹ a Minutiho.³⁰ V zahraniční literatuře též můžeme najít několik modelů řízení výkonnosti muzeí, respektive soubory indikátorů výkonnosti či úspěšnosti muzeí.³¹ V literatuře se objevuje více definic pojmu benchmarking. Například Nenadál³² uvádí, že benchmarking můžeme chápat jako systematický, nepřetržitý a plánovaný proces vykonávaný za účelem měření, porovnání a posouzení procesů, výrobků, služeb či parametrů výkonnosti s vybranými organizacemi, partnery nebo konkurenty, které ve vybraných parametrech můžeme považovat za lepší, za účelem definování příležitostí pro vlastní zlepšování. Široký³³ definuje benchmarking jako metodu zlepšování učením se od druhých. Podobnou definici používají též Ochrana a Půček,³⁴ u nichž je benchmarking chápán jako porovnávání jedné organizace s jinými za účelem nalezení dobré praxe (tedy změny či inovace). Kesner³⁵ definuje benchmarking ve vazbě na marketing muzeí jako srovnávání, založené na analýze produktu, marketingové strategie, celkově slabých i silných stránek konkurenčního muzea; toto srovnání může napomoci k určení toho, jaké aspekty produktu, nabídky a služeb konkurence přitahují návštěvníky či naopak jsou zdrojem neúspěchu konkurenční destinace. Richter³⁶ jej definuje v rámci projektu benchmarkingu knihoven jako metodu vzájemného srovnávání výkonu a činnosti knihoven, která umožňuje zjišťování nejlepších výsledků a jejich uplatnění ve vlastní činnosti knihovny. Pro účely tohoto článku definujeme benchmarking jako porovnávání s jinými za účelem nalezení dobré praxe.

2.3 Použitá data a metody

V rámci výzkumu byla analyzována veřejná data získaná z ministerstva kultury (statistika muzeí NIPOS), data z ministerstva financí, týkající se rozpočtů obcí a krajů v oblasti a data z databáze MONITOR, data Asociace muzeí a galerií. Byla

²⁴ MORÁVKOVÁ, L. (2012): Finanční podpora muzeí v České republice a ve Francii. Diplomová práce. MU Brno.

²⁵ ŠULC, M. (2014).

²⁶ KESNER, L. (2005).

²⁷ Výstupy ve své disertační práci publikoval ŠULC, M. (2014).

²⁸ Například ŠIDLICHOVSKÁ, Z. (2011); RICHTER, V. (2013).

²⁹ SANI, M. (2001).

³⁰ MINUTI, M. – HINNA, A. – FERRARI, R. (2012).

³¹ Např. JACKSON, P. M. (1991); AMES, P. J. (1994); ANDERSON, M. L. (2004); GILHESPY, I. (2005).

³² NENADÁL, J. a kol. (2011), s. 15.

³³ ŠIROKÝ J. a kol. (2006).

³⁴ OCHRANA, F. – PŮČEK, M. (2011), s. 88.

³⁵ KESNER, L. (2005).

³⁶ RICHTER, V. (2013).

těž analyzována dostupná česká i zahraniční literatura. Pro dosažení výzkumných cílů a při analýze byl použit mix normativní a nenormativní metodologie. Pozitivní metodologie byla použita zvláště při analýze a deskripci problémů, při studiu pramenných teoretických zdrojů a při analýze zahraničních zkušeností. V rámci mixu pozitivní a normativní metodologie používáme řadu vědeckých výzkumných metod. Z nich dominuje metoda analýzy, která byla aplikována při zkoumání odborné literatury, legislativy, dat. Z obecně vědních metod byla rovněž použita metoda dedukce, a to při vyvozování závěrů z již existujících přístupů, metoda indukce při vyvozování závěrů z analýzy jednotlivých primárních a sekundárních dat a metody srovnání, specifikace a analogie, na nichž je ukotveno použití metody benchmarkingu při analýze muzeí. V rámci výzkumu byla též použita metoda strukturovaných rozhovorů k zjištění zkušeností s projekty benchmarkingu.

3. Projekty benchmarkingu a zdroje dat využitelné v rámci benchmarkingu muzeí

3.1 Přehled a popis projektů muzeí a knihoven

V rámci výzkumu byla provedena analýza dokumentů ministerstva kultury, Asociace muzeí a galerií, výročních zpráv vybraných muzeí, článků, publikací a statistik týkajících se muzeí a dalších relevantních zdrojů. V rámci provedeného výzkumu byl identifikován jen jeden projekt benchmarkingu muzeí (týkající se jen muzeí zřizovaných samosprávami) a jeden projekt knihoven.

Tab. 2. Základní informace o vybraných projektech benchmarkingu muzeí a knihoven

Č.	Název projektu	Období	Určen pro	Zajišťující instituce
1	<i>Benchmarking muzeí</i>	Zahájen v roce 2010 (data z roku 2009)	Je určen pro muzea zřizovaná samosprávami	Iniciovala a odbornou garanci zajišťuje Asociace muzeí a galerií, realizuje NIPOS (Ministerstvo kultury)
2	<i>Benchmarking knihoven</i>	Zahájen v roce 2005	Je určen pro české nebo slovenské knihovny, počet zapojených knihoven – 288	Národní knihovna ve spolupráci s NIPOS

Pramen: autoři

3.2 Benchmarking muzeí

Popis projektu: Projekt iniciovala Asociace muzeí a galerií v roce 2009, projekt byl fakticky zahájen v roce 2010 pilotním sběrem dat za rok 2009. Organizačně a technicky ho bezplatně zajišťuje NIPOS (Ministerstvo kultury). Projekt je určen pro muzea zřizovaná obcemi nebo kraji. Vstup do databáze je umožněn pouze účastníkům projektu. Sběr dat se týká 21 výkonnostních indikátorů, které jsou

rozčleněny do tří skupin. Indikátory jsou uvedeny v následující tabulce. Zúčastněné muzeum může porovnávat každý výkonnostní indikátor v rámci jedné nebo několika porovnávacích skupin muzeí seřazených dle kritérií (filtrů), tak jak to považuje za relevantní. Data potřebná pro výpočet indikátorů jsou získávána z ročních statistických výkazů tzv. „Výkazů Kult (MK)“ nebo jsou dodána muzeem, které se do projektu zapojí.

Tab. 3. Indikátory benchmarkingu muzeí

Č.	Skupina	Indikátor
1.	<i>Podmínky a předpoklady pro činnost muzea</i>	<ul style="list-style-type: none"> – Procento sbírek, které má muzeum digitalizováno; – Objem sbírek, který je zpřístupněn na internetu (katalogy a průvodce sbírek); – Počet odborných pracovníků z celkového počtu zaměstnanců; – Počet sbírkových předmětů v přepočtu na 1 odborného pracovníka; – Počet knihovních jednotek muzejní knihovny v přepočtu na 1 odborného pracovníka; – Dobrovolní pracovníci spolupracující pravidelně s muzeem; – Rozsah prostor užívaných muzeem s bezbariérovým přístupem v procentech z celkového objemu veřejnosti přístupné plochy muzea.
2.	<i>Výkony a služby veřejnosti</i>	<ul style="list-style-type: none"> – Počet dnů v roce, kdy muzeum zpřístupňuje své prostory veřejnosti; – Počet návštěvníků na 1 den z objemu návštěvní doby; – Počet návštěvníků na 1 m² veřejnosti zpřístupněných prostor; – Počet návštěvníků výstavních prostor, počet badatelů a počet dalších specifikovaných veřejnosti poskytnutých služeb celkem v přepočtu na 1 zaměstnance muzea; – Počet výstupů z plnění úkolů a projektů vědy a výzkumu a objem pracovní kapacity vynaložené muzeem na tyto úkoly (procento z přepočteného počtu zaměstnanců za rok); – Počet publikací vydaných muzeem a z toho % publikací, na nichž se autorsky podíleli zaměstnanci muzea; – Počet návštěv na vlastních internetových stránkách muzea.
3.	<i>Financování, výdaje, efektivita</i>	<ul style="list-style-type: none"> – Podíl financování muzea na rozpočtu obce/města (pro muzea obcí) v %; – Celkové provozní náklady muzea na 1 obyvatele obce/města v sídle muzea; – Celkové provozní výnosy muzea na 1 obyvatele obce/města v sídle muzea; – Provozní náklady (celkové výnosy) muzea na 1 sbírkový předmět muzea a knihovní jednotky muzejní knihovny; – Podíl nezbytných režijních provozních nákladů muzea na příspěvku zřizovatele v %; – Míra soběstačnosti muzea v % (vlastní příjmy, dary, granty, jiné dotace apod.) v poměru k celkovým nákladům/celkovým výnosům/muzea); – Eventuální podíl mimořádných výdajů na celkovém rozpočtu muzea v % (významné rekonstrukce, velké havarijní stavy, významné jednorázové projekty apod.).

Pramen: autoři dle zdrojů Asociace muzeí a galerií

Účastník benchmarkingu zjistí z výpočtu zvoleného indikátoru, zda se v porovnání s ostatními muzei ve vybraném souboru podle zvoleného filtru pohybuje blíže minima, středu nebo maxima v rámci vybraného souboru muzeí. Jako filtr lze zvolit například velikostní skupinu sbírek, územní celek, typ muzea. Vypovídací hodnotu výpočtu potom může také zvážit podle počtu muzeí, která byla dle daného filtru do souboru zařazena a z jejichž údajů byl proveden výpočet.

Hodnocení projektu: Projekt se netýká všech muzeí, ale jen muzeí zřizovaných samosprávami, což je omezujícím faktorem. Přestože projekt probíhá od roku 2009, není k dispozici dostatek informací o jeho přínosu. To platí zejména při porovnání s projektem prováděným v knihovnách. V rámci strukturovaných rozhovorů byly identifikovány tyto tři důvody stavu: (1) neexistence jednoznačného lídra (tahouna) z řad muzeí, který by byl dostatečně respektován a dokázal by metodiku benchmarkingu a přínosy z něj prakticky prezentovat; (2) ne zcela vhodně zvolená struktura indikátorů a zejména jejich metodický popis; (3) omezení jen na samosprávná muzea.

3.3 Benchmarking českých a slovenských knihoven

Pro doplnění a porovnání s benchmarkingem muzeí jsme do tohoto článku zařadili také benchmarking knihoven, který probíhá společně v České a Slovenské republice. Projekt byl zahájen v roce 2005 a stále pokračuje. Do benchmarkingu knihoven bylo v roce 2013 zapojeno již 288 veřejných knihoven různé velikosti zřizovaných samosprávou (tedy obcí nebo krajem). Z tohoto počtu bylo 234 českých knihoven a 54 slovenských knihoven. Projekt je určen pro veřejné knihovny provozované obcí nebo krajem. Vstup do databáze je umožněn pouze účastníkům projektu. Benchmarkingová databáze umožňuje vzájemné porovnávání výkonů knihoven, identifikuje slabé a silné stránky knihovny, umožňuje také porovnávání s dosahovanými průměry na celostátní úrovni v ČR. Ekonomické údaje jsou k dispozici v Kč a EUR. V projektu je uvedeno 31 indikátorů, které jsou rozděleny do tří skupin. Popis indikátorů uvádí následující tabulka. Při vytváření projektu se čerpaly zkušenosti zejména ze systému měření výkonu a kvality knihoven – benchmarkingového projektu Bibliotheksindex (BIX; Německo), který byl pro německé knihovny zahájen v roce 1999 a účastní se jej 230 subjektů. Projekt je stejně jako v ČR dobrovolný, nicméně si jej německé knihovny musí platit. Databáze pracuje se čtyřmi oblastmi – nabídka, využívání, efektivnost a rozvoj.

Tab. 4. Indikátory benchmarkingu knihoven

Č.	Skupina	Indikátor
1.	<i>Podmínky pro činnost knihovny</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Podíl financování knihovny na rozpočtu obce; 2. Objem knihovního fondu na 1000 obyvatel; 3. % obnovy knižního fondu; 4. Objem přírůstků na 1000 obyvatel; 5. Počet exemplářů docházejících periodik na 1000 obyvatel; 6. Plocha knihovny pro uživatele v m² na 1000 obyvatel; 7. Počet studijních míst na 1000 obyvatel; 8. Počet internetových stanic na 1000 obyvatel; 9. Počet zaměstnanců (úvazků) na 1000 obyvatel; 10. Počet zaměstnanců (úvazků) na 1000 registrovaných čtenářů; 11. Počet zaměstnanců (úvazků) na 1000 návštěvníků; 12. Počet hodin pro veřejnost týdně.
2.	<i>Uživatelé, služby</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Registrovaní čtenáři – % z obsluhované populace; 2. Registrovaní čtenáři do 15 let – % z obsluhované populace mládeže do 14 let; 3. Počet návštěv na jednoho obyvatele; 4. % návštěvníků internetu z celkového počtu návštěvníků; 5. Počet výpůjček na registrovaného čtenáře; 6. Obrat knihovního fondu; 7. Kulturní akce na 1000 obyvatel; 8. Vzdělávací akce (semináře, kurzy) na 1000 obyvatel; 9. Internetové služby: webová stránka, Online public access katalog (OPAC), viz Hodnocení internetových služeb.
3.	<i>Financování, výdaje, efektivita</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Celkové provozní náklady v přepočtu na jednoho obyvatele; 2. Náklady na pořízení knihovního fondu v přepočtu na jednoho obyvatele; 3. Náklady na nákup licencí na el. inf. zdroje v přepočtu na jednoho obyvatele; 4. Náklady na pořízení knihovního fondu na výpůjčku; 5. % čistých provozních nákladů z celkových provozních nákladů; 6. % nákladů na pořízení knihovního fondu z celkových provozních nákladů; 7. % osobních nákladů z celkových provozních nákladů; 8. % získaných dotací, grantů, vlastních příjmů na celkovém rozpočtu knihovny z celkových příjmů na provoz.
	<i>Ostatní</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Hodnocení internetových služeb; 2. Velikostní kategorie knihoven.

Pramen: autoři dle Šidlichovské (2011), Richtera (2013)

Postup při benchmarkingu knihoven probíhá pomocí webového formuláře. Knihovna navede do formuláře data a oproti oficiální statistice NIPOS je potřeba doplnit jen tři údaje. Přístup do databáze mají jenom zapojené knihovny. Porovnávání je možné dělat mezi dvěma zvolenými knihovnami. Výhodou také je, že se výsledky indikátorů dají snadno začlenit do SWOT analýzy. V porovnání jsou uvedena data obou knihoven, minimum, maximum

i celostátní průměr. Databáze také umožňuje provést hodnocení – byla použita metoda známkování od jedničky (nejlepší) po pětku (nejhorší).

Hodnocení projektu: V porovnání s projektem muzeí lze projekt knihoven považovat za úspěšný. Dotazované knihovny jej hodnotily velmi kladně a výsledky projektu využívají při řídicí práci.

3. Diskuze

Jak jsme uvedli v přehledu literatury a jak také vyplývá z přehledu realizovaných projektů benchmarkingu muzeí, v oblasti muzeí, galerií a památníků byl realizován pouze jeden formalizovaný benchmarkingový projekt; nemáme tedy doposud shromážděn dostatek podkladů pro zhodnocení benchmarkingu muzeí v ČR. Můžeme se však domnívat, že zmíněné subjekty benchmarking provádí, avšak neformalizovaně a formou konkurenčního benchmarkingu. Je proto vhodné použít metodu analogie s odvětvími, kde již podrobnou zkušenost máme.³⁷ Můžeme konstatovat, že v případě aplikací u muzeí se benchmarking nevyhne problémům, které vyplývají z podstaty této metody, tj. náročnost na sběr dat, vysoká časová zátěž pro organizaci, spočívající zejména v tom, že pracovníci se budou muset věnovat benchmarkingovým projektům při svém pracovním úvazku, a také nejisté přínosy pro organizaci.

To, že benchmarking nemusí přinést očekávané výsledky, můžeme přisuzovat následujícím faktorům: snaze o zachování rozpočtu organizace³⁸ a soutěži o zdroje v kvazitržním prostředí, formální implementaci, fenoménu „veřejného osočování“³⁹ a specifčnosti kultury jako odvětví.

Problém zachování rozpočtu můžeme demonstrovat na benchmarkingovém projektu Benchmarking muzeí. Do tohoto projektu jsou zapojeny obecní a krajská muzea. Tak jako v případě obcí a krajů nejsou splněny podmínky pro tzv. „volbu nohama“ („voting with the feet“), tedy obce a kraje si vzájemně nekonkurují v poskytování veřejných služeb. Nedochází také k přímému konkurenčnímu tlaku mezi subjekty zapojenými do tohoto projektu, proto můžeme očekávat větší ochotu se zapojit. Jiná situace by byla, pokud by byl benchmarking realizován přímo ministerstvem u svých příspěvkových organizací. Neuspokojivé výsledky benchmarkingu by mohly znamenat snížení rozpočtu konkrétní organizace, z toho důvodu, že u jednoho zřizovatele je vyšší konkurenční efekt, neboť zřizované organizace jsou nuceny soutěžit o omezené zdroje. Organizace tak budou projevovat nižší ochotu zapojení do benchmarkingu, neboť se budou cítit ohroženy. Tento se stav se popisuje jako princip „Good

³⁷ Jde o benchmarking municipalit, který je popsán v PLAČEK, M. – PŮČEK, M. – JETMAR, M. (2014), a benchmarking ve vysokém školství, který popisuje PLAČEK, M. – OCHRANA, F. – PŮČEK, M. (2015).

³⁸ NISKANNEN, A. W. (1968).

³⁹ Naming and shaming, viz KUHLMANN, S. – JÄKEL, T. (2013).

Enough“ (česky „dostatečně dobrý“),⁴⁰ tj. organizace se snaží pouze demonstrovat svou výkonnost v porovnání s ostatními, aby obhájila svou existenci.

Formální implementací můžeme označit stav, kdy benchmarkingové subjekty reportují zlepšení, která jsou pouze na papíře, například úspora personálních nákladů spočívá v odchodu na mateřskou.⁴¹ Při porovnání se zkušeností u obcí a vysokých škol nenajdeme mnoho projektů, kde by byly přesně kvantifikovány přínosy benchmarkingu.

Fenomén „naming and shaming“ znamená situaci, kdy dobré výkony v benchmarkingu jsou společností oceňovány a naopak neuspokojivé výkony sklízí kritiku. V teorii benchmarkingu je tento fenomén spojován především s odpovědností politiků, ale můžeme konstatovat, že stejná pravidla platí i pro odpovědnost volených manažerů.

Poslední bod naší diskuze se týká specifík kultury jako odvětví. Hlavní přínos benchmarkingu by neměl spočívat pouze v úspoře nákladů (pro srovnání stejné teze zastává hlavní proud výzkumu benchmarkingu ve vysokém školství⁴²). Přínos by měl spočívat zejména ve zlepšení poskytované veřejné služby. Snaha o snížení nákladů by měla být motivem benchmarkingu řízení a správy muzeí. U těchto okruhů můžeme předpokládat i větší ochotu zapojení subjektů napříč zřizovateli.

4. Závěr

Z analýzy jednotlivých projektů vyplývají následující shrnutí a závěry. Analýza problému benchmarkingu v oblasti muzejnictví ukazuje, že metoda benchmarkingu je v současné muzejní praxi využívána ve velmi omezené míře. Pro vyhodnocování zkušeností v oblasti benchmarkingu muzeí je málo informací potřebných k zobecnění a vyvozování univerzálních závěrů. Lze však říci, že implementace benchmarkingu skrývá v sobě zjevný potenciál. Podaří-li se v řídicí praxi muzeí aplikovat principy NPM a využít ideje „dobré praxe“ a metodu benchmarkingu, otevírá použití benchmarkingu inspirativní možnosti (potenciál) pro porovnávání indikátorů, které umožní jednotlivým subjektům srovnávat se s nejlepšími a na základě výsledků srovnání přijímat odpovídající opatření pro efektivní řízení muzeí.

Prameny a literatura

- ADÁMEK, K. V. (1892): O muzeích krajinských a o statistice muzejní. In *Rozpravy Společnosti přátel starožitností českých*, roč. 3, s. 77–83.
- ADÁMEK, K. V. (1903): Statistika a dějiny muzeí českých. In *Časopis Společnosti přátel starožitností českých*, roč. 11, s. 180–181.

⁴⁰ „Principle of Good Enough“, viz BOWERMAN, M. a kol. (2002).

⁴¹ PLAČEK, M. – PŮČEK, M. – JETMAR, M. (2014).

⁴² ESMU (2008 a, b).

- ADÁMEK, K. V. (1908): Statistika. In *Časopis Společnosti přátel starožitností českých*, roč. 15, s. 76.
- AMES, P. J. (1994): Measuring Museums Merits. In MOORE, K. (ed.): *Museum Management*, Routledge. London, s. 21–30.
- BOWERMAN, M. – GRAHAM, F. – BALL, A. – FRY, J. (2002): The Evolution of Benchmarking in UK Local Authorities. *Benchmarking*, vol. 9, no. 5, Pro Quest Central, s. 429–449.
- Český statistický úřad (2015): *Analýza vývoje kultury v ČR v letech 2000–2013*.
- ESMU – European Centre for Strategic Management of Universities (2008a): *A Practical Guide Benchmarking in European Higher Education*. ESMU.
- ESMU – European Centre for Strategic Management of Universities (2008b). *Benchmarking in European Higher Education – findings of a two year. EU – funded project*. ESMU.
- GILHESPY, I. (2005): The Application of a Performance Measurement Model in the Management of a Heritage Organisation: A Case Study of Morwellham Quay and Copper Mine. *Proceeding of the 8th International Conference on Arts and Cultural Management*, A.I.M.A.C. Montreal.
- HÁJEK, O. a kol. (2011): Muzea v ČR – analýza vybraných charakteristik. *Časopis Slezského zemského muzea. Série B*.
- JACKSON, P. M. (1991): Performance indicators: promises and pitfalls. In: PEARCE, S. M. (ed.): *Museum economics and the community*. The Athlone Press. London, s. 41–64.
- KESNER, L. (2005): *Marketing a management muzeí a památek*. Grada Publishing, a.s., Praha, 304 s.
- KISLINGEROVÁ, E. (2013): Několik poznámek k otázkám oceňování kulturních statků. *Acta oeconomica Pragensia: vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze*, s. 46–60.
- KUHLMANN, S. – JÄKEL, T. (2013): Competing, collaborating or controlling? Comparing benchmarking in European local government. *Public Money & Management*, 33:4, s. 269–276.
- MINUTI, M. – HINNA, A. – FERRARI, R. (2012): Il benchmark dei musei di eccellenza: un modello per lo studio del settore. *Economia della Cultura*, 22 (Speciale), s. 97–120.
- NEKOLA, M. – OCHRANA, F. (2009): Economic Evaluation of Public Programs. *Journal of Economics*, 57, č. 5, s. 458–474.
- NEMEC, J. – ŠPAČEK, D. – SUWAJ, P. – MODRZEJEWSKI, A. (2012): Public Management as a University Discipline in New EU Member States. *Public Management Review*, 14, č. 8, s. 1087–1108.
- NENADÁL, J. – VYKYDAL, D. – HALFAROVÁ, P. (2011): Benchmarking: mýty a skutečnost: model efektivního učení se a zlepšování. *Management Press*.
- NESHYBOVÁ, J. (2011): *Nástroje kvality veřejné správy a jejich vztah k rozpočtům územních samosprávných celků*. Disertační práce. MU, Ekonomicko správní fakulta.
- NIPOS (2015): *Základní statistické údaje o kultuře v České republice 2012 – I. díl, kulturní dědictví*. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu. Praha.
- NISKANEN, A. W. (1968): The Peculiar Economics of Bureaucracy. *American Economic Review*, vol. 58, no. 3, s. 293–305.
- OCHRANA, F – PŮČEK, M. (2011): *Efektivní zavádění a řízení změn ve veřejné správě*. Smart Administration. Wolters Kluwer. Praha.
- PLAČEK, M. – OCHRANA, F. – PŮČEK, M. (2015): Benchmarking in Czech higher education: the case of schools of economics. *Journal of Higher Education Policy and Management*, Vol. 6.

- PLAČEK, M. – ORSERSOVÁ, M. – SLAVÍK, J. (2013): Benchmarking v odpadovém hospodářství. Odpadové fórum, CEMC, č. 11.
- PLAČEK, M. – PUČEK, M. – JETMAR, M. (2015): Collaborative Benchmarking of Municipalities in the Czech Republic: Present Experience. The NISPAcee Journal of Public Administration and Policy.
- RATIU, D. E., (2009) Cultural policy and values: intrinsic versus instrumental? The case of Romania, The Journal of Arts Management, Law, and Society, 39/1, 2009, s. 24–44.
- RICHTER, V. (2013): Benchmarking knihoven – jak porovnat výkony knihoven. Riadenie. Knižnica, roč. 14, č. 3, s. 3–15.
- SANI, M. (2001): Parte II – Documenti e strumenti: Benchmarking: uno strumento di auto-valutazione per i musei. Museo e kultura della qualita, s. 1000–1024.
- SCHOLLEOVÁ, H. (2012): Ekonomické a finanční řízení pro neekonomy. Grada Publishing a.s., Praha, 268 s.
- ŠIROKÝ, J. a kol. (2006): Benchmarking ve veřejné správě. 2. vyd. Ministerstvo vnitra. Praha.
- ŠPAČEK, D. (2009): Quality rhetoric and citizens' satisfaction measurement – selected practice of the CAF instrument in Czech municipal public administration. The International Journal of Knowledge, Culture and Change Management 8 (10), s. 91–104.
- ŠPAČEK, D. (2010): Potential and Apparent Issues of Self-evaluation in Public Administration: The Case of Common Assessment Framework Implementation. International Journal of Knowledge, Culture and Change Management, Champaign, Illinois, USA: Common Ground Publishing LLC, 10, 5, s. 45–59.
- ŠPĚT, Jiří (1967): K problematice centrální evidence muzejních sbírek. Národní muzeum Praha.
- ŠPĚT, Jiří (2003): Přehled vývoje českého muzejnictví I. (do roku 1945). 2. vydání. Brno.
- ŠULC, M. (2014): Návrh modelu měření a hodnocení výkonnosti příspěvkových organizací. Disertační práce. Jihočeská universita v Českých Budějovicích.
- TOMOVÁ, B. (2004): Market mechanisms of financing culture in accession countries, Budapest, s. 110.
- VRABKOVÁ, I. (2012): Benchmarking a jeho vliv na výkonnost úřadů. Ekonomická revue – Central European Review of Economic Issues 15, s. 41–50.

Internetové zdroje

- ANDERSON, M., L. (2004): Metrics of Success in Art Museums. Dostupné z WWW: www.cgu.edu/pdf/files/gli/metrics.pdf [cit. 2015-08-21].
- Asociace muzeí a galerií, data dostupná na internetových stránkách Dostupné z WWW <http://www.cz-museums.cz/> [cit. 2015-08-20].
- EUROSTAT (2015): Government finance statistics. Luxembourg: European Commission, Dostupné z WWW: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database [cit. 2015-08-20].
- MOCKOVČIAKOVÁ, A. (2010): Financování kultury z veřejných rozpočtů v roce 2008. Dostupné z WWW: http://new.nipos-mk.cz/wp-content/uploads/2009/03/p982_2008611_text-financovani-kultury-z-verejnych-rozpocetu-2007.pdf [cit. 2015-08-20].
- STRÁNSKÁ, E. – STRÁNSKÝ Z. (2000): Základy studia muzeologie. Univerzita Matěje Bela, Banská Bystrica, Fakulta přírodních věd Katedra eko-muzeologie Banská Štiavnica 2000. Dostupné z WWW: <http://muff.uffs.net/skola/muzeo.php> [cit. 2015-08-25].

- ŠKARABELOVÁ, S. – NESHYBOVÁ, J. – REKTOŘÍK, J. (2007): *Ekonomika kultury a mas-médií*. Brno: Masarykova univerzita, Ekonomicko-správní fakulta, 2007. Dostupné z WWW: http://is.muni.cz/el/1456/podzim2011/MPV_EKKU/um/EKMS_elektronicka_skripta.pdf [cit. 2015-08-20].
- ŠIDLICHOVSKÁ, Z. (2011): Zkušenosti účastníků projektu Benchmarking knihoven. *Ikaros*, roč. 15, č. 3. Dostupné z WWW: <http://ikaros.cz/zkusenosti-ucastniku-projektu-benchmarking-knihoven> [cit. 2015-08-20].

Turovití v mytologii

Bovids in Mythology

MIROSLAV ČENĚK

Abstrakt: Článek je dílčím výstupem z připravované monografie o turovitých, 2. dílu kritického katalogu Sallačovy sbírky. Je zde uveden výběr mýtů, bájí, legend, výjimečně i lidových tradic, vztahujících se k nejvýznamnějším představitelům turovitých z hlediska člověka – skotu, ovcím a kozám. Mytologie volně žijících druhů turovitých bude zpracována samostatně.

Summary: This contribution is a partial output related to an upcoming monograph on the family Bovidae, in particular to the second volume of critical catalogue of so-called Sallač's collection. The study contains a selection of myths, legends, and in several cases also folk traditions related to cattle, sheep, and goats, that is, the most important members of the Bovidae family from the human point of view. Mythology of wild bovids will be treated separately.

Keywords: Sallač's collection; family Bovidae; mythology.

Úvod

K nejvýznamnějším sbírkám Národního zemědělského muzea Praha patří kolekce paroží jelenovitých a souroží turovitých z celého světa, kterou shromáždil doc. Dr. Vilém Sallač na počátku 20. století. Od roku 1961 je tato sbírka uložena v pobočce NZM v Hluboké nad Vltavou v loveckém zámku Ohrada.¹ Část sbírky byla vystavena ve stálé expozici a část uložena v depozitáři. V roce 2014 byla expozice přepracována tak, aby co nejvíce odpovídala současné zoologické taxonomii a současným trendům muzejního výstavnictví.

Při té příležitosti byl zpracován kritický katalog jedné části sbírky – paroží jelenovitých.² Vedle vlastní revize sbírky obsahuje mnoho dalších informací o čeledi jelenovitých – o jejich fylogenezi, biologii i o jejich významu pro člověka. V roce 2015 připravujeme zpracování druhé části sbírky – souroží dutorohých – stejným způsobem. Jedna z kapitol připravované monografie se zabývá turovitými jako objektem různých kultů, mýtů a bájí, jakož i lidových zvyků a tradic.

Turovití v mytologii

Zastoupení turovitých v mytologii ve srovnání s jelenovitými neodpovídá jejich mnohonásobně většímu významu pro člověka. V mýtech, legendách,

¹ K historii sbírky více ČENĚK, M. (2014), s. 184–192.

² ČENĚK, M. – VOLDŘICHOVÁ, M. – ROBOVSKÝ, J. (2014).

pověstech, pohádkách a dalších literárních formách se objevují především domestikované druhy. Býci, berani a kozli byli také častým námětem ve výtvarném umění, často i jen z estetických důvodů.

Býk, kráva

Pratur byl zobrazován a pravděpodobně i uctíván již v pravěku. Nejznámější jeho vyobrazení je na skalních malbách v jeskyních Altamira, Lascaux a Chauvet. Na našem území je to pak bronzová soška býka z jeskyně Byčí skála v Moravském krasu.³

Obr. 1. Vyobrazení pratura z jeskyně Lascaux (MZM Brno, Pavilon Anthropos)

Pro starověké zemědělce byl býk důležitým zvířetem zajišťujícím rozmnožování stád. Symbolizoval sílu, plodnost a nezkrotnost. V Egyptě byl spojován s řadou božstev; představoval buď jednu z podob některého božstva, nebo posvátné zvíře určitého boha a jeho vyslance na zemi. Nejznámějším posvátným býkem byl Ápis (Hapi) v Memfidě. Byl považován za jednu z podob boha Ptaha a také za symbol slunce. Proto byl zobrazován se slunečním kotoučem mezi rohy. Posvátné zvíře se chovalo spolu se svou matkou uvnitř chrámové-

³ Nalezli ji bratřenci Arnošt a Gustav Felklovi v roce 1869.

ho komplexu. Obsluhovali ho kněží, kteří z jeho chování věštili budoucnost. Šťastným znamením bylo, když býk od někoho přijal potravu. Germanicus při návštěvě Egypta údajně podal Ápidovi píci, ten ale o ni neprojevil zájem, což bylo následně vykládáno jako předzvěst Germanikovy smrti.⁴ Ápis byl napájen ze zvláštní studně. Směl žít jen 25 let, pak byl tajně utracen. Důvodem byla skutečnost, že v egyptském kalendáři po uplynutí 25 let připadly tytéž měsíční fáze na stejné dny.

Smrt Ápida provázel všeobecný smutek, který trval až do nalezení nového posvátného býčka. Kněží ho vyhledávali podle přesné doby narození a podle určitých tělesných znaků (černá barva, bílá skvrna na čele, dvojité chlupy na ocase, obraz orla na zádech a půlměsíce na pravé straně těla a uzlina pod jazykem ve tvaru skarabea). Následovaly veselé slavnosti, býk byl zaveden do Níkópole, kde byl 40 dní ošetřován nahými ženami a pak lodí převezen do Memfidy. Po smrti byl balzamován a pohřben v sakkárském Serápeionu. Toto pohřebiště objevil francouzský egyptolog Auguste Mariette v roce 1851. Ápis byl zobrazován jako býk s příslušnými znaky nebo jako člověk s hlavou býka.⁵

Býk byl v Egyptě uctíván i pod dalšími jmény: Buchis v Armantu, Meruer v Héliopoli, Kamutef v thébské oblasti, Chonsu v Kóm Ombu. Podobné to bylo u jiných starověkých národů.

Proslulý je zejména kult býka v mínojské kultuře na Krétě (2700–1450 př. n. l.). Známa freska v paláci Knóssos (kol. 1450 př. n. l.) zobrazuje rituál akrobatického přeskakování býka mladíky a dívkami. Motiv býka je zde častý na drobných plastikách, kamenných či zlatých nádobách, gemách a pečetních prstenech. Posvátné objekty byly zdobeny býčími rohy.⁶

Motiv býka nechybí ani ve starořeckých bájích. Aby bůh Zeus získal dceru fénického krále Európu, proměnil se v bílého krotkého býčka s malými rohy. Vylákal Európu, aby na něj usedla, pozvolna se přiblížil k moři, brouzдал se ve vodě a pak se rychle vrhl do vln a přeplaval s ní na Krétu. Tam spolu zplodili syna Mínóa.⁷ Plující býk se dostal na oblohu jako souhvězdí Býka (Taurus). Mínós, který se stal krétským králem, požádal boha Poseidóna, aby mu poslal býka, jehož by obětoval bohům. Z moře skutečně vystoupil nádherný bílý býk, který se Mínóovi tak zalíbil, že si ho ponechal a obětoval jiného býka. To Poseidóna rozzlobilo a způsobil, že se do býka zamilovala Mínóova žena Pásifaé a zplodila s ním obludu s lidským tělem a býčí hlavou – Mínótaura. Podle jiné verze Zeus pouze poslal býka, aby mu Európu na Krétu přivezl. Býk se pak potuloval po ostrově, kde se do něj zamilovala Mínóova manželka a porodila mu Mínótaura. Netvora živícího se lidským masem uvěznil král v labyrintu.⁸ Athény tehdy

⁴ KULÍK, J.: Božství starých Egyptanov. Dostupné z WWW: <<http://kruhy.blogspot.cz/2009/05/bozsta-starych-egyptanov-i.html>> [cit. 2015-04-07].

⁵ Ottův slovník naučný (1889), s. 512.

⁶ PRESSOVÁ, L. (1978), s. 130-137.

⁷ MERTLÍK, R. (2014), s. 219–220.

⁸ Historikové ztotožňují labyrint s palácem v Knóssu.

musely odvádět ve stanovenou dobu jako daň sedm dívek a sedm chlapců pro Mínótaura. Jednou se mezi oběti dobrovolně přihlásil Théseus a podařilo se mu s pomocí Ariadny Mínótaura zabít.

Jindy se přelétavý Zeus zamiloval do kněžky Íó. Aby ji uchránil před hněvem své manželky Héry, proměnil ji v krávu. Héra na ni poslala velkého ováda, který ji hnal k moři, později nazvanému mořem Jónským a přinutil ji překročit průliv mezi Evropou a Asií, jenž je od té doby nazýván Bospor (Dobytčí brod).

Býk byl ve starověku také významným obětním zvířetem. Kupříkladu slovo *hekatomba* (velká krvavá oběť, hromadná vražda) znamenalo v původním významu oběť sta býků při náboženských obřadech.

Připomínkou dávného uctívání býka je i příběh ze Starého zákona o zlatém teleti. Mezitím, co Mojžíš opustil na 40 dní svůj lid, aby se na hoře Sinaj setkal s Bohem, začali Izraelité uctívat zlatou sošku býčka. Mojžíš po svém návratu tento kult potlačil a sošku zničil.⁹ Dnes je obrat „uctívání zlatého telete“ používán spíš v přeneseném významu – jako uznávání peněz a hmotného bohatství za nejvyšší hodnotu.

V křesťanství byl býk (vůl) symbolem odvahy, síly, mužnosti, stálosti, trpělivosti, mlčenlivosti, blahobytu, narození Páně (osel a vůl u jeslíček), kráva symbolem pokory. Býk, vůl či kráva jsou atributy mnoha světců, např. evangelista Lukáš (okřídlený býk), Eustach (byl upálen v peci ve tvaru býka), Blandina (v síti předhozena býku, jenž ji udupal), Isidor (zatímco se modlil, s voly orali andělé), Sebald (chtěl být pohřben tam, kam dva voli dotáhnou jeho rakev – dnes kostel sv. Sebalda v Norimberku), Tomáš Akvinský (protože byl silnější postavy a mlčenlivý, přezdívali mu spolužáci „němý vůl“), Efrém (coby rozpustilé dítě způsobil smrt krávě, později poklesek odčinil kajícím životem).¹⁰ Kráva hraje klíčovou roli v legendě o založení katedrály v Durhamu (Anglie, 10. století). Mni- chům hledajícím vhodné místo pro nové uložení ostatků biskupa Cuthberta ho pomohla nalézt zatoulaná kráva.

V hinduismu je kráva posvátným zvířetem. Původně byla uctívána určitá zvířata – býk, opice, kobra; uctívání krávy se vyvinulo později.¹¹ Podle hinduistické mytologie jezdí bůh Šiva na posvátném býku Nandí, jenž je uctíván jako symbol plodnosti. Kráva symbolizuje hojnost, čistotu a ctnost. V polovině 1. tisíciletí př. n. l. byla kráva postavena na stejnou úroveň jako brahmáni (kněží) a její usmrcení se trestalo smrtí. I v současnosti je v některých oblastech Indie a Nepálu porážka krav a konzumace hovězího masa zakázána zákonem.

Podle severské mytologie se prastráva Audhumla zrodila z tajícího ledu. Jejím mlékem se živil obr Ymir. Mléko vytékající z jejích struků utvořilo čtyři řeky. Kráva olizovala slany kámen, až se z něj zrodil Búri, praotec bohů Ásů.¹²

⁹ Bible (1991), s. 92.

¹⁰ RULÍŠEK, H. (2005), nečíslováno.

¹¹ KNOTKOVÁ-ČAPKOVÁ, B. a kol. (2004), s. 124.

¹² Audhumla. Dostupné z WWW: <<http://www.cs.wikipedia.org/wiki/Audhumla>>, [cit. 2015-05-07].

Obr. 2. Mosazná soška posvátného býka Nandí z Indie (Zoo Praha, foto M. Čeněk)

V Bulharsku byla volská lebka s rohy považována za nejlepší ochranu zahrady a zasetých plodin. Téměř na celém Balkáně o některých svátcích vesničané vhazovali do ohně kravský roh, aby dýmem zahnali čarodějnice.¹³

Ovce, beran

Ovce a berani hráli ve starověku velmi často roli obětních zvířat. Egyptský bůh Chnum byl zobrazován jako beran, později výhradně jako muž s beraní hlavou. Připomínal dnes již zaniklé plemeno – ovci dlouhonohou „*Ovis longipes*“ s vodorovnými šroubovitě stočenými rohy. Beran byl zasvěcen také nejvyššímu egyptskému bohu – Amónovi. Když Alexandr Veliký dobyl Egypt (332 př. n. l.), byl zde vítán jako osvoboditel od nadvlády Peršanů. Ve věštírně v oáze Síva byl prohlášen za Amónova syna. Připomíná to Alexandrův portrét na mincích (tetradrachmy), kde je zobrazen s beraními rohy.¹⁴

Časté jsou zmínky o ovcích v Bibli. Ve Starém zákoně to jsou např. příběhy o Abelovi a Kainovi, Abrahámovi a Izákovi. Obětování beránka a pomazání ve-

¹³ PRZYBYLSKY, M.: Cornucopiae? Dostupné z WWW: <http://www.Europaincognita.blogspot.cz/2008/07/pro-cornu-copiae.html> [cit. 2015-05-07]. Shazování kozla Dostupné z WWW: <http://www.ceske-tradice.cz/tradice/leto/_zobraz=shazovani-kozla> [cit. 2015-05-07].

¹⁴ BINGHAMOVÁ, J. – CHANDLEROVÁ, F. – CHISHOLMOVÁ, J. – HARVEY, G. – MILESOVÁ, L. – REID, S. – TAPLIN, S. (2004), s. 76; BAHNÍK, V. – BĚLSKÝ, J. – BUSINSKÁ, H. – KREJČÍ, V. – KUCHARSKÝ, P. – VRÁNEK, Č. (1974) s. 32–35.

Obr. 3. Portrét Alexandra Makedonského
na tetradrachmě (Bahník, V. et al.:
Slovník antické kultury. Praha 1974)

řejí dveří jeho krví posloužilo jako znamení pro Hospodina a ochránilo Izraelity před desátou a nejtěžší morovou ránou egyptskou – usmrcení všech prvorozených.¹⁵ Od té doby se o židovském svátku pesach traduje pojídání beránka a tento zvyk byl přejat i do křesťanských Velikonoc.

V křesťanství symbolizuje Beránek boží Ježíše Krista, jenž se obětoval za lidstvo. V Apokalypse pak vystupuje v podobě sedmiokého a sedmirohého beránka jako přísný soudce při Posledním soudu. Beránek je atributem Jana Křtitele, který rozpoznal v Kristovi obětního beránka („*Ecce Agnus Dei* – *ejhle Beránek Boží*“), Germany (tělesně postižená pasačka ovcí, zemřela osaměle u svých zvířat), Jáchyma (pastýř, obětoval berana po narození P. Marie), Klementa I. (papež, před tím pracoval jako otrok v mramorových lomech; v místě, kde viděl beránka hrabat, vykopali pramen), Kolety (stále ji provázeli beránek a skřivan), Ondřeje Corsiniho (jeho matka viděla ve snu vlka, který se v kostele proměnil v beránka), Reginy (se stádem ovcí) a také Anežky Římské, Anežky České a Anežky z Montepulciano (odkaz na jméno Agnes).¹⁶

Koza, kozel

Kozy byly stejně jako ovce důležitá obětní zvířata. S kozly byli spojováni starořeční bohové Dionýsos a Pán. Podle jedné z řeckých bájí byl Pán, bůh lesů, pastvin a stád, jednou pronásledován Týfónem, obludou s dračími hlavami. Aby se zachránil, skočil do vody, kde se proměnil ve tvora s přední částí těla

¹⁵ Bible (1991), s. 74.

¹⁶ RULÍŠEK, H. (2005), nečíslováno.

kozlí a zadní rybí. V této podobě se pak dostal na oblohu jako souhvězdí kozoroha. Později začal být chápán pojem kozoroh jako synonymum pro kozorožce (příkladem je vyobrazení na kalendářní desce Staroměstského orloje od Josefa Mánesa).

Podle jiné řecké báje se koza Amaltheia starala o malého Dia a kojila ho svým mlékem v jedné jeskyni v pohoří Ída na Krétě, kam jej ukryla jeho matka Rhea před otcem Krónem. Ulomený roh kozy se stal rohem hojnosti (*cornucopiae*), kozu Amaltheiu pak přijal Zeus mezi hvězdy. Podle pozdějších bájí byla Amaltheia víla, která Dia vychovávala a krmila ho mlékem bezejmenné kozy.¹⁷

V jednom z příběhů Starého zákona losoval Mojžíšův bratr Áron mezi dvěma kozly. Jeden měl být obětován Hospodinovi, druhý byl určen jako oběť démonu Azazelovi a vyhnán do pouště.

Germáni obětovali kozla při zimním slunovratu. Přípomínkou toho je slameňný kozlík Yule, používaný ve Skandinávii jako součást vánoční výzdoby.

Ve středověku byl kozel považován za symbol ďábla; věřilo se, že ďábel v podobě kozla o sabatu obcuje s čarodějnicemi. Byl rovněž symbolem plodnosti, hříchu a smilstva. Ze západní Evropy se k nám rozšířil zvyk „shazování kozla“. Konal se 25. července, na počest sv. Jakuba, který byl shozen z cimbuří jeruzalémského chrámu.¹⁸ Nejstarší písemné záznamy o tomto zvyku pocházejí z počátku 17. století. Za doprovodu hudby přivedli řezníci kozla ověnceného pentlemi. Byl mu přečten žertovný rozsudek o skutcích, jichž se měl dopustit. Byl odsouzen k smrti, četla se jeho poslední vůle a pak byl svržen z kostelní věže nebo z městské brány. Dole jej ještě řezník podřízl a snažil se zachytit kozlovu krev. Ta měla mít léčivé a kouzelné schopnosti. U nás se tento nehezky zvyk praktikoval ještě na počátku 19. století v Jaroměři. Dále je znám z Bolešavska, Hlinecka, Chrudimska, okolí Kolína, Pelhřimova, z Dačic a také z Prahy, kde se kozel shazoval ze svatojakubské věže nebo z věže kostela sv. Lazara. Ve 20. století byla tradice na některých místech, např. ve Vlachově Březí či v Dačicích, obnovena, ovšem za použití makety kozla.¹⁹

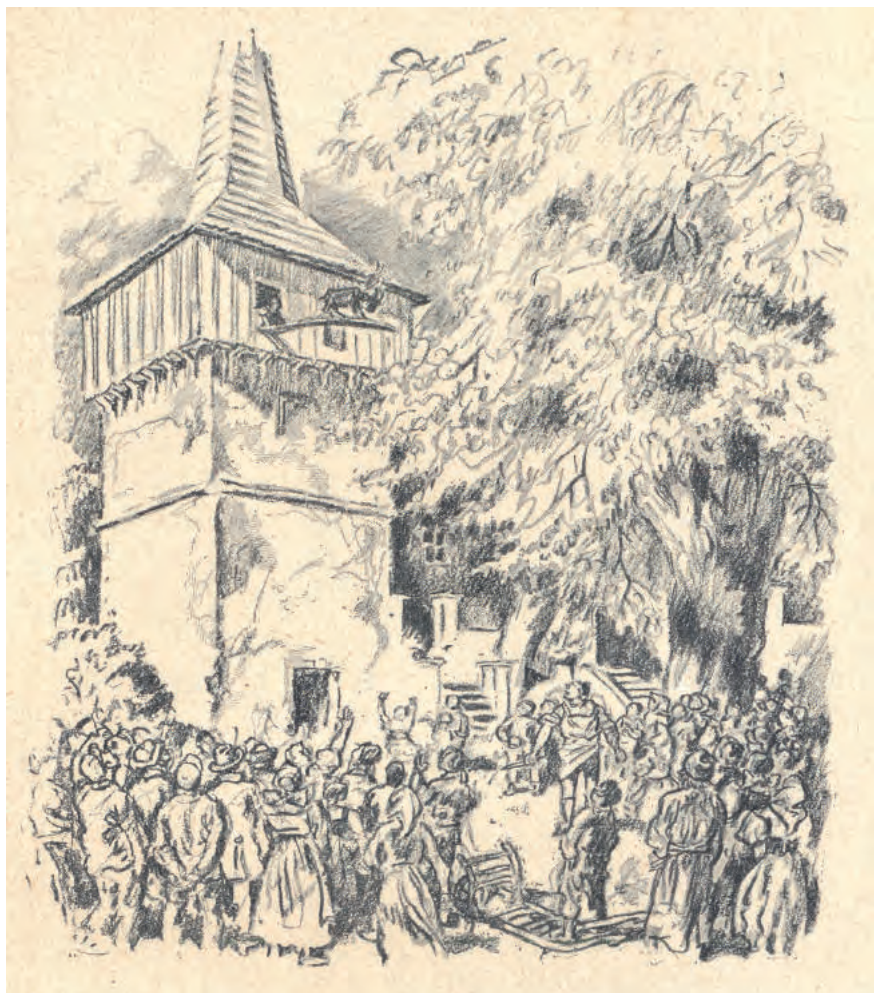
Závěr

Turovití provázejí člověka po tisíce let a je proto přirozené, že se objevují v mnoha mýtech. Některé příběhy se časem vyvíjely, a tak vzniklo několik verzí jednoho příběhu. Není v možnostech ani záměrem připravované monografie zabývat se problematikou mytologie turovitých podrobněji a postihnout její celou škálu. V tomto článku jsou zachyceny pouze domestikované druhy turovitých, volně žijící druhy budou zpracovány samostatně.

¹⁷ LÖWE, G. – STOLL, H. A. (1974), s. 16; MERTLÍK, R. (2014), s. 21.

¹⁸ Zde se ale naši předkové dopouštěli nepřesnosti; 25. 7. slaví svátek Jakub Větší, zatímco z chrámu byl svržen Jakub Menší, jehož svátek připadá na 1. května (spolu s Filipem).

¹⁹ Karnevaly, masopusty – shazování kozla. Dostupné z WWW:<www.ceske-tradice.cz/tradice/leto/_zobraz=shazovani-kozla> [cit. 2015-12-10]; JIRÁSEK, A. (1926), s. 483–485.

Obr. 4. Shazování kozla z kostelní věže na ilustraci Adolfa Kašpara (Jirásek, A.: *U nás*. Praha 1926, s. 484)

Prameny a literatura

- BAHNÍK, V. – BĚLSKÝ, J. – BUSINSKÁ, H. – KREJČÍ, V. – KUCHARSKÝ, P. – VRÁNEK, Č. (1974): *Slovník antické kultury*. Nakladatelství Svoboda. Praha.
- Bible: *Písmo svaté Starého a Nového zákona* (1991; podle ekumenického vydání z roku 1985). Praha, s. 74, 92.
- BINGHAMOVÁ, J. – CHANDLEROVÁ, F. – CHISHOLMOVÁ, J. – HARVEY, G. – MILESOVÁ, L. – REID, S. – TAPLIN, S. (2004): *Encyklopedie starověkého světa*. Perfekt. Bratislava.

- ČENĚK, M. – VOLDŘICHOVÁ, M. – ROBOVSKÝ, J. (2014): Sallačova sbírka jelenovitých. Kritický katalog. NZM. Praha.
- JIRÁSEK, A. (1926): U nás. Kniha 1. J. Otto, spol. s r. o. Praha.
- KNOTKOVÁ-ČAPKOVÁ B. a kol. (2004): Základy asijských náboženství. 1. díl. UK, Karolinum. Praha.
- LÖWE, G. – STOLL, H. A. (1974): ABC Antika. Orbis. Praha.
- MERTLÍK, R. (2014): Starověké báje a pověsti. Argo. Praha.
- Ottův slovník naučný. II. díl (1889). J. Otto. Praha.
- PAVLÍK, T. (2014): Antické mýty jinak I. Savci. Živa 1, s. 43–48.
- PRESSOVÁ, L. (1978): Stará Kréta. Panorama. Praha.
- RULÍŠEK, H. (2005): Postavy, atributy, symboly. Slovník křesťanské ikonografie. AJG. Hluboká nad Vltavou.

Internetové zdroje

- KULÍK, J.: Božství starých Egyptanov. Dostupné z WWW: <http://kruhy.blogspot.cz/2009/05/bozsta-starych-egyptanov-i.html> [cit. 2015-04-07].
- PRZYBYLSKY, M.: Cornucopiae? Dostupné z WWW: <http://www.Europaincognita.blogspot.cz/2008/07/pro-cornu-copiae.html> [cit. 2015-05-07].
- Shazování kozla. Dostupné z WWW: http://www.ceske-tradice.cz/tradice/leto/_zobraz=-shazovani-kozla [cit. 2015-05-07].
- Audhumla. Dostupné z WWW: <<http://www.cs.wikipedia.org/wiki/Audhumla>> [cit. 2015-05-07].

Úvod do domestikace savců na příkladu kozy domácí

Introduction to the Domestication of Mammals Using the Case of Domestic Goat

MARIE VOLDŘICHOVÁ

Abstrakt: Cílem tohoto článku je v krátkosti popsat různé aspekty domestikace savců se zaměřením na ochočení koz, což je jeden z nejranějších a relativně dobře dokumentovaných příkladů domestikace zvířat.

Summary: The aim of this review is to briefly describe various aspects of mammal domestication with focus on the domestication of goats as one of the earliest and relatively well documented examples of animal domestication..

Keywords: domestication; mammal; domestic animal.

Co je domestikace a na jakých principech stojí

Domestikace živočichů a kultivace rostlin byly zásadními kroky v historii lidstva, bez nichž by se dnešní složitá technologicky inovativní lidská společnost s vysokou hustotou osídlení nikdy nemohla vyvinout. Z důvodu velkého rozsahu této tematiky je tento článek věnován pouze domestikaci savců. O jejich důležitosti pro život lidí svědčí například jazyk Afričanů kmene Dinka z jižního Súdánu, který obsahuje okolo 400 výrazů jen pro domácí skot, kterého si cení nejvíce ze všeho movitého majetku.

Domestikaci lze velmi zjednodušeně definovat jako proces, během něhož se populace volně žijících zvířat přizpůsobí podmínkám lidské péče prostřednictvím genetických a behaviorálních změn postupně kumulovaných během generací a ontogenetických jevů vyvolaných na základě „zkušeností ze zajetí“. Podstatou domestikace je symbiotický vztah člověka a živočicha, kdy zvíře slouží člověku jako zdroj potravy, materiálů a pracovní síla a ten mu výměnou poskytuje ochranu a potravu. Populace domestikovaných zvířat tak mohou dosáhnout extrémně vysokých populačních hustot (na jednoho obyvatele Nového Zélandu připadá zhruba sedm ovcí a celková ovčí populace zde čítá okolo 31 milionu kusů) a kosmopolitní rozšíření, což by v přirozených podmínkách volné přírody nebylo možné. Někteří radikálnější vědci dokonce považují domácí zvířata za první iniciátory domestikace, kteří „manipulovali lidi“, aby sloužili jejich zájmu na úkor snížení lidské fitness (spolupráce s lidmi jim poskytuje oproti volně žijícím zvířatům značné, výše popsané výhody). Vymezování domácích variant divokých zvířat probíhalo z genetického hlediska postupně a poměrně dlouho existoval genetický tok mezi domestikovanými a volně žijícími populacemi. Vznik domácích forem zvířat probíhá na základě stejného

evolučního principu, který vede k vytváření nových druhů volně žijících zvířat. Tento proces bývá výrazně urychlen člověkem na základě cíleného výběru vlastností, které je u domestikantů žádoucí propagovat, tedy tzv. umělou selekcí a někdy též hybridizací blízce příbuzných druhů a poddruhů (hybridní původ mají například některá plemena turů, oba typy domácích lam). Do hry vstupují rovněž náhodné procesy, jako je výběr omezené části populace v podobě zakladatele chovů a tedy i výběr jen některých genetických variant divokého druhu. Některé behaviorální a morfologické charakteristiky jsou v důsledku komplexního působení genů vzájemně propojené, a tak záměrné šlechtění na jeden znak může neúmyslně vést k vyštěpení znaku jiného. V této souvislosti se udává možná souvislost selekce na snížení agresivity a vzniku nápadných bílých odznaků na hlavě a končetinách a strakatého zbarvení typu piebald.¹ Oba jevy jsou provázány melaniny, které se podílejí na zbarvení i biochemickém metabolismu neurotransmiteru dopaminu, jenž hraje roli při procesu učení a vývoji povahových vlastností. Krotké chování je často provázáno rovněž vznikem sklopených uší a zatočeného ocasu. Rozsáhlé soubory znaků spojovaných s domácími zvířaty mohou být způsobeny i mutacemi v regulačních genech řídících posloupnost zapínání genů a intenzitu jejich působení během ontogenetického vývoje jedince. Pouze několik mutací v těchto genech (vyvolaných selekcí na určitý znak) tak může dát vzniknout celé kaskádě dalších charakteristik typických pro domestikanty (tzv. „domestikační syndrom“, viz níže v textu), například juvenilizaci vzhledu, rozvolněné variabilitě v řadě znaků, redukci námluv apod. (viz níže).² Výsledným spolupůsobením uvedených faktorů je zdomácnělá varianta divokého zvířete, která se na rozdíl od svého předka ve volné přírodě nevyskytuje a často v ní ani není schopna dlouhodobě přežívat.

Proč k domestikaci došlo a jaké jsou její předpoklady

Přesné důvody, proč se lidé rozhodli zvířata domestikovat, nejsou doposud zcela jasné. Hlavním podnětem mohl být fakt, že v určitou chvíli musel pravěký člověk k získání stejného množství kalorií pomocí lovu vynaložit více energie než při chovu domácích zvířat. Okolnosti, které k této situaci vedly, ale nejsou

¹ Samozřejmě k aktivní selekci preferující určité zbarvení docházelo rovněž. Dobře je tento proces zdokumentován např. u prasat, kde se vlivem intenzivní selekce lidmi „na barvu“ po jejich nezávislé domestikaci v západní Eurasii a východní Asii objevilo během pouhých cca 10 000 let celkem 9 nových genetických mutací souvisejících se zbarvením.

² Klasickým příkladem jsou tzv. Beljajevovy lišky. Ruský genetik D. Beljajev (1917–1985) byl přesvědčen, že hlavním znakem, na který byli raní domestikanti prvotně selektováni, nebyly produkční vlastnosti (např. plodnost, dojivost u koz atd.), ale ochočitelnost. Protože chování je produktem komplexního působení genů, může selekce na povahové rysy vyvolat jako vedlejší produkt dalekosáhlé změny ve fyziologii a vzhledu zvířete. Aby svou hypotézu otestoval, vytvořil vlastní chov stříbrných lišek (melanistická forma lišky obecné [*Vulpes vulpes*]), v němž prováděl pouze silnou selekci proti agresivitě (projekt pod jeho patronací trval 26 let až do jeho smrti a pokračuje dodnes). Výsledkem byla krotká zvířata s celou řadou domestikačních znaků (změna zbarvení, vzhůru zatočené ocasu, sklopené uši), na které ale nebyly výzkumníky nikdy cíleně selektováni, což podporuje jím formulovanou tezi.

přesně známy. K většině domestikáčích událostí u rostlin i živočichů totiž došlo cca před 10 000–7 000 lety v období vlhkého a teplého holocénního optima (raný až střední holocén), kdy vlivem příznivého klimatu došlo k výraznému zalesnění krajiny, které mělo (společně s lidskými lovci) patrně za následek vyhynutí velkých stád megafauny doby ledové. Podle převažujícího názoru se zbylá lovná zvěř (sama celkově menší a méně početná než zástupci ledové megafauny) rozptýlila v lesích, což vedlo ke snížení loveckých příležitostí pro lidské society, nárůstu sporů o loviště mezi jednotlivými skupinami a celkové neefektivnosti lovu. Nutnost zajistit si stálý příjem potravy nakonec vedla ke snaze o kontrolu pohybu divokých stád a následně plné domestikaci. Pro hypotézu, že zvěř mohla být nedostatkovým zbožím, svědčí i fakt, že z této doby (mezolit) bylo v Evropě prokázáno opakované vypalování lesů lidmi, kteří se takto pravděpodobně (mimo jiné) snažili přilákat velké býložravce do blízkosti svých sídel (zvířata přicházela na nové mýtiny za čerstvou pastvou). Dle alternativní hypotézy byl zvěře stále dostatek a zároveň byli lidé díky zmírnění klimatu mnohem méně stresováni nepříznivými vnějšími podmínkami, což jim umožnilo více „experimentovat“. Podle tohoto scénáře by tak naše předky k zemědělství spíše než nouze přivedla hojnost – stabilní, příznivé klimatické poměry vedly ke zvýšení biodiverzity rostlin (a jejich kultivaci), umožnily nárůst více sedentární lidské populace a dovolily experimenty s domestikací zvířat.

Primárním účelem domestikace byla patrně snaha získat stálý a bohatý zdroj potravy a výrobního materiálu, psi pak pomáhali při lovu a strážili lidská sídla. U velkých turů je však možný i náboženský motiv zdomácnění a moderně se též objevuje domestikace za účelem vědeckého zkoumání (potkan, myš domácí). Právě k produkčním a vědeckým účelům chované druhy vykazují nejvyšší stupeň modifikace oproti svým divokým předkům.

Domestikáční proces se skládá z několika fází a předchází mu tzv. predomestikáční období, kdy zvířata již částečně vstupují do vztahu s lidmi (vykazují preadaptace k domestikaci), ale uchovávají si doposud všechny znaky svých divokých předků. Tato perioda patrně proběhla u různých druhů zvířat odlišným způsobem. V prvním případě byla iniciátory zvířata, která se samovolně stahovala do blízkosti člověka například z důvodu bohatší potravní nabídky či bezpečí. Vznikl tak vztah zvaný komenzalismus, kdy komenzál (v tomto případě divoké zvíře) využívá výhod spojených s životem v blízkosti svého hostitele (v tomto případě člověka), aniž by mu působil škodu (využívá opuštěné příbytky, krmí se zbytky potravy). Touto cestou se pravděpodobně vydali psi, kočky a morčata. Zvíře ale může figurovat i jako kořist a v tom případě vyhledává jeho blízkost sám člověk, který posléze začne aktivně zasahovat do věkové a pohlavní skladby divokých stád ve svém okolí, původně nejspíše s cílem zvýšit množství ubývajících lovných zvěř. Tento domestikáční model s největší pravděpodobností platí pro ovce, kozy, skot, lamy a soby. Prasata byla nejspíše domestikována oběma způsoby – sloužila jako kořist a zároveň vyhledávala okolí lidských sídlišť. Jiná zvířata tuto počáteční predomestikáční fázi přeskočila a byla domestikována

přímo a za konkrétním účelem v době, kdy lidé měli zkušenosti s chovem již dříve zdomácnělých druhů a rovněž jim byli schopni zajistit odpovídající podmínky (například kvalitní píci díky kultivaci zemědělských plodin). Tímto způsobem byl domestikován osel, velbloud jednohrbý a dvouhrbý³ (pravděpodobně za účelem transportu těžkých břemen) a kůň, který snad byl v prvopočátku využíván jako jízdní zvíře pro lov divokých koní a později jako soumar a zdroj mléka, kůže a masa, ale nejvíce se uplatil jako „zbraň“ při výbojích. Tato zvířata, obecně méně vhodná ke zdomácnění než „přirozeně“ domestikované druhy, tak přešla rovnou do prvního stupně skutečné domestikace, jež zahrnuje chov a řízenou reprodukci zvířat v zajetí postupně přecházející od extenzivního farmaření až po intenzivní chov.

Domestikovaní savci se vyznačují řadou jedinečných morfologických, fyziologických a behaviorálních charakteristik, které jejich divocí předci postrádají. Patří mezi ně snížená agresivita, uchování juvenilních znaků a chování do dospělosti, zvýšená plodnost a schopnost reprodukce po celý rok, zmenšení pohlavních rozdílů a velikosti těla (u technologicky ne tolik kvalitních chovů), zkrácení obličejové části, zjemnění dentice (zmenšení špičáků a molárů) a v případě turových rohů (alespoň zpočátku), zmenšení velikosti mozku dané pravděpodobně selekcí na snížení vnímavosti a reaktivnosti vůči lidem (u prasat až o 33,6 %, u predátorů o cca 20–30 %, u kopytníků o 14–24 %), měkké klopené uši, zatočené ocasy, vznik nových, povětšinou pestrých vzorců zbarvení (různé typy skvrnitosti) a změna hlasových projevů (klasickým příkladem je štěkání psů). Soubor těchto znaků se někdy označuje pojmem „domestikační fenotyp“ či „domestikační syndrom“. Vzniká komplexním spolupůsobením jevů na organických, organismových a enviromentálních úrovních během ontogeneze zvířete (viz obr. 1 a 2) a alespoň některé z jeho znaků se objevují u všech plně domestikovaných savců bez ohledu na jejich taxonomickou příslušnost. Některé z těchto znaků jsou ireverzibilní a zůstávají zachovány i u dlouhodobě zdivočelých (ferálních) populací domestikovaných zvířat. Patří mezi ně například zmenšení mozkovny, které je stále patrné například u psů dingo či muflonů, žijících již tisíce let ve volnosti. Mezi archeozoology původně převládal názor, že se tyto klíčové morfologické změny objevily takřka ihned poté, co započal chov v zajetí. Nyní je však zjevné, že se domestikační znaky v některých případech objevují poměrně rychle, jindy ale se zpožděním či vůbec, a to v závislosti na povaze znaku, druhu zvířete, intenzitě domestikace a účelu, ke kterému slouží. Proto je často značně nesnadné rané domestikanty na archeologických nalezištích rozeznat od volně žijících populací a někdy bývá vodítkem až fakt, že se zvíře vyskytuje mimo původní areál rozšíření svého druhu.

Člověk se v historii pokoušel pro produkční účely ochočit celou řadu savčích druhů včetně z dnešního pohledu natolik exotických zvířat, jako byly hyeny

³ Starosvětské velbloudy jsou výrazným příkladem přímé domestikace – k jejich zdomácnění došlo zhruba před 3000 lety až poté, co lidé začali kultivovat oázy a vytvořili složité zavlažovací systémy.

Obr. 1. Kozel anglonubijského plemene demonstruje hned několik znaků „domestikačního syndromu“: zkrácenou obličejovou část lebky, bezrohost, svislé měkké uši a nápadné strakaté zbarvení (foto: M. Voldřichová) – Fig. 1. An Anglo -Nubian male goat (billy) demonstrating several features typical for „domestication syndrome“ i.e. shortened face, lack of horns, soft and pendulous ears and conspicuous spotted pattern

skvrnitě (*Crocota crocuta*), kozorožci núbijští (*Capra nubiana*), přímorožci šavloroží (*Oryx dammah*) a gazely ve starověkém Egyptě (pokusy s chovem netradičního dobytka a drůbeže víceméně ukončil zánik Staré říše). Do této kategorie patří také asijský divocí osli (*Equus hemionus*) v Mezopotámii, patrně ašdari, a paovce hřivnaté (*Ammotragus lervia*) na území dnešní Libye. Z obrovského množství nejruznějších savčích druhů obývajících naši planetu se však člověku podařilo domestikovat jen docela malou hrstku. Pokud vezmeme v potaz pouze klasická „velká“ domácí zvířata, pak se jedná o pouhých cca 14 z celkem 148 známých druhů velkých savců. Zdaleka nejvýznamnější z nich je tzv. „velká pětka“ – ovce, koza, skot, kůň, prase – vše euroasijské druhy – následované tzv. menší devítkou (velbloud jednohrbý a dvouhrbý, lama a alpaka, osel, sob, vodní buvol, jak, balijský skot a gayal).

Obr. 2. Výrazné zkrácení končetin u kozy búrské, další z domestikčních znaků (foto: M. Vol-dřichová) – Fig. 2. A marked shortage of limbs in Boer goat

Vůbec nejstarším domestikantem je pes domácí (*Canis familiaris*, cca 18 000 až 32 000 let, Evropa a oblast Altaje, jediný savec domestikovaný lovci a sběrači v pleistocénu), následují koza domácí (*Ovis aries*) a ovce domácí (*Capra hircus*) – cca 10 500–10 000 let, nejstarší nálezy Blízký východ –, skot/tur domácí (*Bos taurus*), cca 10 500–10 000 let, nejstarší nálezy Blízký východ, zebu (*Bos indicus*), cca 9 000–7 000 let, nejstarší nálezy Indie, asijský buvol (*Bubalus sp.*), cca 4 500 až 2 500 let, jak (*Bos grunniens*), cca 4 200 let, gayal (*Bos frontalis*) a balijský skot (*Bos javanicus*), cca 1 500 let, nejstarší nálezy jihovýchodní Asie, prase domácí (*Sus domesticus*, cca 9 000 let Blízký východ, cca 6 000 let východní Asie), kočka domácí (*Felis catus*, cca 4 200 let, nejstarší nálezy Blízký východ a Čína, je třeba započítat velmi dlouhou predomestikační komenzální fázi už od cca 11 000 let před současností), sobi (*Rangifer tarandus*, cca 6 700–6 200 let, severní Eurasie), lamy domácí (*Lama glama*) a alpaky (*Vicugna pacos*, cca 6 000–5 000 let, Jižní Amerika – Andy), koně domácí (*Equus caballus*, nejstarší nálezy východní Evropa a Střední Asie, krocení již asi před 7 000 lety, plná domestikace před cca 5 500–4 000 lety), osli domácí (*Equus asinus*, 5 500–4 000 let, nejstarší nálezy severozápadní Afrika) a velbloudi (v. dvouhrbý [*Camelus bactrianus*] cca 4 500 let, Střední Asie, v. jednohrbý [*Camelus dromedarius*] cca 3 000 let, nejstarší nálezy jihozápad Arabského poloostrova). Nejpočetnějším druhem domestikovaných savců je skot (v roce 2007 cca 1,3 miliardy kusů celosvětově), ovce (v roce 2007 lehce přes miliardu kusů) a prase (v roce 2007 okolo miliardy kusů).

Příčinou malého počtu domestikovaných druhů je pravděpodobně velice specifická kombinace vlastností, kterou musí zvíře mít, aby mohl být domestikační proces úspěšně završen. Jared Diamond navrhl celkem šest předpokladů, které by měl kandidát na domácí zvíře splnit, aby se mohl stát užitečným partnerem člověka. Zvíře by mělo být nenáročné na krmení, tedy příznivě strávník schopný tolerovat i výrazné změny v dietě. Musí mít také výrazně kratší generační dobu – tedy rychleji růst a pohlavně dospívat – než člověk-chovatel. Ze šlechtitelského hlediska je totiž nutné, aby se za života zemědělce či pastevce stihl vystřídat dostatečný počet generací jeho svěřenců. Jen tak je možné provést rychlou a účinnou selekci na požadovaný znak. Pokud by například zvíře dospívalo až ve věku dvaceti let, stihl by každý v řadě chovatelů odchovat jen jednu generaci potomků a šlechtění na výhodnou vlastnost (třeba vysokou dojivost, ale i mírnou a snášenlivou povahu) by trvalo neúnosně dlouho. Nakonec by se takové zvíře ani plně zdomácnit nevyplatilo – stačil by lov jedinců z divoké populace tak, jak je tomu kupříkladu u slonů. S tím souvisí další znak dobře domestikovatelných zvířat – snadné rozmnožování v zajetí a většinou prekociální mláďata. Druhy, které mají příliš komplikované (vlastně normální) námluvy a náročnější rodičovskou péči, jsou málo plodné či v říji vysoce teritoriální (a nemůžou být tedy drženi pohromadě na malém prostoru, což je podmínkou ekonomicky výhodného chovu a snadné kontroly a ošetřování zvířat), nejsou k chovu v zajetí příliš vhodné. Adept na domácí zvíře by měl mít rovněž snesitelný temperament, bez nadměrné plachosti (vhodná je krátká útěková vzdálenost před člověkem) či naopak agresivity vůči lidem a okolí. To je nejspíš důvod, proč se nikdy nepodařilo domestikovat značně popudlivé africké buvolky a zebry, ani nervózní gazely (které snadno panikaří, mají sklony vyskakovat z ohrad a navíc jsou v období říje značně teritoriální). Poslední podmínkou je pružná sociální struktura – zvířata by měla žít ve skupinách s trvalou přítomností samců v societě, vedených vůdčím jedincem, kterého ochotně následují (jeho roli následně zaujme člověk-pastevec), a obývat překrývající se teritoria. Díky tomu jsou schopna tolerovat blízkost jiných stád, což je ve stísněných podmínkách zajetí výhoda. Pokud jsou snášenliví samotáři, nebo vytváří jen náhodné agregace se sklonem k samovolnému rozpadu bez jasné hierarchie a vůdce, ztěžuje to chovatelům jejich ovládání. Výhodou je také způsob učení imprintingem („vtištění“), díky kterému si zvíře snadno vytvoří intenzivní vztah ke svému chovateli.

Přesto v reálu existuje celá řada výjimek, které se od „ideálního“ uchazeče o zdomácnění diametrálně liší. Například prase domácí pochází z předka, který je známý svou agresivitou, a divoké kočky jsou založením samotáři, ačkoliv jejich zdomácnění potomci vyhledávají kontakt s lidmi a zdivočelé komunity domácích koček se dělí o společné teritorium i úlovek. Možná tedy nejde ani tak o původní predispozice zvířat, jako o jejich schopnost přizpůsobit se novým podmínkám a „šlechtitelnost“. Stejně tak je možné, že malý počet dnešních domácích zvířat je vlastně náhoda. Pokud nějaký již domestikovaný druh lidem

vyhovoval nebo předčil v užítkovosti místní variace na téma „dobytek“ (je možné, že euroasijská zvířata byla prostě lepší než jejich africké obdoby), nebyl už důvod experimentovat a pokoušet se o náročnou domestikaci dalších divokých zvířat, nebo pokračovat v chovu těch méně vhodných. Bylo snazší převzít již prověřené pomocníky.

V současné době je oficiálními organizacemi (FAO, DAD-IS) registrováno okolo 6 500 plemen hospodářských zvířat (skot, ovce, kozy, velbloudovití, koně a osli, prasata, králíci, morčata a psi), což přesahuje odhadovaný počet volně žijících druhů savců, navíc do výčtu nejsou zahrnuty kočky (63 plemen oficiálně uznávaných TICA – The International Cat Association) a další drobní domácí mazlíčci. Během posledních 100 let navíc okolo 1 000 plemen vyhynulo. V jejich odborném taxonomickém pojmenování nepanuje univerzální shoda, neboť z historického hlediska bylo vyvinuto hned několik systémů, jak je oficiálně pojmenovávat, z nichž ani jeden nebyl nikdy plně akceptován. Velká část domestikovaných organismů sdílí stejné jméno jako jejich divoký předek (u savců je to např. králík domácí [a divoký] *Oryctolagus cuniculus*, u ptáků kachna divoká [*Anas platyrhynchos*]), zatímco 19 domestikovaných forem (17 savců, ryba a noční motýl) má tradičně vyhrazeno vlastní, odlišné druhové jméno, často se však uvádí i jako zvláštní poddruh volně žijící populace (někdy je pojmenování nekonzistentní i v rámci jedné studie). Protože jsou divoká zvířata a jejich zdomácnění potomci jasně rozlišitelné entity, přičemž řada domácích živočichů má navíc hybridní původ, doporučuje se v současné době uvádět domestikované formy jako samostatný druh. V praxi se však můžeme ještě stále setkat i s poddruhovým označením. Kupříkladu pes domácí je tak v některých pramenech udáván jako *Canis lupus familiaris*, *Canis lupus f. familiaris*, a v jiných (a novějších) jako *Canis familiaris*.

Domestikační proces na příkladu kozy domácí

Koza domácí patří do tribu Caprini (ovce a kozy), podčeledi Antilopinae, čeledi Bovidae (turovití) a řádu Artiodactyla (sudokopytníci).

Spolu s ovci, prasetem a turem byla prvním domestikovaným kopytníkem a její chov se stal jedním z pilířů tzv. „neolitické revoluce“. V současnosti je však nejméně početným druhem z hlavní „velké pětky“ savčích domestikantů (velikost současné kozí populace je odhadována na přibližně 830 milionů kusů patřících k cca 1 000 plemen). Centrem jejich chovu je Asie a Blízký a Střední východ, kde žije zhruba 70 % celkové populace koz s největšími populacemi v Číně, Indii a Pákistánu.

Určit, kdy přesně k jejímu zdomácnění došlo, však není zcela jednoduché. Odlišit rané domestikanty od jejich divokých předků na základě odlišných morfologických znaků na jejich kosterních pozůstatcích je nesnadné, navíc se dá předpokládat, že podobně jako u rostlin započal proces domestikace zhruba 1 000 let předtím, než se na kostech projeví první hmatatelné změny (těmto již alespoň zčásti domestikovaným zvířatům, která však zůstávají morfologicky

velmi podobná divokým, se někdy říká též „agromorfní“). Další komplikací je pro kozy typická absence změny tělesných proporcí asociovaných s domestikací u již zdomácnělých zvířat. Zhruba posledních 30 let se při analyzování kosterního materiálu z archeologických nalezišť považuje za neklamnou známku domestikace zmenšení tělesných proporcí zvířete, tento poznatek ale pro celou skupinu Caprini neplatí. Moderní výzkum recentního a archeologického osteologického materiálu z oblasti Zagrosu ukázal, že nejvýznamnějším faktorem ovlivňujícím velikost těla ovcí a koz je pohlaví a klima (teplota), v němž zvířata žijí, nikoliv samotný proces zdomácnění (ten se na velikosti koz takřka neprojevil a u kozlů měl jen minimální vliv, což vedlo pouze k mírnému setření pohlavního dimorfismu). Pozorované zdánlivé zmenšení velikosti zvířat v archeologickém záznamu neodráží skutečnou morfologickou odpověď na zdomácnění, ale je pouhým archeologickým artefaktem, důsledkem odlišného způsobu zacházení se stády u „lovců“ a „pastevců“. Lovci ve snaze získat co nejbohatší kořist lovili mohutné samce na vrcholu sil, cílem pastevců bylo naproti tomu zvyšování početnosti stád, a proto přednostně poráželi přebytná kůzla a mladé samečky, zatímco plodné samice ponechávali v chovu až do vymizení jejich reprodukčních schopností. Takto lidským zásahem ovlivněné populace pak produkují vychýlený kosterní záznam, v němž dominují menší jedinci.

Ani počet domestikačních center není u koz zcela jistý. Genetická analýza z roku 2001 založená na mitochondriální DNA odhalila tři výrazně odlišné mateřské linie koz, z nichž jedna se vyskytuje pouze v jihovýchodní Asii a dvě na Blízkém východě, což by naznačovalo dvě poměrně vzdálená ohniska domestikace. Nová genetická varianta se však mohla do populace dostat i extenzivním křížením již zdomácnělých zvířat pocházejících z původního centra domestikace s místními volně žijícími populacemi stejného či příbuzného druhu tak, jak tomu bylo například u prasat, neboť praxe křížení domácích zvířat s místní divokou formou byla v prvních stádiích domestikačního procesu častá. Většina moderních studií se proto přiklání k názoru, že původní oblast domestikace kozy domácí ležela v tzv. úrodném půlměsíci na Blízkém východě.

Archeologická a molekulární data získaná analýzou mitochondriální DNA kladou počátek domestikace koz do dvou hlavních center. První se nacházelo v centrální oblasti Íránské vysočiny (provincie Jazd a Kermán) a jižní části pohoří Zagros. Zvířata z této mateřské linie dnes tvoří jen asi 1,4 % genetické rozmanitosti současných koz. Druhá oblast domestikace se rozprostírala na rozsáhlém území východní Anatólie a severní a centrální části Zagrosu. Zvířata z tohoto druhého domestikačního centra, patřící k mitochondriální variantě (tzv. haplotypu) A, později pravděpodobně nahradila a geneticky překryla populaci domestikovanou v první oblasti a potomci této mateřské linie dnes tvoří více než 90 % všech domestikovaných koz (celkem je známo šest různých haplotypů domácích koz).

Nejstarší známé archeologické nálezy „domácích“ koz se nachází v oblasti druhého domestikačního centra. Jedná se o lokality v horských údolích Eufratu v jihovýchodní Anatólii staré přibližně 10 500 let a jen o něco mladší (zhruba

9 900–9 500 let) naleziště v pohoří Zagros. Právě v případě zvířat z centrálního Zagrosu (konkrétně lokalita Gandž-e Daré, 9 900 l. př. n. l.) se spíše než o pravá domácí zvířata jedná o jedince z polodivokých stád predomestikační fáze s věkovou a pohlavní skladbou upravovanou člověkem způsobem, který byl uveden výše. Stejný trend je patrný na nalezišti Alí Kóš. Tato lokalita poprvé osídlená v období přibližně před 9 500 lety však již leží mimo přirozený areál rozšíření divokých koz a navíc během 1 000 let trvající přítomnosti lidí v této oblasti je na lebkách patrné postupné zmenšování a změna tvaru rohů koz. Jedná se tedy patrně již o plně domestikovaná zvířata, kdy změna tvaru rohů reflektovala převzetí kontroly nad reprodukcí zvířat lidmi, čímž byl odstraněn selekční tlak na tvorbu mohutných rohů u samců. Již zhruba před 10 000 lety byly kozy spolu s ovci, dobyt看 a prasaty drženy v rozsáhlé oblasti od Kypru přes centrální Anatolii až k Íránské vysočině, od vysokohorských údolí Eufratu a Tigridu až k jižním hranicím Palestiny a z doby před 8 000 lety už je, opět z Blízkého východu, analýzou izotopů doloženo přehánění stád mezi pastvinami a přikrmování zvířat pící.

Analýza mtDNA z kostí koz na jednom z nejstarších evropských neolitických nalezišť (stáří více než 7 000 let) odhalila už v této rané době přítomnost dvou vysoce diverzifikovaných mateřských linií koz daleko od jejich předpokládaného území původu na Blízkém východě. Tato zjištění se zdají podporovat teorii o dvou nezávislých, avšak prakticky současných primárních domestikačních centrech na Blízkém východě a několika dalších pozdějších a mladších centrech. Původ v oblasti Blízkého východu potvrzuje i analýza mikrosatelitů, která odhalila snižující se genetickou variabilitu koz domácích směrem do Evropy a Asie.

Celkem lze mezi domestikovanými kozami definovat šest málo rozlišených a vysoce variabilních mitochondriálních haplotypů, které vykazují jen velice slabou geografickou strukturu. Obecně se tak dá říct, že genetické rozdíly mezi populacemi z různých regionů a kontinentů jsou slabší než u ostatních druhů domestikovaných kopytníků. To patrně souvisí s výraznou dominancí již zmiňované haploskupiny A a rovněž poukazuje na překvapivě vysokou mobilitu prvních domestikovaných stád (vyšší než u jiných druhů dobytka). Poměrně nedávné ustanovení čistých plemen s uzavřenými plemennými knihami se v genetice dosud nijak neodrazilo a všechny genetické linie vykazují známky nedávné prudké expanze spojené pravděpodobně právě s domestikační událostí.

Za předka domácích koz byly původně považovány hned dva druhy divokých koz – koza bezoárová (*Capra aegagrus*) a koza šrouborohá (*Capra falconeri*) čili markhor. Koza bezoárová měla být předkem většiny plemen s „obyčejnými“ šavlrohrými rohy, zatímco potomky kozy šrouborohé měla být plemena se spirálovitě točenými rohy a mnohdy delší srstí (angora, kašmírová koza, koza walliserská, girgentana, bilberry aj.), která se tak na první pohled markhorovi podobala. U angorských koz byly například jako důkaz jejich odlišného původu

Obr. 3. Koza bezoárová (*Capra aegagrus*), volně žijící předek kozy domácí (foto: M. Voldřichová) – Fig. 3. The Wild goat (*Capra aegagrus*), wild ancestor of domestic goat

Obr. 4. Koza šrouborohá (*Capra falconeri*), dříve považovaná za jednoho z předků kozy domácí (foto: M. Voldřichová) – Fig. 4. The Markhor (*Capra falconeri*) which was thought to be one of the wild ancestors of domestic goats

z markhora uváděny některé zvláštní morfologické a behaviorální znaky tohoto plemene, jako je sférický tvar mamilárních tělísek v mozku, jemná dlouhá srst, odlišný hlasový projev podobný ovci, specifický zápach kozlů odlišný od jiných plemen, tučnější mléko a sklony vytvářet tukové zásoby jako ovce. U sicilské girgentany zase analýza mtDNA objevila výrazně divergentní haplotypy naznačující existenci nové mateřské linie odlišné od linií známých u ostatních domácích koz (vzhledem k podobným výsledkům i u jiných plemen koz ze středomořských ostrovů, např. Sardinie, by se mohlo jednat o důkaz dlouhé izolace zdejších zvířat či pozdější introgrese divoké kozy nejasného původu).

Dnes se nicméně na základě genetických analýz považuje za výhradního předka koz domácích prakticky už jen koza bezoárová, která doposud na Blízkém východě žije. Ta má jednu pozoruhodnou vlastnost – z pohledu mitochondriální DNA u ní nelze najít žádné geneticky výrazně vyhraněné lokální populace. Naopak jednotlivé haplotypy se opakovaně objevují i u jedinců z navzájem velmi vzdálených oblastí výskytu. Tato situace se objevuje u zvířat schopných snadno migrovat na velké vzdálenosti, jako jsou létaví ptáci, ale u savců je spíše neobvyklá. Je možné, že za tuto chybějící strukturu populací koz bezoárových mohou umělé přesuny stád a introdukce prováděné pravěkými lidmi a/nebo opětovné zdivočení stád koz bezoárových v raném stupni domestikace (jak se to pravděpodobně stalo na Kypru či Krétě, kde se jejich zakrslá forma nazývá Kri-Kri). Kromě v úvodu stati popsaných znaků „domestikačního syndromu“ se kozy domácí liší od svého předka i jinými dílčími rysy. Například příčný průřez kostěným násadcem rohu má u kozlů kozy bezoárové tvar lehce hranaté kapky, zatímco u samců kozy domácí je mandlovitý, stejně jako u samic koz domácích i bezoárových, což se dá opět považovat za jeden z příkladů sníženého pohlavního dimorfismu u domácí formy. Zajímavým údajem je, že kozy (a pravděpodobně i skot) byly již od počátku využívány nejen jako zdroj masa, ale i mléka, kdy mléčná produkce hrála již od samotného počátku domestikace důležitou roli. Dnes se kozy kromě produkce masa, mléka, kůže a srsti používají i jako model genetického podkladu komplexních znaků, zvířecí model některých lidských chorob („omdlévající“ kozy trpící variantou vrozené myotonie zvané Thomsonův syndrom) a k transgenní produkci peptidů využívaných v humánní medicíně.

Prameny a literatura

- AJMONE-MARSAN, P. a kol. (2014): The characterization of goat genetic diversity: Towards a genomic approach. *Small Ruminant Research* 121 (1), s. 58–72.
- ANTHONY, D. W. (2009): *The Horse, the wheel, and language: How Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world*. Princeton University Press. Princeton.
- BENECKE, N. (1994): *Der Mensch und seine Haustiere. Die Geschichte einer jahrtausendealten Beziehung*. Theiss-Verlag. Stuttgart.

- BISSING F. W. von a kol. (1905): Das Re-Heiligtum des Königs Ne-Woser-Re (Rathure). Leipzig.
- BOIVIN, N. – FULLER, D. Q. (2009): Shell middens, ships and seeds: exploring coastal subsistence, maritime trade and the dispersal of domesticates in and around the ancient Arabian Peninsula. *Journal of World Prehistory* 22 (2), s. 113–180.
- BOKONYI, S. (1974): History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Akademiai Kiad. Budapest.
- BUDIANSKY, S. (1992): The Covenant of the wild: Why animals chose domestication. William Marrow. New York.
- CLUTTON-BROCK, J. (1981): Domesticated animals. British Museum (Nat. Hist.). London.
- CUNNINGHAM, P. (1996): Genetic diversity in domestic animal: Strategies for conservation and development. In: Biotechnology's role in the genetic improvement of farm animals. American Society of Animal Science, Savoy, s. 13–23.
- DAVIS, S. J. M. (1987): The archaeology of animals. B. T. Batsford Ltd. London.
- DIAMOND, J. (1998): Guns, germs, and steel. W. W. Norton & Company. New York.
- DIAMOND, J. (2002): Evolution, consequences and future of plant and animal domestication. *Nature* 418, s. 700–707.
- DiLERNIA, S. (2001): Dismantling dung: delayed use of food resources among early Holocene foragers of the Libyan Sahara. *Journal of Anthropological Archaeology* 20, s. 408–441.
- DONG, Y. a kol. (2013): Sequencing and automated whole-genome optical mapping of the genome of a domestic goat (*Capra hircus*). *Nature Biotechnology* 31 (2), s. 135–141.
- DOWNS, J. F. (1961): The origin and spread of riding in the Near East and Central Asia: *American Anthropologist*, 63 (6), s. 1193–1203.
- DRUZHKOVA, A. S. a kol. (2013): Ancient DNA analysis affirms the canid from Altai as a primitive dog. *PLoS ONE* 8(3): e57754.
- EIRING, J. (2004): The „Knossos Hunt“ and wild goats in ancient Crete. *British School at Athens Studies*, s. 443–450.
- FANG, M. a kol. (2009): Contrasting mode of evolution at a coat color locus in wild and domestic pigs. *PLoS Genetics* 5, e1000341.
- FERNÁNDEZ, H. a kol. (2006): Divergent mtDNA lineages of goats in an Early Neolithic site, far from the initial domestication areas. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 103 (42), s. 15375–15379.
- FULLER, D. Q. (2006): Agricultural origins and frontiers in South Asia: a working synthesis. *Journal of World Prehistory* 20, s. 1–86.
- GAUTIER, A. (1990): La domestication. In *Et l'homme crea ses animaux*. Errance. Paris.
- GENTRY, A. a kol. (2004): The naming of wild animal species and their domestic derivatives. *Journal of Archaeological Science* 31 (5), s. 645–651.
- GROVES, C. P. (1999): The advantages and disadvantages of being domesticated. *Perspectives in Human Biology* 4 (1), s. 1–12.
- GUPTA, A. K. (2004): Origin of agriculture and domestication of plants and animals linked to early Holocene climate amelioration. *Current Science*, 87 (1), s. 54–59.
- HALE, E. B. (1969): Domestication and the evolution of behavior. In: HAFEZ, S. E. (ed.): *The Behaviour of Domestic Animals*. Bailliere, Tindall, and Cassell. London, s. 22–42.
- HANOTTE, O. a kol. (2002): African pastoralism: genetic imprints of origins and migrations. *Science* 296, s. 336–339.

- HASNAIN, H. U. (1985): Sheep and Goats in Pakistan. FAO Animal Production and Health Paper 56. FAO, Rome.
- HEMMER, H. (1990): Domestication – The decline of environmental appreciation. Cambridge University Press. Cambridge.
- HOLE, F. a kol. (1969): Prehistory and human ecology on the Deh Luran plain. Memoirs of the Museum of Anthropology, sv. 1. University of Michigan Press. Ann Arbor.
- CHEN, S.-Y. a kol. (2005): Mitochondrial diversity and phylogeographic structure of Chinese domestic goats. *Molecular Phylogenetics and Evolution* 37 (3), s. 804–814.
- IKRAM, S. (1995). Choice cuts: meat production in ancient Egypt. Peeters Publishers. Leuven.
- ISAAC, E. (1962): On the domestication of cattle: Zoology and cultural history both illuminate the view that the original motive was religious, not economic. *Science* 137 (3525), s. 195.
- JACOBI, R. M. – TALLIS, J. M. – MELLARS, P. (1976): The south Pennine Mesolithic and the ecological record. *Journal of Archaeological Science* 3, s. 307–320.
- JENSEN, P. (2006): Domestication – From behaviour to genes and back again. *Applied Animal Behaviour Science* 97, s. 3–15.
- KEELER, L. F. a kol. (1968): The genetics of adrenal size and tameness in colorphase foxes. *Journal of Heredity* 59, s. 82–84.
- KRUSKA, D. – ROHRS, M. (1974): Comparative-quantitative investigations on brains of feral pigs from the Galapagos Islands and the European domestic pigs. *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 144, s. 61–73.
- KRUSKA, D. (1988): Mammalian domestication and its effect on brain structure and behavior. In: JERISON, H. J. – JERISON, I. (edd.): *Intelligence and Evolutionary Biology*. Springer-Verlag. New York, s. 211–250.
- KRUSKA, D. (1996): The effect of domestication on brain size and composition in the mink (*Mustela vison*). *Journal of Zoology* 239, s. 645–661.
- LARSON, G. – BURGER, J. (2013): A population genetic theory of animal domestication. *Trends in Genetics* 29, s. 197–205.
- LARSON, G. – FULLER, D. Q. (2014): The evolution of animal domestication. *Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics* 45, s. 115–136.
- LUIKART, G. a kol. (2001): Multiple maternal origins and weak phylogeographic structure in domestic goats. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 98 (10), s. 5927–5932.
- MACDONALD, G. M. (2003): *Biogeography: Space, Time, and Life*. John Wiley. New York.
- MAKAREWICZ, C. – TUROSS, N. (2012): Finding fodder and tracking transhumance: isotopic detection of goat domestication processes in the Near East. *Current Anthropology* 53 (4), s. 495–505.
- MARSHALL, F. B. a kol. (2014): Evaluating the roles of directed breeding and gene flow in animal domestication. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 111, s. 6153–6158.
- MEADOW, R. – PATEL, A. K. (2003): Prehistoric pastoralism in Northwestern South Asia from the Neolithic through the Harappan period. In: WEBER, S. – BELCHER, W. (edd.): *Indus Ethnobiology: New Perspectives From the Field*. Lexington Books. Lanham, s. 65–94.
- MOREY, D. F. (1992): Size, shape, and development in the evolution of the domestic dog. *Journal of Archaeological Science* 19, s. 181–204.

- NADERI, S. a kol. (2007): Large-scale mitochondrial DNA analysis of the domestic goat reveals six haplogroups with high diversity. *PLoS One* 2 (10), s. 1–23.
- NADERI, S. a kol. (2008): The goat domestication process inferred from large-scale mitochondrial DNA analysis of wild and domestic individuals. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 105 (46), s. 17659–17664.
- OLSEN, S. L. (2006): Early horse domestication on the Eurasian steppe. In: ZEDER, M. A. a kol. (edd.): *Documenting Domestication: New Genetic and Archaeological Paradigms*. University of California Press. Berkeley / Los Angeles, s. 245–269.
- OTTONI, C. a kol. (2013): Pig domestication and human-mediated dispersal in western Eurasia revealed through ancient DNA and geometric morphometrics. *Molecular Biology and Evolution* 30, s. 824–832.
- PORTER, V. (1996): *Goats of the world*. Farming Press. Ipswich.
- PRICE, E. O. (1984): Behavioral aspects of animal domestication. *Quarterly Review of Biology* 59, s. 1–32.
- PRICE, E. O. (2002): *Animal domestication and behavior*. Cabi. Wallingford.
- RISCHKOWSKI, B. – PILLING D. (2007): *The state of the world's animal genetic resources for food and agriculture*. Food & Agriculture Organization. Rome.
- SCHULTZ, W. (1969): Zur Kenntnis des Hallstromhundes (*Canis hallstromi*, Troughton 1957). *Zoologischer Anzeiger* 183, s. 42–72.
- SMITH, H. S. (1969): Animal domestication and animal cult in Dynastic Egypt. In: UCKO, P. J. – DIMBLEBY, G. W. (edd.): *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*. Duckworth. London, s. 307–314.
- STINER, M. C. (1990): The use of mortality patterns in archaeological studies of hominid predatory adaptations. *Journal of Anthropological Archaeology* 9 (4), s. 305–351.
- THALMANN, O. a kol. (2013): Complete mitochondrial genomes of ancient canids suggest a European origin of domestic dogs. *Science* 342 (6160), s. 871–874.
- TRUT, L. N. (1999): Early canid domestication: The farm-fox experiment. *American Scientist* 87, s. 160–169.
- VERKAAR, E. L. C. a kol. (2004): Maternal and paternal lineages in cross-breeding bovine species. Has wisent a hybrid origin? *Molecular Biology and Evolution* 21, s. 1165–1170.
- VIGNE, J. D. a kol. (2005): *The first steps of animal domestication: new archaeozoological approaches*. Oxbow Books. Oxford.
- VIGNE, J. D. – HELMER, D. (2007): Was milk a „secondary product“ in the Old World neolithisation process? Its role in the domestication of cattle, sheep and goats. *Anthropozoologica* 42 (2), s. 9–40.
- VIGNE, J. D. (2008): Zooarchaeological aspects of the Neolithic diet transition in the Near East and Europe, and their putative relationships with the Neolithic demographic transition. In: BOCQUET, J. P. – BAR-YOSEF, O. (edd.): *The Neolithic demographic transition and its consequences*. Springer. New York, s. 179–220.
- VIGNE, J. D. (2011): The origins of animal domestication and husbandry: a major change in the history of humanity and the biosphere. *Comptes Rendus Biologies*, 334 (3), s. 171–181.
- VIGNE J. D. a kol. (2012): First wave of cultivators spread to Cyprus at least 10,600 y ago. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 109, s. 8445–8449.
- WALKER, M. J. C. a kol. (2013): Formal subdivision of the Holocene series/epoch. In: STRATI 2013. Springer International Publishing. New York, s. 983–987.

- WHITEHEAD, V. G. (1998): Deer of the world, their evolution, behaviour and ecology. Stackpole Books. Mechanicsburg.
- WISEMAN, D. J. (1953): The Nimrud Tablets. Iraq, 15, s. 135–160.
- ZEDER, M. A. (2001): A metrical analysis of a collection of modern goats (*Capra hircus aegargus* and *Capra hircus hircus*) from Iran and Iraq: implications for the study of caprine domestication. Journal of Archaeological Science 28 (1), s. 61–79.
- ZEDER, M. A. (2005): New perspectives on livestock domestication in the Fertile Crescent as viewed from the Zagros Mountains. In: VIGNE J. D. a kol. (edd.): The first steps of animal domestication: new archaeobiological approaches. Oxbow. Oxford, s. 125–147.
- ZEDER, M. A. (2008): Animal domestication in the Zagros: an update and directions for future research. In: Archaeozoology of the Near East VIII: proceedings of the 8th International Symposium on the Archaeozoology of Southwestern Asia and Adjacent Areas. Lyon, s. 243–278.
- ZEDER, M. A. (2011): The origins of agriculture in the Near East. Current Anthropology 52 (4), s. 221–235.
- ZEDER, M. A. (2012): 9 Pathways to animal domestication. Biodiversity in agriculture: Domestication, Evolution, and Sustainability, s. 227–259.
- ZEUNER, F. E. (1955): The goats of early Jericho. Palestine Exploration Quarterly 87 (1), s. 70–86.
- ZOHARY, D. a kol. (1998): The role of unconscious selection in the domestication of sheep and goat. Journal of Zoology 245, s. 129–135.
- ZVELEBIL, M. (1994): Plant use in the Mesolithic and its role in the transition to farming. Proceedings of the Prehistoric Society 60, s. 35–74.

Internetové zdroje

Breeds of livestock – Angora goat. Oklahoma State University – Department of animal science. Dostupné z WWW: <<http://www.ansi.okstate.edu>> [cit. 2015-08-09].

Chotkovské konírny na zámcích Kačina a Veltrusy v kontextu dalších zámeckých koníren

Chotek Stables in Manors Kačina and Veltrusy in Context of Other Large Manor Stables

PAVEL NOVÁK

Abstrakt: Hrabata Chotkové, významní představitelé osvícenského říšské a zemské správy, si na svých zámcích ve Veltrusech a Kačině vybudovali konírny. Na Veltrusech vznikla konírna až dodatečně v rámci výstavby hospodářského předzámčí a původně sloužila jako stáj pro skot. Na Kačině, kde byla konírna projektována jako součást zámecké novostavby, došlo k realizaci až třetí varianty. Konírna se musela podřídit celkové koncepci stavby zámku. Navržené varianty byly velkorysejší než realizovaná podoba, která vznikla po opuštění záměru vybudovat jako součást zámeckého komplexu i hospodářské budovy. Konírna byla umístěna do suterénu jedné z kolonád zámku. Ve srovnání s dobovými stavebními příručkami představují obě chotkovské konírny nižší standard. Existují zde však i některá velmi progresivní řešení – ve Veltrusech zakládání sena zvenčí, na Kačině odvětrání kanálky ve zdivu do podstřeší. Z hlediska welfare je největším nedostatkem obou koníren malý rozměr stání znemožňující volný pohyb koní, na Kačině ani jejich ležení. Ve Veltrusech vzhledem k nezaskleným oknům nastával v zimě problém s chladem ve stájích. Na Kačině byl problém s nedostatečným přirozeným osvětlením stájí. Chotkovské konírny tak tvoří mezi zámeckými konírnami nižší průměr.

Summary: Counts Chotek, important representatives of Imperial and regional administration during the Enlightenment, built stables in their manors in Veltrusy and Kačina. In Veltrusy, stables were added later, as part of construction of the outbuildings and the buildings originally served as cattle barns. In Kačina, where the stables were planned as part of the newly built manor, it was only the third design that was used. The stables had to fit in with the overall design of the manor. The earlier plans were grander than the design actually used, which was proposed only after the notion of incorporating the outbuildings into the manor complex had been abandoned. The stables were located in a basement under one of the manor's colonnades. In comparison with contemporary building manuals, both Chotek stables represent a lower standard but even so, they did incorporate some highly progressive elements. In Veltrusy, for example, it was the possibility of loading hay from the outside, and in Kačina, ventilation by channel bricks in the ceiling under the loft. From the perspective of animal welfare, the main drawback of both stables is the small size of stalls, which do not enable free movement of horses and in Kačina, not even their lying down. In Veltrusy, unglazed windows in the stables led to problems with the cold in the wintertime. In Kačina, stables suffered from insufficient natural light. Chotek stables thus represent a lower average among manor stables.

Keywords: Chateaux; manor stables; internal layout and equipment; welfare; 18th and 19th century.

Článek byl zpracován jako součást projektu Kulturní krajina jako prostor pro společenskou reprezentaci a relaxaci vybraných aristokratických rodů v období od 17. do počátku 20. století. Projekt je realizován s podporou Ministerstva kultury ČR v rámci Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní kulturní identity (NAKI) č. DF13P010VV001.

Konírna na Kačině

K významným a oblíbeným relaxačním aktivitám šlechty patřila jízda kočárem a na koni. Koně byli až do závěru 19. století také jediným „dopravním prostředkem“ šlechty. Za tímto účelem si šlechta budovala na svých sídlech zámecké konírny. Nejinak tomu bylo i u rodu Chotků, který sídlil na zámku Kačina u Kutné Hory.

Tento příspěvek se skládá ze tří částí. V první z nich je naznačena stavební historie kačinských koníren, v druhé jsou konírny srovnány s požadavky kladebními na zámecké konírny v dobové literatuře věnované těmto stavbám a třetí obsahuje zamyšlení nad zámeckými konírnami ve vztahu k životní pohodě (wellfare) koní.

Vznik koníren na Kačině provázela řada problémů. Vyplývalo to především ze složitostí, které provázely vznik této nejvýznamnější zámecké empírové stavby v českých zemích. Projektová příprava Kačiny byla velmi komplikovaná a bez problémů se neobešla ani samotná stavba, do níž zasáhly jednak zvraty v kariéře stavitele zámku Jana Rudolfa Chotka, který náhle a nedobrovolně ukončil svoji politickou dráhu a odešel do ústraní, a jednak rakouský státní bankrot po napoleonských válkách.¹ Komplikací zcela jiného druhu v poznání historie stavby zámeckých koníren na Kačině je nedostatek písemných pramenů.²

Jan Rudolf Chotek pojal úmysl vybudovat si nové reprezentativní sídlo místo stávajícího barokního zámku přestavěného z gotické tvrze v Nových Dvorech již v polovině osmdesátých let 18. století. O plány zámku požádal roku 1790 autora řady významných staveb v Paříži architekta Bernarda Poyeta.³ Jeho návrh se mu však zdál až příliš velkorysý, a tak ho vrátil. Ve Wirthově pozůstalosti se mezi chotkovskými plány dochoval i plán s francouzským téměř nečitelným

¹ Jan Rudolf Chotek (1748–1824) byl nucen třikrát opustit úřední funkce. Poprvé v roce 1789, kdy se nepohodl s Josefem II. o urbaniční reformu a raději podal ze zdravotních důvodů rezignaci. V roce 1792 byla zrušena Dvorská komora, v jejímž čele stál. V následujících letech intenzivně připravoval stavbu Kačiny. V roce 1802 opět vstoupil do politiky, tentokrát ale jen na zemské a nikoliv říšské úrovni a stal se nejvyšším purkrabím Království českého. V roce 1806 však byl z funkce odvolán, neboť lid si s jeho osobou spojoval zdražení potravin způsobené napoleonskými válkami. Bylo to v době, kdy se rozjížděla stavba Kačiny.

² O stavbě zámku Kačina existují pouze dva kartony archivního materiálu. Jedná se především o poptávky materiálu a služeb a dále o kopie hlášení, jak stavba postupuje. Plánová dokumentace byla z archivních fondů Z. Wirtha v padesátých letech vyňata a dnes je uložena v Ústavu dějin umění jako součást Wirthovy pozůstalosti. V NZM jsou kopie plánů pořízené kutnohorským stavitelem Č. Dajbychem roku 1910 na základě plánů zhotovených A. Archem pro zamýšlenou publikaci o Kačině, k jejíž realizaci po smrti J. R. Chotka nikdy nedošlo.

³ V roce 1785 si vyžádal J. R. Chotek plány ruských zámků, které viděl během své služební cesty po Rusku. Až o pět let později jeho představy o tom, co chce budovat, vyžrály natolik, že se obrátil na B. Poyeta. Bernard Poyet (1742–1824) byl francouzský architekt, který stavěl v sedmdesátých letech zámecké stavby pro vévodkyni de Chartres, matku pozdějšího krále Ludvíka Filipa. V polovině osmdesátých let se přeorientoval na urbánní architekturu a stal se stavebním inspektorem města Paříže. Projekt zámku pro J. R. Chotka není ve francouzské odborné literatuře znám a v Poyetově tvorbě osmdesátých let představuje výjimku.

popisem, bez podpisu a datace, z něhož není patrné, zda se jedná o prvotní návrh zámku Kačina nebo plány nějakého jiného objektu.⁴ Plán vykazuje některé dílčí shody s vyobrazením chotkovského paláce Strozzi ve Vídni před jeho přestavbou.⁵ Tento palác věnovala Marie Terezie Janu Karlovi Chotkovi, který ho nechal počátkem 19. století klasicistně přestavět. Některé kompoziční principy a hmotové řešení však odpovídají řešení, které použil později Schuricht a které si naskicoval zřejmě sám Jan Rudolf Chotek.⁶ Je pravděpodobné, že tento plán pochází z pera B. Poyeta a zobrazuje navrhovanou podobu zámku Kačina. Tento plán počítal i s konírnou a jízdárnou, jež vybíhají do stran z bočních pavilonů. Zákres ukazuje, že obě tyto stavby byly připojeny k plánům až dodatečně. Můžeme se domnívat, že na popud stavebníka.

Po neúspěchu jednání s Poyetem se J. R. Chotek obrátil na saského královského architekta F. Schurichta.⁷ Ten mu vypracoval plány Kačiny, které musel podle připomínek J. R. Chotka přepracovat a celkově stavbu zmenšit. Dispoziční řešení se od Poyetova plánu liší velkou centrální hmotou hlavní budovy zámku a menšími postranními pavilony, zatímco u Poyeta je tomu naopak. Další odlišností je rozevřenější oblouk kolonád. Konírny a oproti Poyetovi poněkud skromnější jízdárna jsou umístěny v levém hospodářském traktu, kolmo navazujícím na pavilon zámeckého divadla.

Plány a jejich realizace jsou dvě odlišné věci. Při stavbě Kačiny se to ukázalo velice výrazně. Schuricht na výzvy stavebníka, aby dopracoval plány, nereagoval a Chotek se byl nucen obrátit na profesora pražské polytechniky G. Fischera,⁸ který mu doporučil svého nadaného žáka J. P. Joendla.⁹ Schuricht se za celou dobu od oslovení v roce 1793 až do dokončení stavby v roce 1823 na Kačině

⁴ Ústav dějin umění, Osobní fond Z. Wirtha, inv. č. 5432, blíže neurčený plán zámecké stavby.

⁵ Shodné je kompoziční řešení s ústřední budovou, dvěma kolonádami a předsunutými pavilony kolem čestného dvora, uzavřeného obdobně jako ve Veltrusech kovaným plotem a branou. Centrální budova však není oválná a kolonády nejsou výsečemi kruhu a především vyobrazený palác je pouze půlkou na francouzském plánu navržené kompozice. Zcela hypoteticky by mohlo jít i o nerealizovaný plán přístavby a přestavby zámku Veltrusy ještě z doby před přístavbou hospodářského dvora, z něhož byla realizována pouze část.

⁶ Zámek byl původně koncipován na půdorysu obdélníka blížího se čtverci. Z centrální budovy vycházely do stran pravouhle zalomené kolonády s pavilony na koncích, které vymezovaly čestný dvůr. Ten byl vpředu uzavřen nízkými hospodářskými budovami a plotem s branou. Vklad J. R. Chotka spočíval v tom, že pravouhle lomené kolonády zaoblíl do tvaru přibližně čtvrtkruhu. Chotkovo autorství dokládají vpisky stejnou rukou na tomto plánu.

⁷ Christian Friedrich Schuricht (1753–1832) působil ve službách saského královského dvora nejprve jako inspektor, poté jako dvorní stavitel a nakonec jako vrchní zemský architekt. Procestoval většinu Evropy a orientoval se na palladianské vzory.

⁸ Georg Fischer (1768–1828) byl prvním profesorem stavitelství a architektury na právě založené pražské polytechnice. V roce 1811 se stal zemským stavebním ředitelem a roku 1817 inspektorem zemského stavebního ředitelství. Je představitelem vrcholného klasicismu v Čechách. Působil nejenom v oblasti architektury, ale i urbanismu.

⁹ Johann Philip Joendl (1782–1870), blízký spolupracovník G. Fischera, od roku 1811 c. k. stavební ředitel v Čechách. Pracoval ve službách řady šlechtických rodů. Krom toho byl členem řady učených společností a vydával učebnice stavitelství. Pro Chotka pracoval nejprve ve Veltrusech a poté i na Kačině.

Obr. 1. Náhradní řešení umístění kačinské konírny v suterénu zámku po vypuštění hospodářských budov, stav 2002

objevil pouze jedinkrát, v roce 1811. Joendl a v závěru stavby i další „stavební dozor“ Kačiny, olomoucký arcibiskupský stavitel A. Arche, průběžně jednotlivé právě budované části zámku doprojektovali.¹⁰

Zřejmě finanční obtíže v druhém desetiletí 19. století rozhodly o redukci původních plánů Kačiny, redukci, která se neobyčejně pozitivně promítla do celkové podoby zámku. Vypuštěny byly trakty hospodářských budov. Zámecká novostavba tak ztratila svůj zamýšlený tvar uzavřeného komplexu budov obklopujících čestný dvůr a zůstala stávající vzdušná a lehká stavba na půdorysu půlelipsy. J. R. Chotek se však nechtěl konírny ani dalších prostor souvisejících s koňmi vzdát. Proto byla v rychlosti doprojektována část v té době zrovna budované západní kolonády, do níž J. P. Joendl zaprojektoval konírnu.¹¹ Vešla

¹⁰ Anton Arche (1793–1851), další z žáků G. Fischera, kterému Fischer pomohl získat práci u Chotků. Podílel se na projektování detailů kolonádových křídel a pavilonů a po úmrtí J. R. Chotka v roce 1824 převzal po Joendlůvi dostavbu Kačiny. V roce 1832 přešel do služeb Ferdinanda Chotka, tehdy působícího ve funkci olomouckého arcibiskupa v Kroměříži. Zde setrval až do své smrti.

¹¹ V letech 1810–1813 byly stavební práce na Kačině z finančních důvodů fakticky přerušeny. Nicméně v roce 1812 se kopaly základy pro kolonádu, v níž je dnes konírna, a teprve v roce 1817 se hloubily základy pro na ní navazující pavilon divadla a kaple. V jakém stadiu byla stavba kolonády, není z pramenů jasné. V následujícím roce padlo rozhodnutí nestavět ostatní budovy.

Obr. 2. Pohled do konírny po opravě před deseti lety, dobře jsou vidět větrací otvory v klenbě, stav 2015

se však pouze do suterénu. Netradiční řešení doplnil ještě méně tradičním vjezdem – podzemním tunelem. Do budovy zahradnictví stavěné v odstupu cca 100 metrů od zámku byla zakomponována kočárovna dokončená až v roce 1831. V této podobě byl objekt zámku Kačina včetně koníren a souvisejících hospodářských budov s kočárovou dobudován, a až do odchodu posledních šlechtických majitelů v polovině meziválečného období sloužil projektovanému účelu.

Dispozice koníren byla navržena jako dvouřadá, s obslužnou chodbou uprostřed. Toto řešení je společné pro oba nerealizované plány i pro vybudovanou konírnu. Liší se však kapacitou. „Poyetův“ plán počítal s ustájením 28 koní, Schurichtův již jen s 20 koňmi. V současné kačinské konírně se nachází stání pro 22 koní, resp. při jiném využití dvou krajních stání pro 20 koní. Přibližný rozměr koníren u Poyeta je 10 x 30 metrů.¹² Na původním Schurichtově plánu má stáj rozměr přibližně 15 x 8 metrů a Joendlova skutečně vybudovaná stáj má délku na vnější straně 23,5 m a na vnitřní 19 m a šířku 8 metrů. Jako jediná je zahnutá do oblouku a je součástí obytné části zámku. Ve všech třech případech na vlastní konírnu navazují pomocné místnosti, jako je sedlovna, čeledník a sklady krmiva. Jak „Poyetova“, tak i Schurichtova konírna mají navr-

¹² „Poyetův“ plán nemá měřítko. Rozměry jsou proto odvozeny od velikosti stavebních otvorů, které mají víceméně typizovaný rozměr a jsou převzaty z ostatních plánů, na nichž je měřítko zobrazeno.

žena pouze vazná stání. Obdobně tomu je i u Joendlovy konírny, ale ta byla později přebudována a polovinu štontů nahradily boxy. Doba přestavby není jasná. Nicméně podle chovatelské literatury se objevují boxy až od šedesátých let 19. století.¹³ Poslední možnost, kdy mohlo dojít k přestavbě, jsou dvacátá léta 20. století, kdy Quido Thun Hohenstein realizoval poměrně nákladnou opravu Kačiny.¹⁴

Dochované plány představují půdorysy, které neumožňují udělat si detailní představu o vnitřním vybavení koníren. To lze pouze na základě analogií známých z dobové literatury a dochovaného vybavení stávající kačinské konírny, případně jiných zámeckých koníren.¹⁵ V dalším výkladu se budeme opírat o vybavení kačinské konírny a upozorníme na případné odlišnosti.

Nápadným znakem kačinské konírny jsou její úzká ležatá okna. Mají rozměr pouze 30 x 130 cm a svojí šířkou odpovídají šířce oken v přízemí, případně patře nad nimi. Schuricht počítal s konírnou umístěnou v přízemí, kde nebylo nutné uměle výšku oken stlačit a lze předpokládat, že okna byla odvozena od modulu ostatních zámeckých oken šíře 130 cm a výšky 60 cm, jako v patře kolonád. Eventuálně mohla být tato okna segmentová o průměru 130 cm. Okna jsou umístěna metr nad horním okrajem mís, těsně nad jeslemi na seno. U „Poyeta“ můžeme předpokládat obdobnou velikost nevybočující z obvyklého modulu oken odvozeného od ostatních oken zámecké stavby.

Vnitřní vybavení stáje jsme schopni blíže popsat pouze u dochované konírny. U ostatních ho můžeme pouze předpokládat. Jednotlivá stání měla fošnovou podlahu umístěnou na trámech, pod nimiž byla vzduchová mezera. Tudy odtékala močůvka vypádovaným dnem do žlábků a jím ze stáje pode dnem přístupového tunelu ven do jímky pod hnojištěm, situovaným před vchodem do konírny. Dno pod stáními je z udusaného jílu. V části štontů se pod fošnovou podlahou dochovaly zbytky kamenné dlažby. Při přestavbě části štontů na boxy byla v boxech fošnová podlaha zlikvidována a ponechána pouze jílová udusaná zem.

Obvodová stěna je obložena do výše mís na obrok a vodu prkenným obkladem. Krajní stání, dnes boxy, byly rovněž i z boku obloženy dřevem. Mezi jednotlivými štonty je dřevěná přepážka do výše 1,3 metru s břevnem na horní straně, v délce jednoho metru od mís oplechovaným. Boxy jsou uzavřeny prkennými stěnami zakončenými nahoře břevny ve výšce 1,6 metru. Jednotlivé boxy jsou vzájemně odděleny dřevěnými přepážkami až do výše 220 cm.

¹³ Srv. LAMBL, K. M. (1862).

¹⁴ Archiválie o opravách budov jsou porůznu roztroušeny ve fondech Rodinný archiv Chotků, Velkostatek Nové Dvory a Ústřední správa Chotkovských velkostatků a zatím nebyly v úplnosti prostudovány. Není vyloučeno, že v budoucnosti se dobu přestavby podaří upřesnit.

¹⁵ Jedná se o zámecké konírny ve Veltrusech, Mnichově Hradišti, Zákupech, Žehušicích a Lednici. V posledně jmenovaném objektu byly pouze porovnány plány a dobová vyobrazení, v ostatních byla provedena obhlídka na místě. Ve Veltrusech byla realita konfrontována s dobovými plány. Ke komparaci byl použit i článek Romany Rosové. Viz ROSOVÁ, R. (2013), s. 139–158.

Jádrem, případně vodou se plnily pískovcové mísy na vyzdřeném podstavci o výšce 1,3 m. Mísy mají rozměr 0,6 x 0,4 m a hloubku 0,15 m. U štontů jsou mísy umístěny centrálně na dřevem obloženém, dodatečně zhotoveném krmeném stole. Délka boxů se tak úpravou zkracuje v rovině mísy o 0,5 metru, u podlahy vzhledem ke zkosení stěny o cca 0,3 metru. U boxů je mísa v těsném sousedství přepážky mezi boxy, v jednom případě jsou zachovány dva boxy v poloze, kde bývaly štonty. Půl metru nad mísami byly v celé šířce štontu umístěny dřevěné jesle na zakládání sena. Dochovaly se pouze v jediném štontu. Stěna za ním je do výšky horního okraje žebříku obložena prkny. Na okrajích štontů zůstaly do dnes železné kroužky k vázání koní.

Stání proti sobě v sousedství dveří vedoucích k přístupovému tunelu nebyla využívána k ustájení koní, ale jako manipulační prostor. V jednom z nich je do dna zapuštěna pískovcová nádrž na vodu. Druhé stání je prázdné, chybí obklad čelní stěny i mušle. Sousedící štont byl zřejmě později modernizován, neboť zde není klasická mísa, ale je zde vyzděn v celé šířce stání krmený žlab. Jeho horní hrana je umístěna ve výši 0,8 metru. Nelze vyloučit, že tu měl být ustájen např. poník pro děti z hraběcí rodiny či kůň nějakého menšího plemene.

Chodba konírny je vydlážděna cihlami. Konírna je vysoká 3,4 metru a je trojlodní: Člení ji dvě řady sloupů z pískovcových kvádrů, do nichž jsou vetknuty háky na postroje. Na patky sloupů nasedají klenební pásy a čtvercové výseče vždy nad dvojicí štontů, resp. nad jednotlivými boxy je zaklenutí českými plac-kami. V rozích těchto placek, v těsném sousedství sloupů, jsou větrací otvory velikosti cca 10 x 10 cm. Jimi jsou zakončeny kanálky vedoucí ve zdivu příček přízemí a patra nad konírnou, které ústí v podstřeší. Dnes je již část větracích otvorů na půdě zaslepena novodobou betonovou podlahou.

Na konírnu navazovala postrojovna a čeledník. Konec tunelu za dveřmi do vlastní konírny byl oddělen dřevěnou přepážkou a využit ke skladovacím účelům. Dveře do konírny jsou dvoukřídlé, široké 1,3 m a vysoké 2,2 metru. Dveře do postrojovny jsou již jen jednokřídlé o šířce 1 metr. Přístupový tunel je 1,9 metru široký a pouze 2,7 metru vysoký. Podle pamětníků se v něm nesmělo jezdit na koni, ale koně pouze vést. Od venkovního prostředí je tunel oddělen dvoukřídlými dveřmi. V těsném sousedství vchodu bylo hnojiště a pod ním močůvková jámka. Dnes je zde umístěna záchodová žumpa.

Konírna byla před deseti lety nahrubo opravena vápennými omítkami a obnoveny a doplněny byly i dřevěné prvky. Dnes jsou již stěny opět poškozeny vzlínající vlhkostí a v příštím roce se počítá s další opravou. Konírna je dnes prázdná a návštěvníci do ní mají přístup pouze příležitostně. Do budoucna se počítá s jejím otevřením veřejnosti. Bude prezentována jako konírna a budou zde vystaveny postroje a další pomůcky, které bývaly umístěny v zámeckých konírnách.

Nyní se pokusíme srovnat kačinskou konírnu s dobovými požadavky na konírny. V době její stavby ještě v českém prostředí neexistovala stavební příručka, která by uváděla parametry zámeckých koníren. Shodou okolností takovou

Obr. 3. Vrata vchodu do konírny podzemním tunelem, stav 2015

Obr. 4. Pohled do úzkého přístupového podzemního tunelu, stav 2013

stavební příručku napsal pět let po dokončení stavby zámku Kačina její stavitel architekt Joendl.¹⁶ Přesto bylo možné se o odbornou literaturu opřít. V českých zemích byla známa starší encyklopedická literatura, která poměrně podrobně konírny popisovala. Populární zde byla více jak sto let stará encyklopedie *Georgica curiosa aucta*.¹⁷ Neobsahuje sice stavební plány, ale poměrně podrobný popis uvádějící důležité stavební zásady, z nichž je patrna péče o zdravotní stav koní ustájených v konírně. K dispozici měl Joendl i další o sto let mladší encyklopedii Krünitzovu.¹⁸ Ta přebírá část informací ze Stiglitzovy německé stavební příručky.¹⁹ Pravděpodobně i tu měl Joendl k dispozici.

Joendlova příručka, při jejíž tvorbě autor zřejmě využil i poznatky z některých svých realizovaných projektů, byla záhy přeložena do češtiny a byla využívána až do druhé poloviny 19. století, kdy ji doplnily mladší stavební příručky.²⁰

Srovnáme-li parametry koníren v časové řadě od Georgiky curiosy až po současné požadavky na konírny, je zřejmé, že parametry koníren se příliš nemění. Pokud dochází např. u rozměrů stání ke změnám, pak se konírny i jednotlivá stání spíše zmenšují. Z tohoto pohledu zámecké konírny jsou navrženy velkoryse a zcela odpovídají dobovým zásadám. Bývají vybaveny přepychově, obvykle dokonaleji, než jak požadují dobové stavební a chovatelské příručky. Problém zámeckých koníren spočívá v něčem jiném.

Konírny se musely přizpůsobit celkové koncepci zámecké stavby, jejíž součástí obvykle tvořily. Velký význam mělo situování konírny vůči světovým stranám. Doporučeno bylo umístit konírnu delší stranou ve směru sever–jih. To však nebylo často možné realizovat, protože zámecká stavba byla již nějak jako celek orientována a konírna se musela celé koncepci staveb podřídít. Právě dochovaná konírna na Kačině je příkladem podle některých příruček nejhorší možné orientace okny směrem k západu. Ta byla považována za vysloveně nevhodnou kvůli letnímu přehřívání a s tím souvisejícímu množství much.

Další omezení vyplývající ze zakomponování konírny do stavby zámku spočívá v hmotovém řešení koníren. I zde se konírna musela podřídít celé stavbě. Na konkrétním příkladě Kačiny jsou obě kolonády nejsubtilnější částí stavby a jejich podsklepení nesáhá pod venkovní sloupovou část, takže k dispozici je v suterénu poměrně úzká prostora. Zdejší stání jsou co do třímetrové délky v „normě“, byť u zámeckých koníren mohla být stání řešena velkoryseji. Nedostatek prostoru se zde projevil v poměrně úzké, pouze 2 m široké chodbě.

Největším nedostatkem zámecké konírny je její situování do suterénu. Právě z něho vyplynula dvě negativa. První je spojené s vlhkostí. K běžné vlhkosti

¹⁶ JOENDL, J. P. (1826, 1828, 1829); TÝŽ (1840); TÝŽ (1840–1845).

¹⁷ *Georgica curiosa aucta*. Norimberk 1695, sv. I, s. 176–177.

¹⁸ KRÜNITZ, J. G. (1773–1858). Encyklopedii vydávalo nakladatelství Joachima Pauliho v Berlíně a celkem bylo vytištěno 252 svazků. Informace o koních a jejich ustájení jsou roztrženy v řadě z nich. Encyklopedie je přístupná online na www.kruenitz1.uni-trier.de.

¹⁹ STIEGLITZ, CH. L. (1792–1798).

²⁰ Viz např. ČEJKA, J. (1897); VOČADLO, V. (1914).

z výparů a z exkrementů koní se zde připojuje ještě vysoká zemní vlhkost, která vede k rychlé degradaci omítek a k hnití dřevěného obložení stěn. Druhé, závažnější negativum spočívá v malé okenní ploše. Nad terén se při jednotném řešení kamenného venkovního ostění, odrážejícího dešťovou vodu ze střech, kde nebyly okapy, větší okna prostě nevešla. Okna do konírný jsou sice široká 1,3 metru, ale pouhých 0,3 m vysoká. Příručky z doby stavby Kačiny ještě neuváděly žádné „normy“ osvětlení. Vždy ale bylo doporučováno dostatečné osvětlení a jeho umístění vysoko nad hlavami koní. Ani jedno není na Kačině dodrženo. V současnosti se uvádí, že plocha oken by měla být zhruba 10 % podlahové plochy konírný.²¹ Navíc z důvodu větrání je vhodné jejich umístění ve stěnách proti sobě. Na Kačině je poměr podlahové a okenní plochy pouze 1,5 %. Pro trvalé ustájení koní je tato prostora nevhodná. Je však nutno počítat s tím, že Chotkové v rozsahu 6–9 měsíců do roka pobývali na zámku ve Veltrusech, na starší tvrzi v Bělušicích a v městském paláci v Praze a rovněž cestovali. Koně, které denně Chotkové používali, zde tak trávili od tří do šesti měsíců během jednoho kalendářního roku.

Z výpovědi pamětníků vyplývá, že i v době největšího úpadku v meziválečném období, kdy se poslední šlechtický majitel Kačiny potýkal s obrovskými finančními problémy, před nimiž uprchl do Itálie a zámek byl nakonec prodán, zde byl trvale ustájen pár kočárových koní. Ti byli podle potřeby používáni i pro lehčí práce v parku, jako bylo zametání cest apod. Koně byli prý bez výjimky každý den venku. Buď s nimi kastelán někam jel, nebo s nimi zahradník pracoval v parku, anebo je nechávali kluky z vesnice projet. Pobyt na čerstvém vzduchu v dostatečně osvětleném prostředí tak měli koně zajištěn touto cestou.

Na hranici je rovněž kubatura vzduchu přepočítaná na jednoho koně. V době vzniku konírný šlo o množství vzduchu až ve druhé řadě, prvořadý byl problém tepla. Příliš vysoké stáje byly studené, nízké se rychle vydýchaly a musely se často větrat. To vyplývá jednak z rozměru stání plus chodby a výšky konírný. A právě výška konírný zde byla problematická. Joendl se s nedostatečnou výškou koníren vypořádal elegantně. Zatímco v sousedním čeledníku je výška jen 2,5 metrů, polovinu kolonády, pod níž je konírna, o 70 cm zvýšil, což se v přízemí projeví několika schody, a tím dostal v suterénu výšku 3,2 metru. Toto řešení ho však stálo volný přístup z kolonády do poloviny místností kolonádového křídla, kde jsou vybudovány z důvodu symetričnosti celé stavby pouze falešné dveře a prostory za nimi jsou přístupné obslužnou chodbou probíhající po celé délce této poloviny kolonády.

Dalším nedostatkem kačinské konírný je situování hnojiště. Všechny dobové příručky zdůrazňují umístění hnojiště sice po ruce, ale současně v dostatečné vzdálenosti, tak aby koně nebyli obtěžováni mouchami. Zde je hnojiště situová-

²¹ SCHEJBALOVÁ, K. (2013): Vývoj způsobů ustájení koní. Bakalářská práce, Česká zemědělská univerzita Praha, s. 42.

no přímo proti výjezdu ze stáje. Pokud by se kůň splašil a vyběhl z přístupového tunelu, velmi pravděpodobně by skončil právě v hnojišti umístěném v ose tunelu pouhých sedm metrů před vchodem.

Kačinská konírna má i některé další nedostatky, které nevyplývají ani tak z nerespektovaných tehdy známých požadavků na stavby koníren a na potřeby koní, ale spíše z nedostatku financí. Snaha po maximální úspornosti celé stavby zámku, nejenom konírny, trvala zřejmě po celou dobu stavby a vrcholila na konci, kdy vznikala právě konírna.²² Šetření se konkrétně na konírně projevilo tím, že zřejmě zde vůbec nebo alespoň zčásti nebyly vydlážděny podlahy pod rošty jednotlivých stání. Močůvkové kanálky byly provedeny pouze z cihel žlabovek, mísy na obrok byly zhotoveny z pískovce a nikoliv z mramoru a jesle ze dřeva místo tehdy již běžných železných prutů. V laciném provedení byla později provedena i přestavba štonů na boxy.

Přestože kačinská konírna má několik nedostatků, tak má i jednu přednost. Tou je systém větrání. Dobová literatura počítala s větráním koníren otevřenými okny. Později jsou uváděny i dřevěné větráky pracující na tahovém principu. Jednalo se o jednoduché prkenné truhlíky uzavřené ze všech čtyř stran s nasávacími otvory u země. Ty prostupovaly stropy a krovem až nad střechu a zde kryty stříškou odcházely výpary ven z konírny. Další z nevyužitých řešení vhodných spíše pro konírny v panských dvorech a v selských statcích byly drenážní trubky zazděné pod stropem a odvádějící zkažený vzduch pryč. Joendl vyřešil v kačinské konírně problém odvětrání velmi elegantně a netradičně. Ve zdivu v nadzemních podlažích jsou nad každým stáním kanálky v klenbě nad zadky koní, odvádějící vlhký vzduch do podstřeší. Velmi pravděpodobně toto řešení fungovalo sice velmi dobře, ale šindelové střechy nad vyústěním průduchů určité neprospívalo.

Od sedmdesátých let 20. století je při chovu koní kladen důraz na wellfare – životní pohodu koní. Toto hnutí v chovu koní a současně vědecký obor integrující poznatky chovatelství, veterinární péče a etologie respektující požadavky zvířat je spojeno především se jménem bristolského profesora Johna Webstera, který definoval základní požadavky na životní pohodu koní a dalších zvířat.²³ Upozorňoval zejména na to, že představy lidí se od potřeb koní často velmi výrazně liší a že je nutno se i v tomto směru neustále vzdělávat. Přestože wellfare je pojmem novým, řada zásad je známa již dlouhou dobu a lze je minimálně do 17. století dohledat zpětně ve specializované i encyklopedické literatuře věnované chovu koní. Zprvu se objevují v jednoduchých požadavcích, ve

²² O rozsahu úspor svědčí několikrát přepracovávání plánů Kačiny před zahájením stavby, kdy byl neustále zmenšován počet pokojů stavby, a tím i její celkové rozměry. V průběhu stavby byly stále hledány alternativní levnější materiálová řešení a pečlivě byli vybíráni dodavatelé jednotlivých prací. Kalkulovány byly i vedlejší náklady, jako byla doprava či clo. Dalším dokladem je jediná návštěva architekta Schurichta na Kačině. Když Schuricht uviděl kačinské sloupky nesoucí tympanony zhotovené z místního pískovce plného mušlí, okamžitě je poručil nahodit a přestukovat.

²³ Blíže WEBSTER, J. (2009).

20. století již v podobě uceleného systému požadavků na ustájení koní, které spadají do oblasti zoohygieny. Požadavky určující rozměry stání, osvětlení, teploty, možnosti pohybu aj. jsou dnes definovány a také veterináři kontrolovány a sankcionovány.

Přestože se dnes počítá s využitím zámeckých koníren k ustájení koní jen výjimečně, není od věci se podívat, jak kvalitně z pohledu welfare byli dříve koně v těchto konírnách ustájeni.

Původní požadavky na welfare koní se týkaly pouze prostoru. Koně měli mít svobodnou možnost si lehnout i vstát, otočit se, očistit si tělo a protáhnout si končetiny. Později bylo toto právo na prostor rozšířeno o další požadavky, které jsou dnes známy pod pojmem pět svobod. První svoboda se týká výživy. Kůň má mít trvalý přístup k čisté vodě a krmení v množství zajišťujícím jeho plnou sílu. Druhá svoboda souvisí s pohodlím. Kůň má mít vhodně vybavené přístřeší a místo k odpočinku. Třetí svoboda se týká zdraví a zahrnuje prevenci, včasnou diagnostiku a účinnou léčbu. Platí to jak o bolesti, tak o zranění a nemoci. Čtvrtá svoboda se týká normálního života koní. Zahrnuje dostatečný prostor a jeho vhodné vybavení i společnost stejných zvířat. Konečně pátá svoboda se týká strachu a úzkosti a jde v ní o zabezpečení takových podmínek, aby koně ani po psychické stránce nestrádali.

Podívejme se nyní na to, jak kačinské konírny odpovídají těmto požadavkům. Ty pouze navržené a nerealizované vyhovovaly zřejmě lépe než realizovaná varianta. Lepší prostorové podmínky více splňovaly požadavky na vhodně vybavené prostředí. Nebyl zde ani největší nedostatek stávající kačinské konírny – nedostatek světla. Právě nedostatek světla má ještě jednu významnou souvislost. Koně jsou často klaustrofobičtí a uzavřená temná prostora konírny, do níž se přicházelo úzkým téměř neosvětleným podzemním tunelem, rozhodně neměla na jejich psychiku příznivý vliv. Samotný princip vazných stání jde proti svobodě pohybu. Kůň se rozhodně neměl možnost otočit. Při krátkém uvázání neměl možnost si ani lehnout a delší uvázání nepřicházelo v úvahu, neboť by kůň zadkem již zasahoval do chodby.²⁴ Část mladších boxů zřejmě neměla dřevěné ostění a přicházelo tak do úvahy zranění kopyt o zeď. Neexistovaly ohrady, které by umožňovaly koním dostatek pohybu. Pohyb byl však zřejmě v dostatečném množství nahrazován prací v parku a vyjíždkami.²⁵ Otázkou je, zda počet dvou koní naplňuje požadavek na normální chov, tj. možnost být ve společnosti dalších koní.

Závěrem lze konstatovat, že realizovaná varianta konírny na Kačině je jak ze stavebního hlediska, tak i z hlediska životní pohody ustájených koní ze tří

²⁴ Stání byla zřejmě zezadu jen improvizovaně uzavřena provazem či řetězem, aby kůň nemohl couvat. Pohyblivá zábrana se připevňovala ke kroužkům v cca metrové výšce upevněným zboku či na čele kamenných sloupů. Uzavírala se zřejmě vždy dvě sousední stání současně.

²⁵ Ve Svatém Mikuláši dosud žije pamětník Stanislav Skřivánek, který jako kluk se svým kamarádem, synovcem správce zámku, chodíval těsně před válkou a během války projíždět každý den koně.

dochovaných variant tou nejhorší. Odráží se tu skutečnost, že stavba konírny se musela přizpůsobit omezeným financím a vhodnější varianta byla spolu s hospodářskými trakty zámku z projektu vypuštěna. Další nedokonalosti vyplynuly z faktu, že konírna se musela přizpůsobit celkovému projektu zámku a nemohly tak být zohledněny i některé tehdy známé požadavky na ustájení koní. Základní závadou kačinské konírny jak z hlediska stavebního, tak i welfare je její situování do podzemí, sice stavebně elegantní, nicméně z hlediska psychiky koní nevhodné vzhledem k přístupu podzemním tunelem. Největším nedostatkem jsou malá okna nedostatečně osvětlující konírnu a rozměry stání, které jsou na hranici pro danou kategorii ustájených koní. Pro případné trvalé ustájení koní v budoucnosti jsou kačinské konírny nevhodné. Uvažovat lze pouze o přechodném ustájení.

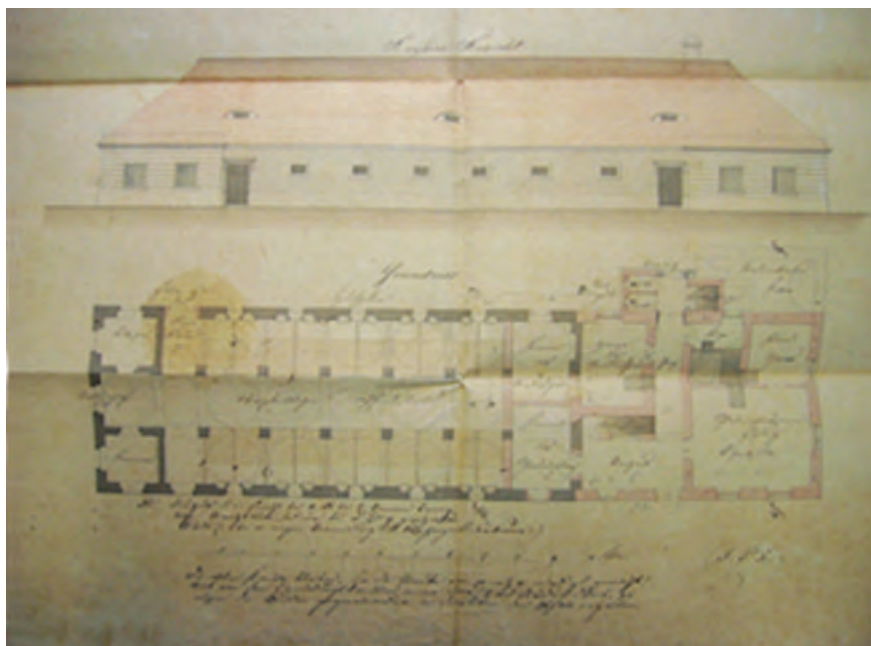
Veltruská konírna

Historicky nejstarší chatkovskou panskou konírnou je konírna na zámku Veltrusy.²⁶ Její vznik je poměrně komplikovaný. Samotný zámek byl postaven přibližně v letech 1716–1744 G. B. Alliprandim, ale již deset let po svém dokončení přestal svojí kapacitou vyhovovat a jeho dvě boční křídla byla prodloužena na dvojnásobek. Součástí východního křídla byly i chlěvy přestavěné na konírny. V roce 1804 proběhly další úpravy, na nichž se podílel tehdejší chatkovský stavební ředitel J. P. Joendl. V roce 1837 byla k pozdně barokním konírnám provedena přístavba klasicistního domku pro hospodářský personál. Z tohoto období se dochoval Joendlem signovaný plán konírny a její přístavby.²⁷ Z něho je patrné, že ve vlastní konírně se přistoupilo jen k minimálním úpravám. V následujících letech byly prováděny pouze drobné opravy a vybavení konírny se nijak podstatně nezměnilo. V letech po druhé světové válce byly prostory konírny využívány jako příležitostné sklady a chátraly. V současnosti probíhá jejich stavební rekonstrukce s tím, že budou využívány ke svému původnímu účelu.

Veltruská konírna je tvořena samostatnou stavbou orientovanou západovýchodním směrem svojí delší osou. Je symetrická k budově špýcharu a spolu s ním rámuje z boku čestný dvůr zámku. Jde o přízemní budovu s valbovou střechou. Konírna byla navržena jako dvouřadá s jednou obslužnou chodbou uprostřed. Dispozice prozrazuje původní určení – chlív pro skot. Zřejmě byla v době adaptace na ustájení koní jen zcela minimálně upravena. Pravděpodobně se změnily pouze prvky dřevěného vstrojení. Konírna byla naplánována pro 24 koní, někdy mezi lety 1837 a 1865 byl jeden klenební pás oddělen příčkou a kapacita stáje se tak zmenšila na 20 koní.

²⁶ Můžeme sice předpokládat, že panská konírna existovala i na původním chatkovském sídle v Bělušicích, ale zde její podobu překryly pozdější úpravy hospodářského dvora, jejichž součástí konírny pravděpodobně byly.

²⁷ Plán na přístavbu nového bytu zámeckého hlídače a vrchního mlátce jako prodloužení budovy vrchnostenských stájí na Ostrově včetně nových stání a kanálů atd. Státní oblastní archiv Praha, fond Velkostatek Veltrusy, inv. č. 257, k. č. .84, sign. XII-I-24.

Obr. 5. Joendlův plán veltruské konírny z roku 1837, stav 2015

Obr. 6. Veltruská konírna – pohled do stání pro dvojici koní, stav 2015

Stání ve veltruské konírňě jsou vždy po dvojicích oddělena dřevěným pažením ve výši 85 cm.²⁸ Stání v těchto dvojicích rozděluje volně na sloupku zavěšená přívora, kterou bylo v případě potřeby možné rychle odstranit, a zvětšit tak plochu stání na dvojnásobek. Stání jsou 3,2 m dlouhá a 1,8 m široká. Středová hnojná chodba je 3 metry široká. Obvodové stěny stání byly do výše pažení obloženy prkny. Podlaha byla fošnová s otvory pro odtok močůvky, jež odtékala strůvkou do žumpy umístěné mimo konírnu. V obvodové stěně jsou výklenky, do nichž jsou zapuštěny kamenné mísy na obrok ve výšce 0,9 m nad podlahou. Těsně nad nimi byly na obvodové stěně zavěšeny dřevěné jesle na seno v délce od jednoho klenebního pásu k druhému, tj. přes dvě stání. Okna, velikosti 0,9 x 0,55 m naležato jsou umístěna relativně nízko, cca 1,4 m spodním okrajem nad podlahou. Zvenčí jsou opatřena dřevěnými žaluziemi. V jednom stání je dochována původní podlaha z oblých říčních valounů položených do malty. Ve zbývajících stáních je již podlaha pod budoucí prkennou podlahou nově zrekonstruována, tj. vybetonována s podélným i příčným spádem ke kanálku odvádějícím močůvku.

Součástí konírny je i místnost pro kočí, komora a místnosti pro mlátce a zámecké hlídače. V novější přistavěné části je další byt a také výčep. V podkroví je prostor k ukládání sena, které se skládalo vikýřem. Vzhledem k poškození klenby byl nově vytvořen ve středu konírny otvor pro shoz sena.

Z hlediska dobových stavebních zvyklostí odpovídá veltruská konírna běžnému standardu. Velikost stání odpovídá zámeckým kočárovým, případně jezdeckým koním, šířka uličky odpovídá vyvádění páru koní. Nezvyklá je poměrně malá výška konírny, necelé tři metry. Podle dobových zvyklostí by měla být 0,5 až 1 metr vyšší. Důvodem však bude zřejmě původní účel budovy – stáj pro skot. Od této nízké výšky se odvíjí i celkově nižší umístění mís na obrok, jeslí i pažení a dřevěných obkladů. Malá výška místnosti, a tím malá kubatura vzduchu připadající na jedno ustájené zvíře byla kompenzována větráním. Vzhledem k tomu, že kapacita konírny byla naplněna jen zcela výjimečně při návštěvách početných hostů, nepředstavovala nízká konírna žádný problém. Určitý problém představovalo jen nízké umístění oken. Koním tak svítilo slunce přímo do očí. To však bylo řešeno žaluziemi, jejichž naklopení se dalo regulovat. Na oknech nejsou vidět žádné pozůstatky po umístění okenních rámu a podle pamětníků zde zasklená okna vůbec nebyla. Meziváleční majitelé zde měli ustájeny tři koně a pro ně byla část stáje stavebně oddělena, aby si konírnu zadýchali.²⁹

Veltruská konírna má ještě jeden problém. Je umístěna téměř v rovině okolního terénu. Všechny dobové příručky doporučují mírné zvýšení podlah nad okol-

²⁸ Veškeré rozměry je nutno brát jako přibližné. Jsou odečítány z plánu z roku 1837. Současný stav konírny, která je v rekonstrukci a chybí zde dřevěné rošty, neumožňuje změřit výšky a rovněž délky lze pouze přibližně změřit, neboť zde zatím zcela chybí dřevěné vystrojení.

²⁹ Ústní informace kastelána Veltrus PhDr. Pavla Eclera.

ním terénem vzhledem k vlhkosti. Zde to mělo o to větší význam, že zámek ležel v záplavovém území a velká voda automaticky znamenala vytopení koníren.

Konírna na zámku Veltrusy má však i jedno vtipné řešení, které dobové stavební a chovatelské příručky neuvádějí. Je jim krmení okny zvenčí. Poměrně nízké osazení oken ve fasádě umožňovalo bezproblémové zakládání sena do jeslí z prostoru mimo budovu. Vzhledem k vyskladňování sena půdním vikýřem nad konírnou to mělo určitý význam. Uzavírání žaluzií bylo řešeno zvenčí a nebezpečí krádeže či otravy koní řešila přítomnost hlídače přímo v budově konírny.

Z hlediska welfare jsou veltruské konírny řešeny poměrně příznivě. Odhlédneme-li od obecně nevhodného systému vazného ustájení, který ale v té době byl všeobecný, tak koně zde měli mírně nadstandardní prostor. Mnohem lépe než na Kačině zde bylo vyřešeno osvětlení, jehož intenzita se dala regulovat žaluziemi. Určitý nedostatek představuje absence zasklených oken, která vedla k nadměrnému ochlazování stájí, což při vazném ustájení a minimu pohybu mohlo za tuhých zim činit problém. Dostatek pohybu zdejším koním zajišťovaly každodenní projížd'ky.

Závěrem lze konstatovat, že veltruská konírna je pro trvalé ustájení koní vhodnější než kačinská. Velký vliv na to měla skutečnost, že tato stavba byla od prvopočátku projektována jako budova pro chov hospodářského zvířectva.

Obr. 7. Kůň ustájený v boxu opravené konírny při zámeckých slavnostech na Kačině roku 2015

Vzhledem k tomu, že zde byl původně ustájen skot, jsou parametry budovy přizpůsobeny tomuto druhu zvířectva. Pro koně to znamená určité omezení z hlediska jejich životní pohody. Současné technologie umožňují při probíhající rekonstrukci veltruské konírny tato omezení eliminovat. Přeměna stání na boxy zdvojnásobí prostor pro jednotlivé koně. Menší počet koní vyřeší problém s nedostatečnou kubaturou vzduchu vyplývajícího z nízkých stropů, který býval eliminován intenzivním větráním. Nedostatečnou teplotu v zimním období způsobenou nezasklenými okny krytými pouze žaluziemi nyní vyřeší zasklení a řízené větrání. Rekonstruovaná konírna tak splní i současné nároky koní na welfare.

Základním využitím obnovených zámeckých koníren tak zůstane zřejmě i do budoucna jejich prezentace formou nainstalování postrojů a pomůcek používaných ve stájích, případně podestýlky a krmení. Vhodná by byla prezentace včetně živých koní, ale ta je právě z důvodů welfare vhodná pouze ve Veltrusech. Na Kačíně se zřejmě koně objeví jen několikrát do roka u příležitosti speciálních akcí. Využití pro jiné kulturní či komerční účely není na Kačíně a ve Veltrusích vhodné.

Pro srovnání chotkovských koníren s dalšími zámeckými konírnami byla zjišťována situace i na dalších zámcích. V Mnichově Hradišti je velmi dobře dochovaná budova konírny.³⁰ Vnitřní vybavení je však již zlikvidováno, byť řada prvků je uložena v depozitáři a objekt slouží k pořádání rautů. Zámek má i stejně rozsáhlou jízďárnu, která tvoří symetrický trakt vymezující po stranách čestný dvůr. Zdejší konírna patří co do velikosti ke středně velkým, je přiměřeně vysoká a má poměrně malá okna chlévního typu směrem ven ze zámeckého areálu a velká směrem do čestného dvora. Koně zde měli o něco větší životní pohodu než ve Veltrusech.

Další konírnou je konírna v Žehušicích, jejíž obnova byla dokončena v minulém roce a nyní zde opět sídlí koně.³¹ Ze dvojice štonů zde byly vytvořeny boxy o velikosti 3 x 4 metrů. I původní uspořádání ukazuje mírně velkorysejší řešení než na Kačíně. Konírna je rovněž dostatečně vysoká a především má velká zasklená otevíratelná okna krytá žaluziemi.

Konírna v Zákupích pro přibližně 90 koní je příkladem velkorysé konírny.³² Jsou zde odděleny pro kočárové koně, pro jezdecké koně a pro kobyly

³⁰ Zámek Mnichovo Hradiště (okres Mladá Boleslav) byl vybudován v barokním slohu po roce 1696 podle projektu architekta Canevalleho. Stavba trvala třicet let a konírny s jízďárnou a kočárovnou byly dobudovány až v závěru stavby.

³¹ Zámek Žehušice (okres Kutná Hora) byl vybudován podle plánů Francesca Caratiho po roce 1679. Roku 1826 byl empírově přestavěn a v této době bylo také vybudováno předzámčí včetně budovy úřednického domu, v jehož přízemí jsou konírny a jízďárna umístěny. Po restituci v devadesátých letech konírny chátraly a teprve po změně majitele se v roce 2012 dočkaly kompletní rekonstrukce.

³² Zámek Zákupy (okres Česká Lípa) byl postaven po roce 1679 v barokním slohu. Jeho staviteli byli Giovanni Domenico Orsi a Octavio Broggio. Součástí stavby byl i rozsáhlý hospodářský dvůr zahrnující i zámeckou konírnou. Dnes je již objekt těsně před zřícením.

s hříbaty. Z původního vybavení se dochovala pouze torza mís. Otisky pažení jednotlivých stání umožňují posoudit velikost stání, které zde bylo větší než v ostatních konírnách. Stáje měly poměrně velká, vysoko nad hlavami koní umístěná okna. Stáj zabírá prostor dvou podlaží a je tudíž abnormálně vysoká. To mohlo při pouze částečném obsazení koňmi přinášet v zimě problémy s nízkou teplotou.

Ještě velkorysejší řešení stájí lze spatřit na zámku v Lednici.³³ Prostorné, vzdušné, světlé stáje zajišťovaly koním dostatečnou pohodu. Vzhledem k výšce však pravděpodobně i zde mohl v zimě nastat problém s tepelnou pohodou.

Chotkovské konírny jsou příkladem zámeckých koníren, které si vybudovaly středně bohaté šlechtické rody. S lichtenštejnskou ani habsburskou konírnou v Lednici a Zákupch je nelze vůbec srovnávat. Mezi ostatními šlechtickými konírnami patří k průměru či spíše těsně pod něj. Veltruská konírna je příkladem zámecké konírny skromných rozměrů, pro niž bylo využito starší stáje pro skot. Kačinská konírna je příkladem novostavby, která se musela dodatečně vtěsnat do suterénního prostoru. Příklady obou koníren dokládají, že péče o koně nebyla u Chotků na předním místě. Sice se snažili zajistit úroveň ustájení a nepochybně i péči o koně na úrovni požadované dobovými chovatelskými i stavebními příručkami, ale rozhodně kvůli koním neupravovali koncept celého areálu zámku. Dokladem nepřilíš velkého významu koní pro Chotky je i absence kryté jízdní dráhy na Kačíně i ve Veltrusech.

Prameny a literatura

Archiv Národního zemědělského muzea Praha:

- soubor kopií plánů zámku Kačina, nyní uložených v Ústavu dějin umění AV ČR.

Státní oblastní archiv Praha:

- plán na přístavbu nového bytu zámeckého hlídače a vrchního mlátce jako prodloužení budovy vrchnostenských stájí na Ostrově včetně nových stání a kanálů atd., fond Velkostatek Veltrusy, inv. č. 257, kart. 84, sign. XII-I-24.

Ústav dějin umění:

- osobní fond Z. Wirtha, inv. č. 5432, blíže neoznačený plán zámecké stavby.

Pamětníci: Stanislav Skřivánek ze Svatého Mikuláše (1932), rozhovor s autorem článku z 10. dubna 2014.

ČEJKA, J. (1897): Stavitelství hospodářské. Příruční kniha pro hospodáře, stavebníky, majitele domů i stavební živnostníky, E. Holakovský. Chrudim.

³³ Zámek Lednice (okres Břeclav) má složitou historii. Z hlediska zámeckých koníren je podstatná její barokní fáze. Koncem 17. století byl zámek barokně přestavěn a současně byl vybudován velkorysý objekt zámeckých koníren a jízdrů, jehož autorem byl Jan Bernard Fischer z Erlachu a stavby se zřejmě po roce 1690 účastnil i Domenico Martinelli.

- JOENDL, J. P. (1826, 1828, 1829): Die landwirtschaftliche Baukunst, díly I., II., III. Schonfeld. Prag.
- JOENDL, J. P. (1840): Poučení o stawitelstwj pozemním vůbec a zwlasstě szhledem na priwátnj a obecnej stawenj we wenkowských městech, městečkách a wesnicjch. Pona-
učný a výkonný djl. B. Haase a synové. Praha.
- JOENDL, J. P. (1840–1845): Atlas k poučení o stawitelstwj pozemním. Praha.
- KRÜNITZ, J. G. (1773–1858): Oekonomische Encyklopädie oder allgemeines System der
Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft. Joachim Pauli. Berlin.
- LAMBL, K. M. (1862): Koňarství a návod na zvelebení našeho koňstva. I. L. Kober. Praha .
- ROSOVÁ, R. (2013): Stavba koníren v Hradci nad Moravicí. Prameny a studie 51. Z historie
zemědělství IV. NZM. Praha, s. 139–158.
- SCHEJBALOVÁ, K. (2013): Vývoj způsobů ustájení koní. Bakalářská práce, Česká zeměděl-
ská univerzita. Praha.
- STIEGLITZ, CH. L. (1792–1798): Encyklopädie der bürgerlichen Baukunst: in welcher alle
Fächer dieser Kunst nach alphabetischer Ordnung abgehandelt sind; ein Handbuch
für Staatswirthe, Baumeister und Landwirthe I–V. K. Fritsch. Leipzig.
- VOČADLO, V. (1914): Stavby hospodářské. Nákladem vlastním. Brno.
- WEBSTER, J. (2009): Životní pohoda zvířat: kulhání k Ráji. Práh. Praha.

Koně hrabat Chotků ve dny všední i sváteční

Counts Chotek's Horses, their Everyday and Special Use

PAVEL NOVÁK

Abstrakt: Příspěvek se pokouší na základě především archivních pramenů zjistit, k čemu vlastně Chotkové koně používali. Pro Chotky znamenali koně pouze dopravní prostředek, který jim umožňoval rychle se dostat k stanovenému cíli. Využívali je i k relaxačním aktivitám při projížďkách parkem a při lovu. Hlubší vztah ke koním měl zřejmě až Arnošt Chotek a jeho synovec Quido Thun-Hohenstein, který v mládí jezdil dostihy a později se pravidelně účastnil honů na lišku. Celkově význam koní v chotkovském rodu výrazně klesal.

Summary: In this contribution, the author, relying mainly on archive sources, investigates the uses to which the Choteks put their horses. It seems that they used them primarily as simply means of locomotion, a way of getting fast to a set target. They also used them for relaxation, that is, for rides in a park and hunting. A deeper relation to horses can be probably found only in Arnošt Chotek and his nephew Quido Thun-Hohenstein, who in his youth used to participate in races and regularly went fox hunting. All in all, however, the importance of horses in the Chotek family is marked by a steady decline.

Keywords: horses; aristocracy; Choteks; horseback riding; riding in a carriage.

Článek byl zpracován jako součást projektu Kulturní krajina jako prostor pro společenskou reprezentaci a relaxaci vybraných aristokratických rodů v období od 17. do počátku 20. století. Projekt je realizován s podporou Ministerstva kultury ČR v rámci Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní kulturní identity (NAKI) č. DF13P010VV001.

Nejnápadnější památku na koně v životě šlechty tvoří konírny a jízďárny zakomponované do areálů šlechtických sídel. O vztahu příslušného rodu ke koním nám však vypovídají překvapivě málo. Ze samotných koníren jsme totiž schopni pouze vyčíst to, jaký záměr měl šlechtický stavebník v době, kdy konírny stavěl, resp. projektoval. Skutečnost po jejich dostavbě se mohla od šlechtických úmyslů z doby, kdy konírny vznikaly, diametrálně lišit.

Chceme-li se dozvědět o vztahu rodu ke koním něco bližšího, musíme se obrátit k psaným, případně ikonografickým pramenům. Archiválie, fotografie a pro starší období i obrazy nám poměrně spolehlivě ukáží skutečnou roli koní v životě šlechtické rodiny.

Předkládaný příspěvek je věnován roli koní v každodenním životě šlechtického rodu Chotků. Chotkové patřili k úřednické šlechtě, která zažila vrchol své politické kariéry v druhé polovině 18. století a v první polovině 19. století již klesala z říšské na zemskou úroveň a pozvolna dohasínala. V druhé polovině 19. století

se již Chotkové věnovali správě svých statků a spíše okrajově i lokální politice.¹ Současně však žili poměrně intenzivním společenským životem. Jak v něm, tak i v „pracovním“ životě každodenně využívali koně.

V předchozí studii chotkovské konírny na Veltrusích a Kačíně byl ukázán komplikovaný vznik obou chotkovských zámeckých koníren. Již z něho bylo jasné, že Chotkové měli ke koním pouze utilitární vztah a chov koní nepatřil na rozdíl od kulturního života k jejich prioritám. Tento vztah ke koním se také odráží v archivním materiálu. Zmínky o koních v něm jsou jen velmi řídké, nemají soustavnou povahu a v podstatě se jedná o nahodilosti.

V hospodářské části archivních fondů, ať již se jedná o fondy velkostatků Nové Dvory, Veltrusy a Bělušice nebo ve fondu ústřední správy velkostatků, není chov koní jako samostatná položka. Jediné, co se zde dozvíme, je, že na jednotlivých dvorech, zejména po zániku poddanství, byli chováni a drženi hospodářští koně. Ani ve voluptuárních účtech majitelů velkostatků evidujících soukromé výdaje nesouvisející s provozem velkostatků a ostatních hospodářských podniků nefigurují koně jako samostatná položka. Přesto zde koně sloužící pouze potřebě šlechtické rodiny byli. Dokládají to poměrně pravidelné účty za podkováře, případně koláře a kočí, které tvoří stabilní položku každoročních závěrečných účtů. Zajímavé je, že u velkostatku Nové Dvory se objevuje v devadesátých letech 19. století pravidelná položka vydržování psů, což by mohlo svědčit o zálibě Rudolfa Karla Chotka v myslivosti, při níž nepochybně používal i koně.

Dostat se hlouběji k charakteru využití koní v každodenním životě šlechty je velmi složité. Chceme-li se dozvědět o životě šlechty něco bližšího, pak obvykle volíme archivní doklady soukromé povahy, z nichž zpravidla vynikajícím zdrojem informací bývají deníky a korespondence. Touto cestou se vydal Ivo Cerman, když se snažil blíže poznat místo zámeckého parku v životním stylu Chotků.² Pro počátek 19. století zjistil řadu informací o ideových záměrech Jana Rudolfa Chotka, tvůrce veltruského zámeckého parku, a jen velmi stručné údaje o využívání parku. Park sloužil Chotkům jako rozšířený obytný prostor a v letním období, které obvykle trávili ve Veltrusích, si po řadu dnů nechávali připravovat jídlo v některé z parkových staveb a celé dny trávili přímo v parku, resp. v těchto stavbách. Park rovněž využívali k pravidelným procházkám a projíždkám. To samé lze předpokládat i o kačinském parku, neboť i zde minimálně dva objekty byly vybaveny nábytkem umožňujícím celodenní pobyt.³

Na charakter využití koní během pobytu v parku můžeme jen usuzovat. Nicméně je jasné, že koně nesloužili u Chotků k reprezentaci rodu, ale pouze k re-

¹ K rodu Chotků blíže: CERMAN, I. (2010).

² Blíže tamtéž.

³ Ve Veltrusích se jednalo především o tzv. Holandský domek, na Kačíně o umělou zříceninu Libuši a o Rybářskou chýši. Úroveň vybavení nábytkem dokresluje fakt, že v závěru stavby zámku Kačina, kdy se J. R. Chotkovi nedostávalo financí, použil k vybavení zámku mobiliář z Rybářské chýše.

Obr. 1. Franz Reichmann: *Hrabě Quido Thun-Hohenstein na parforsním honu v Pardubicích, 1923* (NZM Kačina)

laxačným aktivitám a v mnoha případech pouze jako nejdostupnější dopravní prostředek. Obzvláště ve Veltrusích jsou některé objekty sloužící k vícehodinovým až celodenním pobytům vzdálené více jak kilometr a cesta k nim nebyla příliš zajímavá a za horkého počasí či naopak deště rozhodně ne příjemná a lze tudíž předpokládat, že sem Chotkové jezdili kočárem. Další z objektů sloužící ke krátkodobým pobytům spojených s rozjímáním (památníky významných zahradních architektů, chrám přátel přírody, egyptský pavilon aj.), umožňovaly zastávku jak při jízdě kočárem, tak při jízdě v sedle i při pěším putování.

Leccos napovídá charakter parkových cest. Na Kačině jsou v parku zachovány dvě, resp. tři kategorie cest, z nichž páteř tvoří cesty tři metry široké, lehce zpevněné s povlovnými zatáčkami a sloužící k projíždkám kočáry. Druhou kategorií jsou cesty cca 2 metry široké, opět jen velmi lehce zpevněné s ostrými zatáčkami, u nichž předpokládáme využití při projíždkách v sedle. Ty představují spojky mezi hlavními cestami. Snad lze odlišit i třetí kategorii cest, které vedou po různých terénních vyvýšeninách těžko prostupným terénem, jsou nezpevněné a volně kopírují reliéf krajiny. U nich předpokládáme využití při pěším putování. Zpřístupňují obvykle pouze okrajová území parku či tvoří přístupové cesty z hlavních cest k jednotlivým zahradním stavbám.

Obr. 2. Quido Thun-Hohenstein na parforsním honu u Pardubic v roce 1912 (SOA Litoměřice, fond VS Červený Hrádek)

Podobnou sondu, jakou uskutečnil Cerman do deníků počátku 19. století, se pokusil autor tohoto příspěvku udělat i do deníků počátku 20. století, konkrétně do deníku Arnošta Chotka. Výsledek však nedosáhl očekávání. Arnošt Chotek používal koně pouze jako dopravní prostředek. Přestože poslední pamětníci ještě vzpomínají, že nechal přepažit stáj, aby si zbývající koně prázdnou konírnu zadýchali a nebyla jim tam zima, což svědčí alespoň o elementárním zájmu o koně, v deníku se nenašlo nic, co by nasvědčovalo významnější roli koní v životě Arnošta Chotka. Běžně jezdil kočárem na dráhu do Veltrus, odkud pokračoval vlakem do Prahy. Kočár používal i pro běžné pojezdky po okolí, při kontrole hospodářských dvorů apod. Zmínky o trávení některých dnů v oboře svědčí o jeho lovecké vášni a lze předpokládat, že při ní využíval i koně pod sedlem.

Skutečnou vášeň představoval lov pro posledního šlechtického majitele zámku Kačina Quida Thun-Hohensteina. Ten roku 1911 zdědil Kačinu s novodvorským velkostatkem po svém strýci Emerichu Chotkovi, jimž novodvorská větev Chotků vymřela. Quido Thun-Hohenstein byl znám svými loveckými cestami

Obr. 3. Quido Thun-Hohenstein při hře polo v roce 1912 (SOA Litoměřice, fond VS Červený Hrádek)

do cizích zemí včetně Afriky a na zámku Kačina shromáždil poměrně rozsáhlou kolekci svých loveckých trofejí.⁴ Lov probíhal počátkem 20. století ještě na koních. Ke koním však měl Quido Thun Hohenstein zřejmě jako jediný z majitelů Kačiny hlubší vztah. Na rozdíl od svých chotkovských příbuzných byl předurčen k vojenské kariéře a sloužil jako dragoun u jezdeckva. Konec jeho vojenské kariéry mu přineslo až neočekávané dědictví po Chotcích. I později jeho kladný vztah ke koním přetrvával. Snad právě s jeho osobou je spojeno přebudování kačinské konírny, kdy část stání nahradily boxy. Po Quidovi Thun-Hohensteinovi se dochovalo jen naprosté minimum archivních dokladů. I z nich je však jasné, že byl členem Jockey klubu a jeden z dochovaných obrazů ho zachycuje na koni při parforsním honu poblíž Pardubic s Kunětickou horou v pozadí. Pravdě-

⁴ Tato sbírka je nyní veřejnosti prezentována na zámku Březnice v okrese Příbram bez bližších údajů o jejím původu.

podobně však byl pouze fanouškem a na Velkou pardubickou jezdil jen jako divák a nikoliv jako závodník. V rodinných albech rodiny Hohenlohe-Langenburg z Červého Hrádku u Chomutova se nachází několik fotografií, kde je Quido opět zachycen jako účastník parforsního honu u Pardubic v roce 1912 a jako aktivní účastník koňského póla ve stejném roce.⁵ Obě disciplíny předpokládají vysoké jezdecké umění.

Bližší poznání úlohy koní v životě Chotků nám umožňují dva významné archivní dokumenty, které vznikly v rozmezí zhruba sta let.⁶ Z Roku 1820 pochází instrukce Jana Rudolfa Chotka k plánované návštěvě císaře Františka I. na Veltrusích. Z roku 1910 pochází soupis koní a vozů velkostatku Veltrusy. Jejich vzájemné srovnání ukazuje posuny ve využití koní v každodenním životě Chotků i jejich celkovou roli v životě chotkovského rodu, která výrazně poklesla. Pro velkostatek Nové Dvory a tudíž pro zámek Kačinu se podobný doklad zatím nepodařilo najít.

Prameny a literatura

Státní oblastní archiv Praha:

- fond Velkostatek Nové Dvory, písemnosti Quida Thun-Hohensteina.
- fond Velkostatek Veltrusy, veltruská hospodářská korespondence.
- fond Rodový archiv Chotků, deníky Arnošta Chotka.

CERMAN, I. (2010): Chotkové, příběh úřednické šlechty. Fragment. Praha.

LEDŘ, J. (1884): Děje panství a města Nových Dvorů. K. Šolc. Kutná Hora.

LEDŘ, J. (1886): Hrabata Chotkové z Chotkova a Vojnána. Nákladem vlastním. Kutná Hora.

⁵ Za informaci děkuji PhDr. Miloši Hořejšovi; SOA Litoměřice, fond VS Červený Hrádek, nečíslováno.

⁶ Za poskytnutí kopií obou archivních dokladů z fondu Velkostatek Veltrusy a u staršího dokladu i za jeho přepis a překlad děkuji Mgr. Petře Načeradské z Národního památkového ústavu, která na ně narazila při bádání o historii veltruského zámekského parku.

Zahrady na mikulovském panství v 17. století

Gardens of the Mikulov Estate in the 17th Century

KAMILA SVOBODOVÁ

Abstrakt: Přestože panství Mikulov přežilo během 17. století několik vojenských vpádů a drancování, docházelo celkem rychle a úspěšně k jeho obnově. Kromě příznivých přírodních podmínek tomu napomáhala také moc a prestiž knížat z Ditrichštejna jakožto majitelů panství a hlavně peníze z tohoto plynoucí. Již v této době existovala také jistá spolupráce vrchnostenských zahradníků na jednotlivých ditrichštejnských panstvích, zvláště z panství Libochovice, kde bylo vrchnostenské zahradnictví na vysoké úrovni. Panství Mikulov čítalo v popisované době 14 obcí, ve kterých bychom našli celkem 26 vrchnostenských zahrad, většinou ležících u panského hospodářského dvora nebo mlýna. Kromě zeleniny a bylinek, jimiž byla zásobena knížecí kuchyně, se v nich pěstovaly hlavně ovocné stromy, v této době dokonce i původem španělské, a to i takové pro nás dnes rarity jako moruše nebo kdouloně.

Summary: In the 17th century, Mikulov estates suffered several military invasions and looting, but after each such event, restoration followed quickly and successfully. In addition to favourable natural conditions, repair works were also helped by the power and prestige of the Counts Dietrichstein, owners of the estate, and especially by financial resources derived from their position. Already at that time, gardeners working at the various Dietrichstein estates cooperated: this was especially the case in the Libochovice estate where the standard of gardening at the manor was especially high. In the 17th century, Mikulov estate included 14 villages with a total of 26 demesne gardens (i.e. gardens run by the manor estate directly). They were mostly located in the vicinity of a barton or a mill. In addition to vegetables and herbs used to supply the manor kitchens, these gardens were also used as orchards. Some even featured trees of Spanish origin, including such nowadays rare kinds such as black mulberry or quince.

Keywords: Mikulov; 17th century; Dietrichsteins; garden; fruit trees; vegetables; beehive.

Značná část 17. století byla bezesporu velmi bouřlivou dobou, plnou bojů, ničení a všeobecného zmaru. Mnohé z toho, co vytvořili naši předkové v předchozím klidném století, plném prosperity a hospodářského rozvoje, bylo zničeno. Pro panství Mikulov, kterému je tento článek věnován, byla zvláště těžkou zkouškou bezmála roční přítomnost Švédů (17. 4. 1645 – 12. 4. 1646). Proces obnovy okolí Mikulova, tak dlouho a tak těžce zkoušeného častým drancováním, mohl postupovat jen velmi zvolna a ztěžka, přesto však se to dařilo lépe než jinde. Zatímco v roce 1655 bylo na panství evidováno 313 poustek, o osmnáct let později tu bylo 1063 starých usedlostí, 96 nově osedlých domů a 258 starých i nových poustek. V této době dosáhlo panství Mikulov svého největšího územního rozsahu a podle lánových restříků z roku 1673 zahrnovalo město Mikulov, městečka Dolní Věstonice, Mušov, Pouzdrány, Strachotín, Uherčice a vsi Bavory, Bulhary, Horní Věstonice, Klentnice, Pavlov, Perná, Popice a Sed-

lec.¹ Obnovu nezastavily ani další „návštěvy vojáků“. V srpnu 1663 sem vpadly turecké hordy (k nejvíce poničeným obcím na mikulovském panství patřily Pouzdřany, Uherčice a Popice), v létě 1683 se tu objevili uherští povstalci a jejich turečtí spojenci. Při svém tažení k Vídni se na konci srpna 1683 navíc u Mikulova utábořila část hlavních sil polského krále Jana III. Sobieského – na 15 000 vojáků. Měli nedostatek proviantu, proto si jej i za cenu loupeží a vraždění obstarávali v okolních obcích. Nejvíce škod tehdy vzniklo v Pavlově, Dolních Věstonicích, Strachotíně a Pouzdřanech.² I přesto panství vzkvétalo, samozřejmě především díky péči svých majitelů.

Panství Mikulov patřilo ve sledované době rodu Ditrichštejnů, kteří je získali v roce 1575. Období největší slávy a rozmachu zažil Mikulov za Františka kardinála z Ditrichštejna (kníže 1611–1636), který se stal pobělohorským gubernátorem Moravy a jménem Ferdinanda II. vládl zemi ze své rezidence na zámku v Mikulově. Město Mikulov se tak stalo na patnáct let neoficiálním hlavním městem země. Dědicem učinil kardinál svého synovce Maxmiliána (kníže 1636–1655), který pokračoval ve jeho díle a stal se rovněž vysokým úředníkem na císařském dvoře, i když moci a prestiže svého strýce samozřejmě nemohl dosáhnout. V jeho šlépějích kráčel i jeho syn Ferdinand Josef (kníže 1655–1698). V roce 1672 se stal dokonce nejvyšším hofmistrem císaře Leopolda I. a ve své době byl jedním z nejmocnějších mužů na vídeňském dvoře. Ve svých državách vládl dlouhých 43 let a Mikulov učinil centrem jednoho z největších šlechtických majetků ve střední Evropě.

O stavu panství Mikulov ve sledované době nám podávají zprávy dva popisy panství, uložené dnes v Moravském zemském archivu v Brně. Pocházejí z let 1629 a 1655 a poskytují výčet majetku vrchnosti v jednotlivých obcích.³ Najdeme v nich samozřejmě také seznam vrchnostenských zahrad, kterým se budeme v tomto článku věnovat, i s krátkým popisem. Ve stejném archivu je také uložen popis zahrad na panství Mikulov, jenž sice je nedatovaný, ale při bližším pohledu zjistíme, že jeho vyhotovení patrně souvisí s pracemi na vytvoření popisu panství v roce 1655. Zahrady jsou zde uvedeny ve stejném pořadí a popisy jsou stejné nebo rozšiřují informace uvedené v popisu panství.⁴

Pokud oba popisy srovnáme, zjistíme, že za 26 let, které je dělí, k mnoha změnám nedošlo. V roce 1655 přibyla pouze jedna zahrada u Mikulova, po jedné v Šakvicích a u Popic a navíc jsou zde zmíněny zahrady u vrchnostenských mlýnů na celém panství a také zahrady v Pouzdřanech, které v roce 1629 ještě náležely pánům ze Žerotína. Ve svém popisu jednotlivých zahrad se budeme řídit tímto popisem (tj. z roku 1655); u zahrad, které jsou v něm zmíněny, „nově“, to bude uvedeno.

¹ KOCMAN, P. (2013), s. 120.

² Tamtéž, s. 123–125.

³ Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZA v Brně), fond F 18 Hlavní registratura Ditrichštejnů v Mikulově, karton 1250, inv. č. 7703; MZA v Brně, fond G 140 Rodinný archiv Ditrichštejnů, karton 299, inv. č. 979.

⁴ MZA v Brně, fond F 18 Hlavní registratura Ditrichštejnů v Mikulově, karton 1199, inv. č. 7504.

V polovině 17. století tedy existovalo na panství Mikulov celkem 26 vrchnostenských zahrad. V samotném Mikulově nebo v jeho bezprostřední blízkosti bylo zahrad šest, na druhém místě pomyslného žebříčku bychom našli Pouzdrany s pěti zahradami, pak následují Sedlec a Strachotín se třemi a Bulhary, Šakvice a Dolní Věstonice s dvěma zahradami. Vrchnostenské zahrady se nacházely také u Popic a při mlýnech v Uherčicích a Mušově.

Zde je podrobný popis těchto zahrad:

- 1) zámecká zahrada v Mikulově – okrasná zahrada s květinami, citrónovníky a pomerančovými, byla v ní také fontána a altán (Lusthaus).
- 2) tzv. Hölzerova zahrada – zelinářská zahrada u hradeb vně města, pronajata Sebastianu Kühlovi.
- 3) zahrada U větrných mlýnů – za hradbami vně města, v zahradě byly zasazeny ovocné stromy, jejichž ovoce šlo na knížecí stůl (jako výjimečné jsou zmiňovány višně a španělské višně), kromě nich se tu pěstovala také zelenina, jmenovitě (patrně kromě jiného) salát, chřest a bylinky. Byl tu ponechán také díl trávy.
- 4) zahrada vně města Mikulova u jakéhosi domu, patřícímu vrchnosti – zelinářská zahrada. Na starosti ji měl zámecký zahradník spolu se svými pomocníky a dodával z ní zeleninu na knížecí dvůr. Velký díl byl osázen šafránem a také tabákem. Tato zahrada chybí v popisu panství z roku 1629.
- 5) tzv. Hirschova zahrada v Mikulově, blíže neurčeno. Šlo o ovocnářskou a zelinářskou zahradu, v níž bylo i obydlí zahradníka.
- 6) ovocná zahrada na Sv. kopečku – původně habánská, za bratrským dvorem, staral se o ni zahradník z Hirschovy zahrady.
- 7) zahrada s altánem na Porzu – ostrově, zvaném také Insel, vytvořeném na Novém rybníku u Sedlece. Byla to primárně okrasná zahrada s květinami a různými stromy, ale rostly tu i stromy ovocné a zelenina.
- 8) ovocná a zelinářská zahrada u vrchnostenského dvora v Sedleci, v níž měly ovocné stromy přednost před zeleninou. Byly v ní nasázeny jabloně, hrušně a několik meruněk, ale také pomerančovíky, červené lískové ořechy a mandloně.
- 9) zahrada u vrchnostenského dvora v Sedleci, sousedící s předchozí. Nasázeny tu byly různé byliny a „Kmmurkhen“ (okurky?), kolem plotu stálo 50 bílých moruší a 50 kdoulonů.
- 10) velká ovocná zahrada v Bulharech při tamním panském domě, kde byly vysázeny různé ovocné stromy a višně; zčásti se tam pěstovala i kukuřice.
- 11) bylinková zahrada s včelími úly, jabloněmi a švestkami v Bulharech při dvoře u Dyje.
- 12) velká ovocná a zeleninová zahrada v Dolních Věstonicích u domu patřícího vrchnosti. V roce 1655 byla úplně pustá a osetá ječmenem.
- 13) zelinářská a bylinková zahrada ve Strachotíně, blízko dvora proti pozemku, patřícímu jakémusi Preitovi.

- 14) ovocná zahrada v poli za Strachotínem proti Petrovým loukám, v místech, kde dříve vedla zemská silnice; bylo tu vysázeno asi 300 pláňat.
- 15) tzv. Bratrská zahrada (Brüdergarten) u Strachotína. Byla to ovocná zahrada se starými jabloněmi a pláňaty.
- 16) ovocná zahrada u vrchnostenského dvora v Šakvicích s jabloněmi a hrušněmi.
- 17) zahrada u Šakvic, na místě zvaném Kaaslocher, v níž byly vysazeny různé jabloně a hrušně, zbytek oset obilím a hrachem. Tato zahrada chybí v popisu panství z roku 1629.
- 18) velká ovocná zahrada u zámku v Pouzdřanech osazená jabloněmi a míšeňskými stromy a také asi 100 pláňaty, dále španělskými višněmi a velkými černými a červenými třešněmi, červenými lískovými ořechy a kdouloněmi. Nacházelo se v ní 21 včelích úlů, včely se chovaly pro vosk a med. Její součástí byla také zelinářská zahrada. Tato zahrada chybí v popisu panství z roku 1629.
- 19) bratrská zahrada v Pouzdřanech zv. Brüdergarten, ležící za mlýnem. Byly v ní vysázeny různé jabloně a hrušně a mladá pláňata. Tato zahrada chybí v popisu panství z roku 1629.
- 20) ovocná zahrada u mlýna v Pouzdřanech patřící k vrchnostenskému dvoru. Tato zahrada chybí v popisu panství z roku 1629.
- 21) velká zelinářská zahrada proti zámku v Pouzdřanech patřící k vrchnostenskému dvoru. Tato zahrada chybí v popisu panství z roku 1629.
- 22) mladá ovocná zahrada proti mlýnu v Pouzdřanech zvaná „di lange Cresten“. Bylo tu vysázeno kolem 500 různých mladých stromů, které už zčásti začínaly rodit. Tato zahrada chybí v popisu panství z roku 1629.
- 23) ovocná a bylinková zahrada u mlýna v Uherčicích. Tato zahrada chybí v popisu panství z roku 1629.
- 24) bylinková zahrada u mlýna v Mušově. Tato zahrada chybí v popisu panství z roku 1629.
- 25) ovocná zahrada u mlýna ve Věstonicích (?). Tato zahrada chybí v popisu panství z roku 1629.

Zahrady se, jak vidno, dělily do čtyř druhů, na okrasné, ovocné, zelinářské a bylinkářské. Zatímco o ovocných sadech v pramenech můžeme nalézt mnoho podrobností, zelenina a bylinky již tolik v popředí zájmu nestály a nic bližšího se o rostlinách v nich vysázených nedozvídáme. Výjimkou jsou snad okurky, zasázené v zahradě při hospodářském dvoře v Sedleci. V zahradách v Bulharech a Pouzdřanech jsou zmíněny včelí úly, jejichž obyvatelky byly bezpochyby potřebné ke zdárnému pěstování rostlin v každé zahradě. Je nutno také zmínit fakt, že tehdejší zahradníci využívali každého kousku země, který měli k dispozici, a pokud tam nesázeli preferované rostliny, aspoň jej oseli obilím, hrachem nebo tam založili dobrý trávník, protože tráva se dala také zpeněžit a rovněž z ní se platil nájem.

Výjimku mezi vrchnostenskými zahradami tvořily zahrady okrasné. Největší a nejvýznamnější se nacházela a dosud nachází u mikulovského zámku, menší již tehdy vznikala na Porzu. V obou zahradách se kromě exotických dřevin a okrasných květin nacházely jakési altány či letohrádky, německy zvané Lusthaus.

Nejvíce podrobností, jak již bylo řečeno, najdeme o ovocných sadech (v pramenech se označují jako ovocné zahrady – Obstgärten). Často jsou zmiňovány ovocné druhy v nich pěstované, ovšem jen výjimečně s dalšími informacemi. Tak jsou v pramenech zvláště zmíněny jabloně, nesoucí míšeňská jablka nebo španělské višně (kromě „obyčejných“), které snad mají dokládat dovoz těchto stromů z dalekého jihu. Dovoz roubů ovocných stromů ze zahraničí nebyl ve druhé polovině 17. století ničím výjimečným.

Již v období předcházejícím třicetileté válce (1618–1648) bylo pěstování ovocných dřevin obecně v našich zemích značně rozšířené a na vysoké úrovni, a to nejen u pozemkových vrchností, ale i u poddaných a ve městech. Vysoký stupeň rozvoje českého ovocnářství dokládá početná zahradnická literatura, podrobné údaje o jednotlivých ovocných druzích v herbářích, četnější písemné dokumenty archivního charakteru a také archeologické nálezy z více lokalit, dokládající běžný výskyt mnoha druhů. Ovoce čerstvé i sušené se prodávalo ve městech na trzích, menší množství čerstvého i sušeného ovoce se od nás i vyváželo. Hospodářský význam mělo především pěstování jabloní a hrušní, v zahradách byly zastoupeny také švestky, třešně, ořechy a broskvoně.⁵

Po vestfálském míru se stav českého ovocnictví začal poměrně rychle zlepšovat. Nové vrchnosti, které stály v našich zemích na vítězné katolické straně, získávaly konfiskované majetky nekatolíků, další k nim přikupovaly a počínaly je zvelebovat. Katoličtí šlechtici měli známosti v Itálii, Francii, Španělsku i jinde a začali odtamtud objednávat nové ušlechtilé odrůdy různých ovocných druhů.

Libochovické panství, které získal Ferdinand z Ditrichštejna jako dědictví po svém bratru Gundakarově v roce 1676, již před rokem 1690 objednávalo stromky přímo z Francie, později z Hamburku, Lipska i Drážďan. Kolem roku 1652 vynalezli francouzští mniši pěstování zákrsků a roku 1693 došla do Libochovic celá jejich bedna. Z Libochovic se pěstování zákrsků rychle šířilo, především samozřejmě na ditrichštejnských panstvích. Kníže navíc podporoval vysazování ovocných stromů poddanými. Ferdinand z Ditrichštejna dokonce v roce 1690 nařídil, aby každý poddaný u svého obydlí zasadil pláňata hrušní, jabloní, švestek nebo višní. Zámecký zahradník jim měl ukázat, jak je sázet a ošetřovat a měl jim je zdarma roubovat. U všech dvorů mělo být každoročně zasázeno aspoň 100 pláňat až do té doby, dokud by nebyla osázena veškerá vhodná místa.⁶

⁵ BERANOVÁ, M. – KUBAČÁK, A. (2010), s. 234; TEMPÍR, Z. (1983), s. 11.

⁶ NĚMEC, B. (1955), s. 119.

Protože produkce ovocných stromů na mikulovském panství patrně nestačila krýt spotřebu knížecího dvora, bylo ovoce také dováženo. Existují zprávy o dodávkách z Libochovic (do Mikulova a také do Vídně, kde kníže jako vysoký úředník u císařského dvora často pobýval). Zachovalo se hlášení libochovického zámeckého zahradníka Tulipána z 14. října 1691, že posílá do Vídně máslovku šedivou a bílou, hrušku Mondieu, Bon Chretien, Bergamotku protáhlou a zimní, hrušku Porgogne, jablka Holubí bílé a červené, Renetu červenou, bílou a jablko Monsieur. Větší dodávky vozily povozy a zpravidla v Polné, rovněž ditrichštejnském majetku, se zboží (nejen ovoce) překládalo na mikulovský povoz, menší množství ovoce bylo spolu s písemnostmi posíláno knížeti také jednou týdně zvláštními pěšími posly. Do Mikulova šli poslové přes Prahu, Pelhřimov, Velkou Bíteš a Dolní Kounice a cesta jim trvala šest a půl dne.⁷

Je evidentní, že zahradnictví a především ovocnictví bylo na mikulovském panství již v 17. století na vysoké úrovni. Na panství, čítajícím v té době 14 obcí, bylo celkem 26 vrchnostenských zahrad, z nichž 14 je zmiňovaných jako ovocné. Sortiment pěstovaného ovoce byl velmi široký. Rostly tu jabloně, hrušně, švestky, meruňky, višně, lískové ořechy, a dokonce i pro nás už exotické pomerančovníky, kdouloně a moruše. V zelinářských zahradách se pěstovaly tehdy ještě vzácné a exotické okurky, tabák a také vzácný šafrán. Takto rozvinuté zahradnictví jistě podporovala také moc a prestiž majitele panství a také samozřejmě úrodná půda a příznivé klima jižní Moravy.

Prameny a literatura

Moravský zemský archiv v Brně:

- fond F 18 Hlavní registratura Ditrichštejnů v Mikulově, karton 1199, inv. č. 7504; karton 1250, inv. č. 7703.
- fond G 140 Rodinný archiv Ditrichštejnů, karton 299, inv. č. 979.

BERANOVÁ, M. – KUBAČÁK, A. (2010): Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě, Praha.
KOCMAN, P. (2013): Kardinálovi dědicové (1636–1698). In SVOBODA, M. (ed.): Mikulov, Praha.

NĚMEC, B. (1955): Dějiny ovocnictví, Praha.

TEMPÍR, Z. (1983): Přehled vývoje ovocnářství. Vývoj ovocnářství na území Československa, Sborník ze semináře ČSAZ k vývoji ovocnářství na území Československa, Lednice 20. a 21. 9. 1983, s. 10–18.

⁷ Tamtéž, s. 119–120.

Komponovaná krajina Libějovicko-Lomecko. Příběh tří staletí

Designed Cultural Landscape Libějovice-Lomec. A Story of Three Centuries

JOZEF SEDLÁČEK, LENKA TRPÁKOVÁ, ALENA SALAŠOVÁ

Abstrakt: Dle kritérií Výboru světového dědictví UNESCO, formulovaných na 16. zasedání v Santa Fé v roce 1992, rozlišujeme tři základní kategorie historické kulturní krajiny. Jedná se o krajinu komponovanou (záměrně člověkem navrženou s jasným kompozičním úmyslem), krajinu organicky vyvinutou a krajinu asociativní. Ve všech kategoriích se jedná o prostorově spojitý krajinný celek, jehož hodnota je dána nejenom přítomností historických objektů a historických krajinných struktur, ale i vztahy mezi nimi. Krajinná památková zóna Libějovicko-Lomecko je unikátním typem krajiny se souborem historicky cenných stavebních a vegetačních prvků, sídelních útvarů a vztahů mezi nimi. Příspěvek rekapituluje vývoj území krajinné památkové zóny Libějovicko-Lomecko, popisuje jeho hodnoty, analyzuje možná ohrožení kvality území a hledá východiska pro jeho ochranu v kontextu památkové péče a obecné ochrany krajiny.

Summary: According to the criteria set by the World Heritage Committee UNESCO at its 16th session in Santa Fe 1992 there are three main categories of historic cultural landscape: designed landscape – clearly defined landscape designed and created intentionally by man, organically evolved landscape, and associative cultural landscape. In all categories, historic cultural landscape is a spatially coherent landscape complex the value of which is determined by the presence of historic objects and historic landscape structures as well as by the relations between them. The Libějovice-Lomec landscape heritage zone is a unique type of landscape with a collection of historically valuable buildings, vegetation and settlements, which are interrelated in various ways. The paper reviews the development of the territory of the Libějovice-Lomec landscape heritage zone, describes its values, analyses possible risks threatening its qualities, and seeks resources and solutions towards its protection under heritage preservation and general landscape protection policies.

Keywords: designed landscape, cultural heritage, Buquoy family, Libějovice-Lomec.

Článek vznikl na základě podpory při řešení projektu NAKI DF12P01OVV001 Ochrana a péče o historickou kulturní krajinu prostřednictvím institutu krajinných památkových zón TP 1.4 Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity, financovaného Ministerstvem kultury ČR.

Úvodem

Krajinná památková zóna (dále jen KPZ) Libějovicko-Lomecko se nachází přibližně 26 km severozápadně od krajského města České Budějovice v území mezi Netolicemi a Vodňanami. Jedná se o unikátní lokalitu, která procházela kontinuálním vývojem po dobu necelých 300 let. Významným fenoménem krajinné památkové zóny je aditivní přidávání kompozičních prvků do stávajícího krajinářského konceptu, bez toho, aby byl změněn původní záměr.

Metodická východiska zkoumání kulturní krajiny

Výklad pojmu krajina závisí od oboru, který jej používá. Sklenička (2003) analyzuje celou škálu pojetí pojmu krajina z hlediska právního, geomorfologického, geografického, ekologického, architektonického, historického, demografického, uměleckého, emocionálního nebo ekonomického. Krajina se tedy skládá z prvků, složek a vztahů mezi nimi, které jsou uspořádány do jednoho celku a vytváří její časoprostorovou strukturu.

K popisu dochovaných prvků, které tvoří kulturně historický základ historické kulturní krajiny lze použít termín historická krajinná struktura (JANČURA 2004, KUPKA 2010). Význam pojmu je autory odlišně používán. Jančura (2004) a Kupka (2010) považují za historickou krajinnou strukturu samostatný objekt (např. úvozová cesta), nebo soubor objektů, jiní autoři za historickou krajinnou strukturu považují pouze soubor objektů včetně prostorových vztahů mezi nimi, které nepopírají způsob svého původního využití (KUČOVÁ a kol. 2014). Jednotlivé objekty upřesňují pojmem historická stopa, nebo část historické kulturní krajiny (KUČOVÁ a kol. 2014). Změny v krajině se projevují změnami struktury krajiny a změnami prostorových vztahů v krajině (SALAŠOVÁ 2006).

Kulturní krajina je v širším smyslu pojmem popisujícím antropicky ovlivněnou krajinu (SALAŠOVÁ 2006). Kupka (2010) chápe pojem historická kulturní krajina jako součást kulturní krajiny, reflektující a uchováající prvky a struktury vzniklé během procesu jejího osidlování a kultivace. Pro podrobnější popis kulturní krajiny používá UNESCO následující rozdělení:

- komponovaná kulturní krajina navržená a vytvořená záměrně člověkem,
- organicky vyvinutá krajina, jež je dále studována ve dvou podkategoriích, a to jako a) reliktní nebo též fosilní krajina a b) kontinuální, organicky se vyvíjející krajina,
- asociativní kulturní krajina, jejíž hodnoty jsou dány asociací ke specifické historické události, osobnosti nebo příběhu.

Výběr a ochrana těchto krajin závisí od „vynikajících hodnot a reprezentativnosti v pojetí jasně definovaného zeměpisného území [...] pro jejich schopnost ilustrovat základní a jednoznačné typické kulturní prvky takových oblastí“ (KUČOVÁ 2008). Výkon památkové péče v mimořádně cenných územích výše uvedených kategorií zabezpečuje Česká republika prostřednictvím institutu krajinných památkových zón.

Úmluva o ochraně kulturního a přírodního světového dědictví (článek 1, Úmluva o ochraně kulturního a přírodního světového dědictví) klade důraz na časovou dimenzi kulturní krajiny, kdy definuje kulturní krajinu jako „kombinované dílo přírody a člověka a doklad vývoje lidské společnosti a sídel v průběhu historie pod vlivem fyzikálních omezení daných jejich přírodním prostředím a vlivem společenských, ekonomických a kulturních vlivů“. Kulturní krajina může být v určitém smyslu předmětem památkové ochrany (KUČOVÁ 2008).

U historické kulturní krajiny jde zejména o zkoumání její přírodní složky, kulturní složky a estetických projevů a jejich vzájemného působení. Způsob identifikace komponované krajiny a klasifikace kompozičních jevů popisují nedávno publikované metodiky, zaměřené na zkoumání kulturní krajiny, např.: Metodika identifikace komponovaných krajiny (KULIŠŤÁKOVÁ a kol. 2011), Metodika tvorby standardizovaného záznamu (KUČOVÁ a kol. 2014), Metodika plánů ochrany krajinných památkových zón (KUČA a kol. 2015).

Přírodní rámec území a současný charakter území KPZ Libějovicko-Lomecko

Území krajinné památkové zóny leží na rozhraní ploché Českobudějovické pánve (Vodňanská pánev) a výběžku Šumavského podhůří, tvořeného Netonicou vrchovinou (BÍNA – DEMEK 2012). Do okrajové části Netonické vrchoviny spadají obce Chelčice, Záhorčí, Truskovice, část Libějovic v okolí Nového zámku a hospodářského dvora a poutní areál Lomec. Hvoždany, Vodňany, Újezd, Libějovice, Nestanice a Černěves, společně s dvorem Rábím, spadají do Vodňanské pánve. Většinu rozlohy KPZ tvoří plošiny, které v její jihozápadní části přecházejí v erozně denudační svahy se sklonem 5–15°, z nichž vystupuje migmatitový suk Lomec.

Z klimatického hlediska patří území do mírně teplé oblasti. Pro většinu území je charakteristické dlouhé, teplé a suché léto a krátká, mírně teplá až velmi suchá zima. V západní části je podnebí o něco chladnější, s normálním až krátkým létem a normální dlouhou zimou se sněhovou pokrývkou.

Charakter sídel, jež jsou od sebe navzájem vzdálena 1–3 km, je venkovský (vyjma města Vodňany) se zachovalým urbanismem. Dle Kuči (KUČA 2010) se zde uplatňuje několik subtypů sídel návesního typu. Těsně za hranicí KPZ se nachází typy malých návesních vsí, reprezentované Truskovicemi, Malovicemi a Malovičkami. V samotné KPZ převládá neortogonální ves návesní kyjovitá (Černěves), návesní nepravidelná (Nestanice), návesní vřetenová (Újezd, Libějovice), návesní vidlicovitá (Hvoždany). Jako malá návesní ves jsou charakterizovány Truskovice a víska Záhorčí. Chelčice jsou charakterizovány jako ulicový typ vsí. Charakteristickým znakem návesních vsí jsou malé rybníky (Chelčice, Hvoždany, Truskovice, Nestanice, Černěves).

Pro území je typické vysoké zastoupení ovocných sadů (22 %), situovaných na jihovýchodních, východních a severovýchodních svazích Netonické vrchoviny. Vysoký podíl tvoří třešňové a rybízové plantáže. Rozsáhlé lesní porosty (10 %) se nacházejí pouze na Lomci, vysoké zastoupení mají orné půdy (52 %). V údolních polohách je množství drobných rybníků (necelé 3 %; rybníky do velikosti 0,1 ha jsou převážně součástí intravilánu obcí, velikost rybníků ve volné krajině se pohybuje od 0,1 do 7 ha, výjimku tvoří pouze Černěveský rybník o velikost 19 ha). Trvalé travní porosty (10 %) jsou vázány na polohy podél vodních toků a sídel. Vodní toky mají charakteristický směr a území protínají ve směru

východ – západ. Mimo zájmové území se vlévají do řeky Blanice. Nelesní dřevinná vegetace (0,5 %) má charakter zejména doprovodných porostů vodních toků a břehových porostů rybníků. Územím protéká několik malých vodních toků, které napájejí v území hojně zastoupené rybníky. Nejvýznamnější jsou Šírovská strouha, Libějovický potok a Malovický potok. Výrazné je zastoupení alejí a ovocných stromořadí podél cest. Nově jsou vysazována lipová stromořadí podél cest v k. ú. Újezd, Hvoždany, Nestanice, Černěves.

Vývoj vlastnických poměrů Libějovického panství

Území krajinné památkové zóny je osídleno již od pravěku. Dokazují to četné nálezy pohanských pohřebišť ze 14. století př. n. l., nebo skupina slovanských mohyl ze 7.–10. století mezi poutním kostelem na Lomci a obcí Krtely.

Vývoj samotného Libějovického panství lze obecně rozdělit do tří, resp. čtyř vývojových etap: předbuquoyovskou (12. století–1621), buquoyovskou (1621–1801) a schwarzenberskou (1801–1923). Poslední čtvrtá etapa zahrnuje období od roku 1923 po současnost. Určující pro vývoj krajinné kompozice je druhá etapa, kdy vznikají stavební objekty na Lomci, Nový zámek a Lázně, na jedné ose vytyčené kočárovou cestou, později zvýrazněnou čtyřřadou alejí. Třetí etapa je zásadní pro formování krajinářského parku a tzv. francouzské zahrady v okolí Nového zámku. Pokud předchozí období znamenalo hospodářský a kulturní rozvoj území, poslední, čtvrtá etapa je ve znamení úpadku a postupného zániku kompozice.

Panství jako územní jednotka je zmiňováno od 12. století, kdy je vlastnili čeští rytíři z rodu Malovců sídlící v gotické tvrzi v Libějovicích v dnešním Starém zámku (PAVLÁTOVÁ, MUŠKOVÁ-KAVANOVÁ 2009, s. 8). K výraznější proměně krajiny přispěli Rožmberkové (1559–1611), kterým je přisuzováno založení rybníčních soustav na Libějovickém a Malovickém potoku, na nichž se podílel regent rožmberského panství Jakub Krčín z Jelčan a Sedlčan (PAVLÁTOVÁ, MUŠKOVÁ-KAVANOVÁ 2009, s. 9). Kromě rybníčních soustav se podle všeho zasloužili také o vzhled Starého zámku v Libějovicích – původní tvrze, která byla přestavěna v renesančním slohu. Když Rožmberkové vymřeli po meči (poslední potomek Petr Vok byl zároveň posledním vlastníkem Libějovického panství), panství a zděděné dluhy si rozebrali věřitelé. Velká část rožmberského panství včetně Libějovic připadla rodu Švamberků, kteří se stali načas nejbohatším rodem v Čechách. Panství vlastnili pouhých 10 let, pak jim byly majetky za účast ve stavovském povstání (1618–1620) zabaveny.

Po krátké etapě působení rodu Švamberků získal libějovické majetky spolu s Novými Hradý, Rožmberkem a Cuknštejnem Karel Bonaventura Buquoy, vojevůdce císaře Ferdinanda II. Na správě panství se však de facto nepodílel. Padl v boji o necelé dva roky později a dědická práva získala manželka Marie Magdaléna a posléze Buquoyův syn Karel Albert. Karel Albert se věnoval vojenské kariéře a většinu života pobýval v Nizozemí. Jeho nástupce Karel Fer-

dinand se stal iniciátorem významných přestaveb na Libějovickém panství. Buquoyové vlastnili panství až do roku 1801, kdy umírá poslední vlastník Jan hrabě Buquoy.

Právě Buquoyové položili základy krajinné kompozice, která je dnes předmětem ochrany krajinné památkové zóny Libějovicko-Lomecko. Za jejich éry byl vybudován poutní areál s kaplí Jména Panny Marie na Lomci, Nový zámek v Libějovicích, kaple Marie Magdalény u Chelčic s nedalekými Lázněmi a vysázena čtyřřadá barokní alej, akcentující a propojující tato místa do jednotného celku.

V letech 1801 až 1924 byli majiteli Libějovického panství Schwarzenbergové. Kníže Josef II. si zvolil libějovický Nový zámek za své sídlo a nechal ho přestavět. Jeho syn Jan Adolf II. přistoupil k reformám hospodaření a zasloužil se o hospodářský rozkvět panství. Nové poznatky do praxe uváděl mimo jiné tím, že založil na svém poplužním statku Rábín (Radyně) první zemědělskou školu pod vedením ředitele Františka Horského, hospodářského rady Libějovického panství.

Císařské otisky a II. a III. vojenské mapování ukazují krajinu členěnou početnými alejemi, lemuujícími i ty nejmenší stezky. Zasluhou Jana Adolfa II. Schwarzenberga se Libějovické panství stalo centrem moderního zemědělství. Kníže ze svých cest po Anglii přinášel novinky jako trubkovou drenáž nebo obráběcí stroje, které pak jeho hospodářský rada František Horský zaváděl do praxe. V letech 1836–1850 bylo z jeho iniciativy vysazeno „podél silnic a na jiných neplodných místech“ na 60 000 ovocných a okrasných stromů (BLEŠÍK 1954, s. 24). Dle císařských otisků v roce 1837 na území krajinné památkové zóny převládaly orné půdy (63 %), podél vodních toků se nacházely široké pásy trvalých travních porostů (19 %) a několik rybníků (3,3 %).

Lesní komplexy byly reprezentovány pouze lesy na Lomci nedaleko Černěveského rybníka (bývalá bažantnice) a jižně pod nynějším Holečkovem. Parcelace držby byla různá. V rámci katastru dnešních Libějovic převládaly relativně velké parcely nad 10 ha nepravidelného tvaru dominikální plužiny, stejně jako v okolí dvora Rábín a v prostoru mezi Lázněmi a kostelem sv. Martina v Chelčicích. Tato plužina byla tvořena jak ornými půdami, tak trvalými travními porosty. Ostatní zemědělské plochy byly děleny plužinou traťovou, která se skládala z několika větších částí (tratí), rozdělených v úzké, dlouhé, rovnoběžné a jednosměrně probíhající parcely od 0,5 do 1,5 ha. Šířka plužiny byla cca 30 m. Stejně jako u dominikální plužiny se jednalo převážně o trvalé travní porosty a ornou půdu.

Schwarzenbergové vlastnili Libějovické panství až do hospodářské reformy v roce 1924. Lesy, polnosti a dvory připadly státu. O Nový zámek projevil zájem redemptoristé, kteří zde provozovali soukromé gymnázium. Budova zámku kapacitně nedostačovala, proto přistavěli další budovu, kterou propojili s hlavní budovou nadzemní chodbou. Po válce získala obě budovy pohraniční stráž, která do parteru před zámkem umístila skladové prostory a čerpací stanici. Od roku 1992 je zámek v soukromém vlastnictví a v současnosti chátrá.

Vývoje komponovaných krajinářských úprav

První vlastníci panství, Malovcové, nezanechali na území výraznější stopy. Jejich následovníci, Rožmberkové (1559–1611), přetvářeli krajinu v duchu utilitárního zemědělství, budovali rybníky na Libějovickém a Malovickém potoce, v duchu renesanční estetiky stavěli poplužní dvory propojené stromořadími (Nový dvůr 1587–1590). Rožmberkové tak vytvořili v krajině základ budoucí kompozice, které Buquoyové vdechli duchovní a symbolický rozměr.

Kompoziční kostra

Dle legendy to byl Karel Bonaventura Buquoy, nejvyšší polní maršál vojsk císaře Matyáše Habsburského, kdo vybral místo pro stavbu poutního kostela na Lomci. Nechal ho vybudovat z vděku za záchranu života při bouři ve Středozemním moři (PAVLÁTOVÁ, MUŠKOVÁ-KAVANOVÁ 2009, s. 8). Když o necelé dva roky později padl v boji, získala dědická práva manželka Marie Magdaléna (rozená de Biglia), která po přestěhování do Nových Hradů spravovala buquoyovská panství až do své smrti v roce 1654. První stavba barokního souboru – kaple sv. Marie Magdalény, postavená v letech 1660–1663 jejím vnukem hrabětem Albrechtem Jindřichem Karlem Buquoyem – nese její jméno (KRUMMHOLZ 2012).

Obr. 1. Schéma barokní krajinářské úpravy v jádru krajinné památkové zóny dle císařských otisků z roku 1836. A kaple sv. Marie Magdalény, B Lázně, C Nový zámek, D Nový dvůr, E Poutní kostel Jména Panny Marie, F Lovecký zámeček – nyní fara, G Starý zámek, H bažantnice, I Krajinný park (vznikl později), J kostel. Sv. Michala v Chelčicích. K Formální zahrada u Nového zámku (Schéma: autoři)

Obr. 2. Veduta barokní krajiny Libějovicka s dominantami Starého a Nového zámku v Libějovicích a kostela sv. Martina v Chelčicích z jižních svahů Lomce. Na olejomalbě jsou zachyceny hlavní stavební objekty i vegetační prvky Libějovického panství: Nový zámek (1), Nový dvůr (2), Lázně (3), kaple Marie Magdaleny (4), kostel Jména Panny Marie ve Vodňanech (5), kostel sv. Michala v Chelčicích (6), Starý zámek (7), bažantnice u Starého zámku (8), příčná alej k Starému zámku (9), okružná cesta lemovaná stromořadím (10)

Jedná se o raně barokní, šestibokou stavbu s křížovou chodbou po obvodu, pod jejímž dřevěným oltářem vyvěral léčivý pramen. Tento pramen byl hojně navštěvován poutníky kvůli schopnosti léčit zimnici a otoky. Nejvíce poutníků, až stovky, přicházelo o slavnostní pouti, která se konala na den sv. Marie Magdalény 22. července v chelčickém kostele sv. Michala (BLESÍK 1954).

Na opačném pólu kompozice se nachází poutní kostel Jména Panny Marie situovaný na hřebenu rulového masivu nazývaného Lomec. Jedná se o radiálně symetrickou stavbu vrcholného baroka na čtvercovém půdorysu s vchody ze čtyř stran. Hlavní cibulovitá věž je provázená čtyřmi postranními věžičkami. Lesní porosty v okolí poutní kaple Panny Marie jsou souměrně rozčleněny šesti lesními průseky, které svým směřováním akcentují kostel a další významné body v okolní krajině. Nejvýraznější osa sever–jih míří na Nový Zámek v Libějovicích a na Lázně a je vizuálně propojena s kostelem Narození Panny Marie ve Vodňanech. Směrem na jih pokračuje lesní cestou mířící na kostel sv. Václava v Netolicích, která se po 600 m lomí a pokračuje ke dvoru Rábín. Samotnou stavbu však zahájil v roce 1692 položením základního kamene až Filip Emanuel Buquoy (1673–1703).

Obr. 3. Detail mapy lesů Libějovického panství zobrazující průsek a alej vedoucí k Lomci. Mapa je otočená, sever je dole a jih nahoře. Plán lesů ležících v zámeckém polesí, oddíl Libějovických lesů, konec 18. století. SOA Třeboň. <http://www.starelesnimapy.cz/> Plán lesů ležících v zámeckém polesí, oddíl Libějovických lesů, konec 18. století. SOA Třeboň. <http://www.starelesnimapy.cz/>

V roce 1710 byl v blízkosti kostela postaven také lovecký zámček, který svému účelu sloužil pouze čtyři roky a posléze se stal farou. Původně měl sloužit k oddechu lovců po honu v lesích na hřebenu Lomce a v libějovických Svobodných horách.

Filip Emanuel Buquoy inicioval také založení Nového zámku v roce 1696, jediné profánní barokní novostavby rodu Buquoyů (KRUMMHOLZ 2012), jejíž dispozice a hmota přesně akcentuje hlavní kompoziční osu Libějovicka-Lomecka. Původně jednopodlažní zámek byl dostavěn v letech 1747–1754 z popudu Františka Leopolda Buquoye.

Kaple na Lázni (Lázně) vznikla v roce 1768, téměř sto let po založení kaple sv. Marie Magdaleny. Byla situována zhruba 50 m východně od starší kaple a se-

Obr. 4. Vývojová řada jádra kompozice na šesti mapových podkladech. Zleva Müllerova mapa Čech (1720) s objekty: 1 Lázně, 2 kostel na Lomci, 3 Starý zámek, 4 Nový dvůr (Neuhof), 1. vojenské mapování (list 241, 1787): 5 Nový zámek, 6 bažantnice, 2. vojenské mapování (list O-14-I, 1843), 7 propojení stavebních objektů alejemi

stávala z obytného stavení, tanečního sálu a ubytovacího hostince. Symetricky řešená budova ukončovala čtyřřadou alej vedoucí od Nového zámku. V roce 1879 byly Lázně rekonstruovány z popudu Jana Adolfa II. Schwarzenberga, jako hostinec sloužící od třicátých let 20. století.

Nový zámek se nachází zhruba ve vzdálenosti 1300 metrů jižně od Lázní a zhruba 1800 m severně od kostela na Lomci. Propojení těchto tří objektů bylo zdůrazněno alejemi a průseky. Čtyřřadá hlavní alej (obr. 1, vpravo), založená mezi lety 1766–1772 (PAVLÁTOVÁ, MUŠKOVÁ-KAVANOVÁ 2009), se táhla od Nového zámku k Lázním. Středem aleje vedla kočárová cesta, zatímco postranní aleje sloužily pěším. Dvouřadá hlavní alej (obr. 1, uprostřed), zřetelná na mapě ve 2. vojenském mapování z roku 1843, směřovala ve stejné linii od Nového zámku ke kostelu na Lomci. Na křížení cest, mezi obcemi Nestanice a Truskovice, vstupovala do lesního průseku ke kostelu a na jižní stranu hřebene Lomce. Mapa lesních porostů z konce 19. století alej zřetelně ukazuje na severní straně Lomce, kdežto na jižní straně je pouze průsek (obr. 3). Pojmenování alejí se odvíjí od současného stavu. Je možné, že aleje za 300 let měnily svoji podobu.

Dvě příčné aleje mířily k Starému zámku v Liběvovicích (obr. 1), původnímu centru Liběvovického panství. Severní alej navazovala na severní vstupy do

Obr. 5. Vývojová řada jádra kompozice na šesti mapových podkladech. Zleva 3. vojenské mapování list (4352_4, 1879), 8 krajinářský park u Nového zámku, ortofotomapa (1951): 9 krajinářský park ve vrcholném stadiu, aktuální ortofotomapa (2011): 10 rozpadající se kompozice krajinářského parku

obou objektů, zatímco jižní byla vedena kolmo na hlavní čtyřřadou alej a směřovala od východního křídla Nového zámku do bažantnice u Starého zámku. Jižní příčná dvouřadá alej navazovala na příčnou osu bažantnice, zatímco severní alej směřovala na náves v Libějovicích (obr. 1).

Kompozice bažantnice u Starého zámku

Mapa z roku 1811 – Fürst Schwarzenbergiſcher Zur Libiegitz (obr. 6) – zobrazuje poměrně detailně rozvržení bažantnice a zachycuje i různorodost prostorů a kompozičních prvků v ní. Kromě samotné bažantnice detailně ukazuje také rozvržení okrasných a užitkových zahrad okolo Starého zámku, který sloužil panským úředníkům již od počátku 18. století. Úředníci mohli využívat jak okrasnou, tak užitkovou část zahrad. Ty jsou umístěny v nejbližším okolí zámku a jejich soupis je uveden v itineráři v pravé horní části mapy. Nacházejí se na vyvýšené části pozemku a jsou osově souměrné na ortogonálním půdorysu s vodním prvkem uprostřed.

Bažantnice byla oplocená, přičemž vstupy do ní navazovaly na cestní síť a aleje uvnitř bažantnice. Dominantním prvkem bažantnice byla široká proměnná alej ve směru sever–jih (obr. 6, obj. 5) a dvě příčné aleje (obr. 6, obj. 4).

Obr. 6. Situační plán bažantnice, Starého zámku a k němu přiléhajících zahrad dává představu o složitějším prostorovém uspořádání bažantnice. 1 budova Starého zámku, 2 okrasné a užitkové zahrady úředníků panství, 3 severní louka s rybníkem, 4 příčná osa navazující na alej k Novému zámku, 5 podélná alej, 6 jižní louka, a solitérní strom tvořící point de vue aleje, b rondel z olší (dodnes zřetelný), c zastavení se skupinkou stromů, d ohradní zeď bažantnice, e jezírko s vodopádem (přepadem), f louka se skupinami stromů, g skupina jehličnatých stromů, h solitérní strom ukončující okružní cestu bažantnicí, i lovecká chýše.

Všechny aleje byly zřejmě lemovány stříhanými živými ploty. Podélná alej ústila na severu do louky s rybníkem u Starého zámku (obr. 6, obj. 3), na konci byla akcentována soliterním stromem (obr. 6, obj. a) a při pohledu na opačnou stranu poskytovala průhledy do krajiny směrem k hřebenu Lomce. Příčná alej byla z obou stran otevřená a směřovala k Novému zámku na západě. Na císařských otiscích z roku 1837 (obr. 7) je tato alej zachycena jako průsek a za plotem bažantnice pokračuje alejí až k Novému zámku. Zda bylo oplocení bažantnice v těchto místech přerušeno, není možné z císařských otisků zjistit. Podélná alej měřila 375 metrů do délky, příčná měla 250 metrů. Jižní ústí aleje bylo zřejmě ukončeno brankou.

Severní část bažantnice u rybníka tvořila samostatný prostor, který byl od příčné aleje a od užitkových zahrad oddělen lesíkem. Okružní cesta vedla z příčné aleje loukami až k velké centrální louce (obr. 6, obj. 3), uprostřed které stála dvojice lip. Návštěvník zde mohl spočinout pod lípou a kochat se pohledem na rybník v dolní části louky a na potůček lemovaný olšemi. Pokud pokračoval v cestě, prošel lesíkem a rozvolněnou skupinou dubů znovu na louku a přes mostek ke kruhovému rondelu z olší (obr. 6, obj. b). Zde se mohl otočit a vrátit se k rybníku a k zámku, nebo pokračovat do jižní části bažantnice.

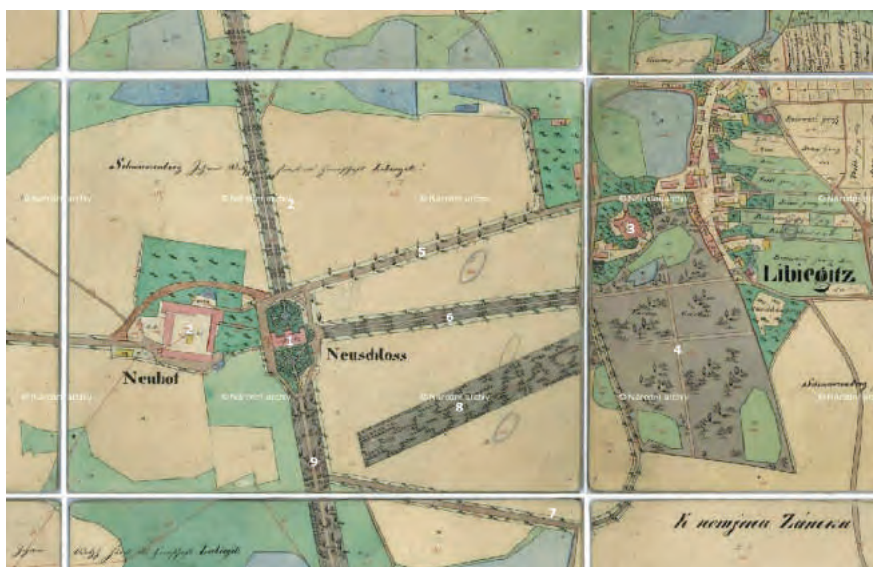
Na jihu bažantnice čekalo na návštěvníka několik odpočinkových míst. Hned za příčnou osou se les kolem pěšiny rozestoupil a chodec se dostal na palouk se třemi lípami (obr. 6, obj. c). Zde mohl odbočit a vydat se přes les zpátky k zámku nebo pokračovat přes alej a mostek na louku v jižní části bažantnice. Také mohl volit mezi delší okružní cestou lemovanou jehličnatým lesem, nebo kratší cestou přes lesík s drobným paloukem. Obě cesty se spojovaly a ústily do hlavní aleje, po které dalo jít zpátky kolem jezírka s vodopádem na levé straně (obr. 6., obj. e).

Pokud návštěvník zvolil úzkou pěšinu místo široké aleje, dostal se do levé části bažantnice s dvěma loukami, komponovanými jako dva nezávislé prostory. V zúženém místě prošel kolem lovecké chýše, která se na mladších mapách nazývá Schiessstätte (obr. 6, obj. i, obr. 8, obj. 6). Odtud pokračoval mezi skupinami stromů a keřů (obr. 6, obj. f) zpátky k zámku a příčné aleji.

Vývoj krajinářského parku Nového zámku v Libějovicích

Krajinářský park (resp. území, na kterém se dnes nachází) lze vystopovat na několika mapových podkladech ve velkém měřítku. Patří sem mapa bažantnice z roku 1811 v měřítku 1 : 2880, indikační skica v měřítku 1 : 2880 (obr. 7) a plán zavlažovacích zařízení pro zámecký park (obr. 8, bez datace, zřejmě po roce 1844). Uspořádání a množství okrasných prvků v bažantnici naznačuje, že mohla tvořit základ krajinářského parku již před rokem 1822, kdy – jak uvádí Pavlátová (2009) – začal s budováním parku Josef Jan Nepomuk Schwarzenberg.

Indikační skica stabilního katastru detailně zobrazuje uspořádání pozemků v okolí Nového zámku před založením parku. Alej k Lomci i alej k Lázním jsou tvořeny čtyřmi řadami vzrostlých stromů (lip, dubů), hlavní cestou a dvěma

Obr. 7. (nahore) a 8. (dole). Indikační skica z roku 1837 (nahore) a plán odvodňovacích zařízení (dole) výborně ilustrují proměnu parku. Nový zámek (1), Nový dvůr (2), Starý zámek (3), bažantnice u Starého zámku (4) a po roce 1844 (4a), příčná alej k Starému zámku severní (5) a její rozvolněná podoba (5a), příčná alej k Starému zámku jižní (6, horní obrázek) upravená ve skupiny stromů (6a), okružní cesta lemovaná stromořadím (7 a 7a), remíz (8) a jeho následná úprava v louky a průhledy do krajiny (8a), alej směřující k Lomci (9) a skupina stromů před Novým zámkem (9a), na dolním obrázku také vyznačena lovecká chýše (6)

paralelními úzkými cestami. Nový Zámek v ose alejí tvoří point de vue. V jižní části je vymezena parcela s nápisem Remise (obr. 7, obj. 8). Lze se domnívat, že to byla školka pro bažantnici nebo místo patřilo ke střelnici na okraji bažantnice. Celý prostor kolem budoucího krajinářského parku ohraničovala cesta lemovaná ovocnými stromy, která vycházela u Starého zámku, kopírovala zeď bažantnice a pokračovala k Světskému rybníku, aby se posléze otočila a zahнула k severní aleji a Novému zámku.

Na dalším mapovém podkladu z roku 1844, mapě zavlažovacího systému parku (obr. 8), jsou vidět změny v uspořádání prostoru v duchu anglické krajinářské školy. Změny se týkaly zejména příjezdové cesty, uspořádání porostů v lučních plochách a propojení parku s krajinou. Příjezdové cestě k zámku již nedominoval Nový zámek. Severní alej byla přerušena několik desítek metrů před ním a zámek byl zakryt za skupinou stromů, aby se následně, v posledním okamžiku cesty, odhalil návštěvníkovi v plné kráse.

Příčná jižní alej, spojující Nový a Starý zámek, byla rozvolněna (obr. 8, objekt 5a) a její části byly použity na ostrůvky a rondely v parku formou clumps and dots. Severní příčná alej byla doplněna keřovým a stromovým patrem tak, aby vytvořila křivku přirozeně lemující okraj centrální louky. Remíza z parku zmizela úplně a její pozůstatky byly (snad) použity také k vytvoření skupin stromů.

Kolem okružní cesty (obr. 8, obj. 7a) vyrostly skupiny stromů a keřů, které rafinovaně dovozovaly návštěvníkovi průhled do krajiny přes Kreissovu louku a Světský rybník. Uprostřed Světského rybníku byl vybudován Ostrůvek. Ze zámku bylo možné vidět na Světský a Hradský rybník. Na hranici bažantnice a parku se nacházela Schiesshütte (obr. 8, obj. 6). Později přibyl u hlavní aleje také domek inspirovaný holandskou architekturou a za správy redemptoristů hřbitov na okraji Kreissovy louky.

V současnosti lze v parku pozorovat pouze pozůstatky kompozice z 19. století. Do prostoru centrální louky byly vloženy technické budovy a v severní části je možné vysledovat několik skupin stromů, jejichž původ souvisí s nálety pionýrských dřevin.

Z dendrologického hlediska patřil park k nejbohatším u nás (PAVLÁTOVÁ, MUŠKOVÁ-KAVANOVÁ 2009). Významný dendrolog C. Schneider uvádí ve své publikaci (SCHNEIDER 1911) podrobný soupis dřevin použitých při zakládání parku: byly to javory, buky, topoly, dřezovce, lípy, platany, červené kaštiny a jilmy, kavkazské jedle, balzámové jedle, různé smrčiny, borovice vejmutovky, borovice limba, Douglasovy jedle, jedlovec a různé zeravy.

Vývoj formální zahrady u Nového zámku

Formální zahrada Nového zámku je poprvé zachycena na císařském otisku (resp. indikační skice) v roce 1837 (obr. 7), další informace poskytují pohlednice ze začátku 20. století a dobové fotografie (obr. 9). Na indikační skice, před založením krajinářského parku, je ještě tvořena třemi částmi. Dvě jsou umístěny před severním a jižním průčelím Nového zámku, třetí přiléhá k východnímu

Obr. 9. Nový zámek v Libějovicích s formální zahradou před severním průčelím. Dobová fotografie z počátku 20. století. Státní oblastní archiv v Třeboni

křídlu a navazuje na širokou alej, propojující areál Nového zámku s bažantnicí v Libějovicích. Severní a jižní zahrada je v půdorysu osově symetrická na podélnou osu zámku. Kompozice severní zahrady je založena na kruhovitě vedené zahradní cestě, jež je protnuta křížem dalších cest. Střed zahrady je akcentován kruhovým bazénem s fontánou. Jižní zahrada je založena na půlkruhové dispozici a je příčně i podélně protnuta dalšími zahradními cestami. Střed zahrady zvýrazňuje čtvercová kašna. Dispozice obou zahrad je osově symetrická na osu Lomec – Nový zámek – Lázně, která protíná střed zahrady ve směru sever–jih. Jižní zahrada je vyvýšena nad terén o cca 2,5 metru. Dle indikační skici měla svou geometrickou kompozici i mnohem menší zahrada navazující na východní křídlo zámku. Byla členěna půlkruhovitě vedenou cestou, která byla protnuta ve směru hlavní osy vedoucí k libějovické bažantnici.

Současný stav a východiska ochrany krajinné památkové zóny

Schwarzenberské a buquoyské panské sídlo Nový zámek je v současnosti v neutěšeném stavu. Hmota Nového zámku je narušena přístavbou budovy školy redemptoristů a propojením nadzemní chodbou. Z formální zahrady je patrná pouze opěrná zeď, která vyvyšovala parter nad terén a část cestní sítě; celou plochu pokrývají nálety pionýrských dřevin. Zídka v jižní části zahrady je částečně zbořena. Těsně na formální zahradu navazují stavby spojené s půso-

bením Výcvikového střediska psůvodů, poddůstojnické školy a chovné stanice z druhé poloviny 20. století. Objekty z tohoto období území silně degradují. Dva z nich se nacházejí přímo na hlavní kompoziční ose krajiny. Zámek je nevyužívaný a je v havarijním stavu. Přiléhající krajinářský park, udržovaný do konce třicátých let redemptoristy, je zarostlý a bez údržby. Významné skupiny stromů byly vykáceny při stavbě skladišť pohraniční stráže.

Starý zámek v Libějovicích je v soukromém vlastnictví. Bažantnice je prohlášena za Evropsky významnou lokalitu Natura 2000 a má charakter zapojeného porostu s převahou dubu letního. V porostu lze sledovat původní ortogonální dispozici bažantnice, lemovanou kosterními dřevinami (dub letní), a několik prvků, které lze vidět i na plánu z roku 1811: rondel z olší a skupiny jehličnanů. Také alej vedoucí z Nového zámku je zčásti zřetelná na rozdíl od části přiléhající ke Starému zámku, která byla nahrazena fotbalovým hřištěm.

Objekt Lázní je v soukromém vlastnictví; na budově probíhají restaurátorské práce z iniciativy majitele. Objekt kaple sv. Marie Magdaleny je restaurován, v současnosti se nachází v soukromém vlastnictví. Kaple si stále zachovává svou pohledovou dominanci z cesty spojující Vodňany s Chelčicemi (KRAUSE, SVRČKOVÁ, KOZÁK 1999). Poutní kostel Panny Marie na Lomci byl restaurován, v současnosti je vlastníkem římskokatolická farnost Lomec.

V objektu poplužního statku Nový Dvůr má sídlo Ústřední kontrolní a zkušební ústav zemědělský. V poplužním statku Rábín sídlí soukromá firma a v postranních křídlech, která byla po roce 1945 přestavěna na byty (KRAUSE, SVRČKOVÁ, KOZÁK 1999), bydlí několik obyvatel.

Kaple sv. Marie Magdaleny po roce 1948 zpustla a byla zničena vandaly. Rekonstrukce proběhla v roce 1978, přičemž pramen byl zasypán. Důslednější rekonstrukce proběhla v roce 2004 s nahrazením střešní krytiny a odkrytím pramene (KRAUSE, SVRČKOVÁ, KOZÁK 1999).

Bývalý lovecký zámeček na Lomci v současnosti slouží jako klášter Kongregace Šedých sester III. řádu sv. Františka, která zde sídlí od roku 1971.

Čtyřřadá alej je dosud zřetelná, avšak vykytují se zde dřeviny různého stáří, přičemž pěstební stav starších jedinců je zhoršený. Při pohledu z okolní krajiny vytváří alej díky spojitému keřovému podrostu a hustému porostnímu plášti výraznou vizuální bariéru a pohledově uzavřený krajinný interiér. Alej tak postrádá podhlednost a vizuální spojitost s okolní krajinou i pravidelný rytmus. Druhý segment kompoziční osy, tvořený dvouřadou alejí, není v krajině téměř zřetelný. Staří jedinci, představující hlavní kostru aleje, jsou součástí přilehlých lesních porostů; struktura aleje je de facto rozpadlá.

Možná rizika zachování krajinné kompozice představují zejména nároky obcí s dosud dochovanou hranicí intravilánu z 19. století na nové rozvojové plochy. Pro zachování hlavních charakteristik kulturní krajiny je velmi důležité zvažovat potřebu rozrůstání sídel a nové rozvojové plochy umisťovat citlivě tak, aby navazovaly na dochovanou urbanistickou strukturu sídla a nepotlačily viditelnost prvků barokní krajiny, nebo vztahy mezi nimi.

Tyto principy se částečně objevují i ve stávajících územních plánech obcí v kategorii urbanisticky hodnotné území, ale pouze jako jednotlivé objekty a ne jako spojitý celky. Také vegetační prvky jsou v ochranném režimu, ale jako skladební prvek ÚSES, přičemž je dbáno na přírodní a ne na kulturní hodnotu skladebního prvku. Pozitivním příkladem je, že zastavitelné plochy, které se objevují v územních plánech, jsou lokalizovány mimo území uvnitř krajinné památkové zóny.

Prameny a literatura

Český úřad zeměměřičský a katastrální:

- Indikační skica císařských otisků Libějovice 3999-1.

Státní oblastní archiv v Třeboni:

- Plán lesů ležících v zámeckém polesí, oddíl Libějovických lesů, konec 18. století. Viz <http://www.starelesnimapy.cz/>.
- Situační plán Starého zámku v Libějovicích a bažantnice s rybníky a vodopádem 1811, Vs Libějovice, inv. č. 216, i a Nro. 27.

Státní oblastní archiv v Třeboni, pobočka Český Krumlov:

- Parterová zahrada před jižním průčelím zámku v Libějovicích. Schwarzenberské album akvarelů z dvacátých let 19. století.
- Plán zavlažovacích zařízení pro zámecký park. Die Bewässerungseinrichtung im Libějiger Schlosspark. Měřítko 1 : 2880. Bez datace.
- Veduta barokní krajiny Libějovicka s dominantami Starého a Nového zámku v Libějovicích a kostela sv. Martina v Chelčicích. Ferdinand Runk, počátek 19. století.

BÍŇA, Jan – DEMEK, Jaromír (2012): Z nížin do hor. Academia. Praha.

BLESÍK, Jan (1954): Z pamětí Libějovic. Kolej redemptoristů v Libějovicích u Netolic. Libějovice.

EHRLICH, Marek – PAVLÁTOVÁ, Marie (2004): Zahrady a parky jižních Čech. Společnost pro zahradní a krajinářskou tvorbu a Nebe, s. r. o. Praha / České Budějovice.

FENCL, Florian (1942): Libějovické lázně sv. Máří Magdaleny u Chelčic s kaplí svěťce. Vlastním nákladem.

HIEKE, Karel (1984): České zámecké parky a jejich dřeviny. Státní zemědělské nakladatelství. Praha.

JANČURA, Peter (2004): Význam historických krajinných štruktúr v krajinnom obraze a tvorbe krajiny. In: Historické krajinné štruktúry vo vzťahu k vývoju poľnohospodárskeho využívania zeme. Partner. Banská Štiavnica, s. 4–15.

KRAUSE, Josef – SVRČKOVÁ, Milada – KOZÁK, Pavel (1999): Krajinná památková zóna Libějovicko-Lomecko (Aktualizace historického a krajinářského průzkumu, zpracováno pro NPÚ v Českých Budějovicích). Ateliér krajinné ekologie a krajinářské architektury. Praha.

KRUMMHOLZ, Martin (2012): Buquoyské Nové Hrady: Počátky krajinných parků v Čechách. Artefactum. Praha.

KUČA, Karel (2009): Atlas krajiny České republiky. Ministerstvo životního prostředí České republiky. Praha, s. 82–83.

- KUČA, Karel a kol. (2015): Krajinné památkové zóny České republiky. Národní památkový ústav. Praha.
- KUČOVÁ, Věra – DOSTÁLEK, Jiří – EHRlich, Marek – KUČA, Karel – PACÁKOVÁ, Božena (2014): Metodika tvorby standardizovaného záznamu krajinné památkové zóny 1. Národní památkový ústav. Praha.
- KULIŠTÁKOVÁ, Lenka – FLEKALOVÁ, Markéta – KUČERA, Petr – MATÁKOVÁ, Barbora – SALAŠOVÁ, Alena – ŠTĚPÁNOVÁ, Dana (2011): Komponované krajiny. Mendelova univerzita. Brno.
- KUPKA, Jiří (2010): Krajiny kulturní a historické. Vliv hodnot kulturní a historické charakteristiky na krajinný ráz naší krajiny. ČVUT. Praha.
- PACÁKOVÁ-HOŠTÁLKOVÁ, Božena (2004): Zahrady a parky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Libri. Praha.
- PAVLÁTOVÁ, Marie – MUŠKOVÁ-KAVANOVÁ, Klára (2009): Libějovicko-Lomecko. O. s. Rozkvět zahrady jižních Čech – Místní akční skupina. Lhenice.
- SALAŠOVÁ, Alena (2006): Metodické možnosti posudzovania krajinného rázu na regionálnej a mikroregionálnej úrovni. In Ochrana krajinného rázu – trináct let zkušeností, úspěchů i omylů. Praha, s. 105–111.
- SEDLÁČEK, August (1890): Hrady, zámky a tvrze království Českého, díl 7 (Písecko). Vydavatelství Fr. Šimáček. Praha.
- SCHNEIDER, Camillo (1911): Der Libějicer Wald-park. Die Gartenanlagen Österreich-Ungarns im Wort und Bild. Heft 3. Wien.
- SKLENIČKA, Petr (2003): Základy krajinného plánování. Naděžda Skleničková. Praha.
- VYBÍRAL, Jindřich (1999): Století dědiců a zakladatelů: architektura jižních Čech v období historismu. Argo. Praha.

Vilové zahrady projektované technickou kanceláří pro zakládání zahrad Josefa Vaňka v Chrudimi

Villa Gardens Designed by Joseph Vaněk's Technical Office for Creation of Gardens in Chrudim

ROMAN ZÁMEČNÍK

Abstrakt: Josef Vaněk byl neobvykle aktivní a velmi úspěšný český zahradní architekt, průkopník a propagátor československého zahradnictví a autor řady publikací z oboru zahradnictví a ovocnářství. Do dějin zahradně-architektonické tvorby první poloviny 20. století se zapsal svými četnými návrhy veřejné zeleně a zejména rodinných a vilových zahrad. V textu je uvedeno několik vybraných návrhů vilových zahrad, které byly podle Vaňkova projektu realizovány. Prostřednictvím archivního a terénního průzkumu byla interpretována jejich historická kompozice a doložen převažující způsob tvorby Josefa Vaňka v těchto objektech zahradní architektury.

Summary: Joseph Vaněk was unusually active and very successful Czech landscape architect, innovator and promoter of the Czechoslovak gardening and author of numerous publications in the field of horticulture and fruit growing. In the history of landscape architecture, falling in the first half of the 20th century, was famous for his numerous suggestions of public green areas and especially family villas and gardens. The text contains several proposals of villa gardens, which were implemented according to his original projects. Through archival and field research was interpreted not only historical composition of given projects but the researches also documented a participation of Joseph Vaněk in these objects of garden architecture.

Keywords: garden architect, Josef Vaněk, villa gardens, composition.

Článek vznikl v rámci výzkumného projektu Zahradně-architektonická tvorba v kontextu realizace cílů národního obrození během 1. Československé republiky (kód DF13P01-OVV003), financovaného z Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity MKČR.

Úvod

Probíhající průzkum zahradně-architektonické tvorby meziválečného Československa v rámci projektu NAKI (kód DF13P01OVV003) přináší cenné zdroje informací o projekční činnosti významných zahradních architektů. S ohledem na šíři jejich tvůrčího záběru, který se projevil ve všech oblastech zahradní architektury (rodinné zahrady, městské parky, parkové úpravy veřejných budov, bytových souborů, nemocničních areálů, sportovišť, hřbitovů aj.) je jejich dílo dnes považováno za neodmyslitelnou součást vývoje zahradního umění českých zemí. Mezi prvorepublikovými osobnostmi celého zahradnického oboru vyniká Josef Vaněk a jeho technická kancelář pro zakládání zahrad v Chrudimi,

kteřá v letech své existence (1910–1950)¹ vyprodukovala přes 4000 návrhů různých objektů zahradní a krajinářské architektury.² S díly Josefa Vaňka se proto můžeme setkat na celém území dnešní České a Slovenské republiky. Převážnou část z těchto návrhů tvoří právě projekty soukromých zahrad u vilových objektů a rodinných domů.

Josef Vaněk se narodil v Bukovině u Hradce Králové v roce 1886. V roce 1899 nastoupil do učení v zámeckém zahradnictví prince Schaumburg-Lippe v Ratibořicích. Následně absolvoval praxi v zámeckém zahradnictví hraběte Františka Thun-Hohensteina v Děčíně. V letech 1903–1907 studoval na Zemském pomologickém ústavu v Praze-Tróji a v Zahradnickém institutu v Reutlingenu (Württembergu). Potom pokračoval ve studiu na Vyšší státní zahradnické škole v Prosku (pruské Slezsko). Od roku 1907 pracoval jako vedoucí příručí v zahradnictví hraběte Stollberga-Wernigeroda ve Velkém Kamíně v Braniborsku. Do vlasti se z ciziny vrátil roku 1909 a usadil se v Chrudimi. Tam se stal redaktorem ilustrovaného měsíčníku *Zahrada domácí a školní*. Od roku 1911 začal v Chrudimi postupně budovat školkařský závod. Centrum závodu tvořily ovocné a okrasné školky se širokým sortimentem. Podnik se stal v meziválečném období jedním z největších zahradnických závodů na našem území. Jeho nedílnou součástí byla hned od počátku projekční kancelář. V roce 1949 byl závod znárodněn. Josef Vaněk zemřel v Chrudimi 9. září 1968 ve věku 82 let.³

Bohatá pozůstalost, kterou po sobě Josef Vaněk v Chrudimi zanechal, je stále spravována jeho potomky a prochází náročnou digitalizací, díky které je možné se postupně seznamovat (mimo jiné) s jeho bohatou projekční činností v oblasti navrhování rodinných zahrad. Podstatnou část svých projektů také Vaněk publikoval ve dvousvazkové knize *České zahrady* z roku 1920 a 1925.⁴ Návrhy zahrad průběžně zveřejňoval také v četných zahradnických časopisech.⁵ Existence těchto zdrojů byla základním předpokladem pro realizaci následného rozboru lokalizovaných zahrad, které byly podrobeny archivnímu a terénnímu průzkumu.

Archivní a terénní průzkum zahrad

Archivní průzkum níže interpretovaných zahrad se skládal z metodických kroků zaměřených na lokalizaci archivních materiálů, nezbytných pro interpretaci historické kompozice zahrady. Většina analyzovaných archiválií má svůj původ v osobní pozůstalosti Josefa Vaňka, která je uložena v rodinném archivu Vaňků v Chrudimi, v knihách, které sám vydal, a v jeho článcích ze zahradnic-

¹ Již v roce 1908 vypracoval soutěžní projekt pro Plzeň, se kterým získal 1. cenu.

² Údaj byl převzat z *Knihy plánů*, která je součástí pozůstalosti Josefa Vaňka v Chrudimi. Záznamy o projekční činnosti počínají v roce 1910 a končí v roce 1950.

³ ZÁMEČNÍK, R. (2013), s. 309–316.

⁴ VANĚK, J. (1920); TÝŽ (1925).

⁵ Např. *Československé zahradnické listy*, *Zahrada domácí a školní*, *Zahrada*, aj.

kých časopisů. Mapování zahrad v převážně soukromém vlastnictví si vyžádalo zahájit úzkou spolupráci se současnými majiteli objektů. Tím se v některých případech otevřela možnost interpretovat také materiály ze soukromých archivů fyzických osob. Archiválie k vilám a zahradám významnějších prvorepublikových majitelů se mohou objevit v místně příslušných Státních okresních archivech, dobové fotografie potom zejména v regionálních muzeích, případně jiných institucích obdobného zaměření. Identifikaci podléhaly archiválie různorodé povahy. Určujícími byly zahradní plánová dokumentace, dobové fotografie, literární zdroje (knihy, časopisy) a historické letecké snímky. Informace byly v některých případech doplněny svědectvími pamětníků.

Terénní průzkum byl zaměřen na analýzu aktuálního stavu skladebných komponentů zahrad. Předcházely mu postupy zaměřené na určování polohy zahrady a na identifikaci současného majitele objektu, včetně ověření toho, zda konkrétní objekt byl skutečně realizován, či k realizaci nedošlo nebo v průběhu následného vývoje objekt zanikl. Zahrady byly v rámci území České republiky lokalizovány zejména prostřednictvím dálkového průzkumu území za využití historických leteckých snímků. V případě, že byla historickým leteckým snímkem potvrzena existence projektované zahrady, následovalo zjištění současného stavu objektu dálkovým průzkumem za pomoci veřejně přístupných mapových serverů. Vzhledem k tomu, že předmětem zájmu je průzkum vilových zahrad – převážně objektů v soukromém vlastnictví –, bylo nutné před vlastním terénním průzkumem vyhledat současného majitele zahrady. Po určení polohy objektu v sídle bylo prostřednictvím portálu Nahlížení do katastru nemovitostí, možné definovat přesné parcely, na nichž se předmět zájmu rozkládá. Pro identifikaci současného majitele zahrady bylo využito záznamů v katastru vlastníků nemovitostí (Český úřad zeměměřický a katastrální).⁶

Ukázky realizací vilových zahrad z ateliéru Josefa Vaňka

Josef Vaněk se rozhodl po vzoru ciziny vybudovat školkařský závod, který založil roku 1911. Místem pro založení závodu byla zvolena Chrudim, město s bohatou školkařskou tradicí, vhodnými klimatickými a půdními podmínkami. Plochy školek byly soustředěny na západ a sever Chrudimi. Součástí školek byla matečnice, která sloužila i k pokusné činnosti. Květinářství, především perenářství a jiřinkářství, bylo soustředěno na jih od Chrudimi u obce Píšťovy, kde byly vhodné půdní podmínky. Byla tam vybudována celá řada moderních

⁶ Metodický proces byl uplatněn v rámci řešení projektu interní grantové agentury Zahradnické fakulty. Bližší viz ZÁMEČNÍK, R. (2014): *Závěrečná zpráva o řešení grantového projektu IGA Zahradnické fakulty v Lednici. Projekt: Mapování a vyhodnocování archivního materiálu a dokumentace současného stavu vilových zahrad z období první republiky* (č. 11/2014/591). Lednice (nepublikováno). Obdobným způsobem bylo následně postupováno také v rámci řešení projektu NAKI Zahradně-architektonická tvorba v kontextu realizace cílů národního obrození během 1. Československé republiky (kód DF13P01OVV003).

vytápěných skleníků a pařenišť s umělým zateplováním, vlastní elektrárnou a dalšími vymoženostmi své doby. Ve sklenících se pěstovaly pokojové rostliny, kaktusy aj. Byly postaveny hospodářské budovy, garáže, byty pro zaměstnance s rodinami. Byla přikoupena budova pro kanceláře a redakci, ve které sídlilo také oddělení pro navrhování zahrad.

Osud podniku se naplnil po roce 1949, kdy byl znárodněn, zpět byl navrácen potomkům v devadesátých letech 20. století.⁷ (Obr. 1)

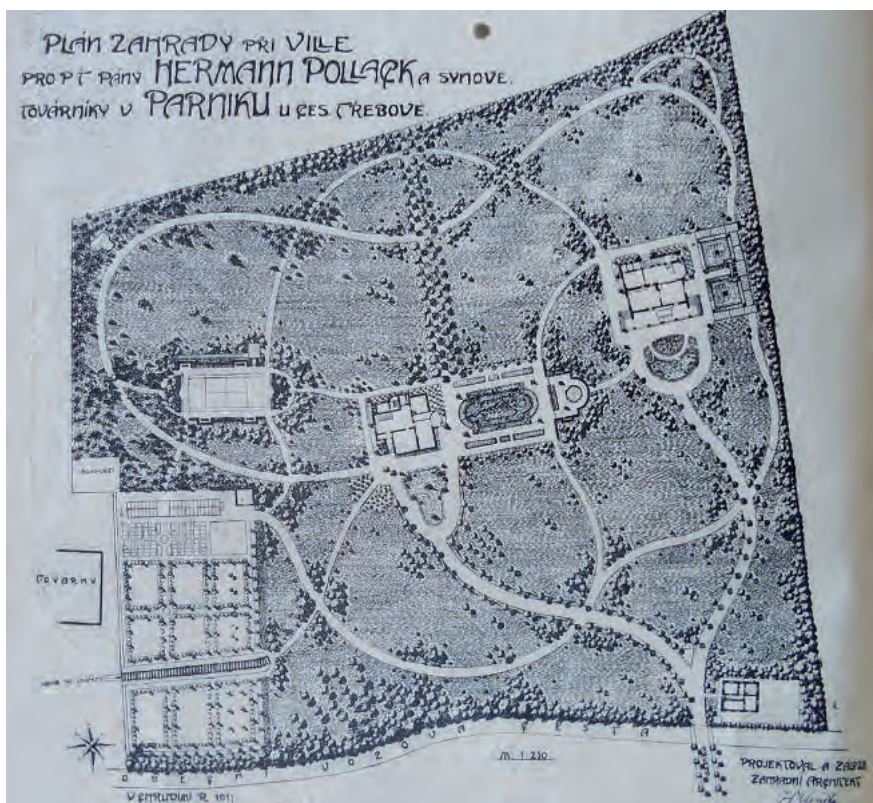
Obr. 1. Sídlo technické kanceláře pro zakládání zahrad Josefa Vaňka v Chrudimi, třicátá léta 20. století. Archiv Ústavu biotechniky zeleně ZF MENDELU. Reprofoto z osobního archivu Josefa Vaňka, Chrudim

Zahrada ředitelské vily Hermann Pollack's Söhne v Parníku u České Třebové

Projekt zahrady byl vytvořen Josefem Vaňkem již v roce 1911 pro firmu Hermann Pollack a synové.⁸ Jde současně svou rozlohou 45 000 m² o největší vilovou zahradu, kterou Vaňkova kancelář v průběhu své činnosti projektovala. Vila se zahradou sousedící bezprostředně s továrním areálem, sloužila jako sídlo ře-

⁷ OTTOMANSKÁ, S. (2011): Použití dřevin ve vybrané etapě vývoje zahradního umění (přelom 19. až 20. století na území východních Čech). Disertační práce (Ph.D.). Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta, Ústav biotechniky zeleně. Lednice.

⁸ Původním předmětem podnikání byla mechanizovaná přádelna a tkalcovna (1882). Textilní výroba se v následujících desetiletích neustále rozšiřovala. Po znárodnění nesla firma název Perla či Primona.

Obr. 2. Plán zahrady při vile rodiny Pollacků, továrníků v Parníku u České Třebové. Při vjezdu do zahrady je dům zahradníka. Ve středu zahrady je situována vila, před ní květinový parter. Na východě je zakreslen půdorys druhé vily s pergolou a parterem, k jejíž stavbě nedošlo a plocha byla využívána jako hřiště, v zimě jako kluziště. Ve východním i západním rohu zahrady jsou zakresleny půdorysy zahradních besídek (švýcarský domek, lesní pavilón). Na západě od vily je tenisový kurt s kuželníkem. Na jihozápadě zelinářská a ovocná zahrada s pařeništi a skleníkem. 1911. Celková rozloha zahrady činí 45 000 m². Reprofoto z VANĚK, J. (1920)

ditelů Pollackovy továrny a jejich rodin, kterých se v ní od zkolaudování v roce 1911 vystřídalo několik.⁹ V roce 1912 byl návrh zahrady s několika perspektivami zachycujícími interiéry zahrady publikován. Vaněk v článku tehdy uvedl, že „rozsáhlá tato zahrada v hornaté a drsné krajině jest pravou perlou, vykouzleným kouskem přírodního ráje“.¹⁰

Rozsáhlá, krajinářsky založená zahrada původně také s prvky tradiční formální dispozice leží v poloze mírně vyvýšené nad městem Česká Třebová. Od jiho-

⁹ Podrobně viz ŠEBELA, M. (2010).

¹⁰ VANĚK, J. (1912), s. 4–10.

Obr. 3. Letecký snímek zahrady ředitelské vily Hermann Pollack's Söhne v České Třebové. Zahrada sousedí s historickým areálem textilní továrny. Před vilou je patrný pravidelný parter, za domem tenisový kurt a velké plochy zahradnictví s vytápěnými skleníky, pařeništi a ovocným sadem. Část zahrady klesající k řece byla řešena systémem teras s promenádní cestou. Jihovýchodní část zahrady byla v padesátých letech zastavěna fotbalovým hřištěm. Snímkováno v roce 1954. Dostupné na <http://kontaminace.cenia.cz/>. Podkladová VGHMÚř Dobruška, © MO ČR 2009

západu je vymezena souvislou řadou ulicové zástavby a několika panelovými domy. Z jihovýchodu k zahradě přiléhá sportovní areál se zimním stadiónem a fotbalovým hřištěm. Na severozápadě je zahrada vymezena historickými budovami továrního areálu někdejší firmy Hermann Pollack a synové. Nejzazší část zahrady se prudce svažuje k říčce Třebovce, která tvoří její severovýchodní hranici. (Obr. 2, 3)

Z interpretace archivních materiálů vyplynulo, že zahrada nebyla v plném rozsahu, podle projektu, založena. Konečná realizace se odklonila od vysoce náročných parterových úprav navrhovaných hlavně v okolí vily s komplikovanými zahradními stavbami, k méně formální úpravě s jedním jednoduchým květinovým parterem.

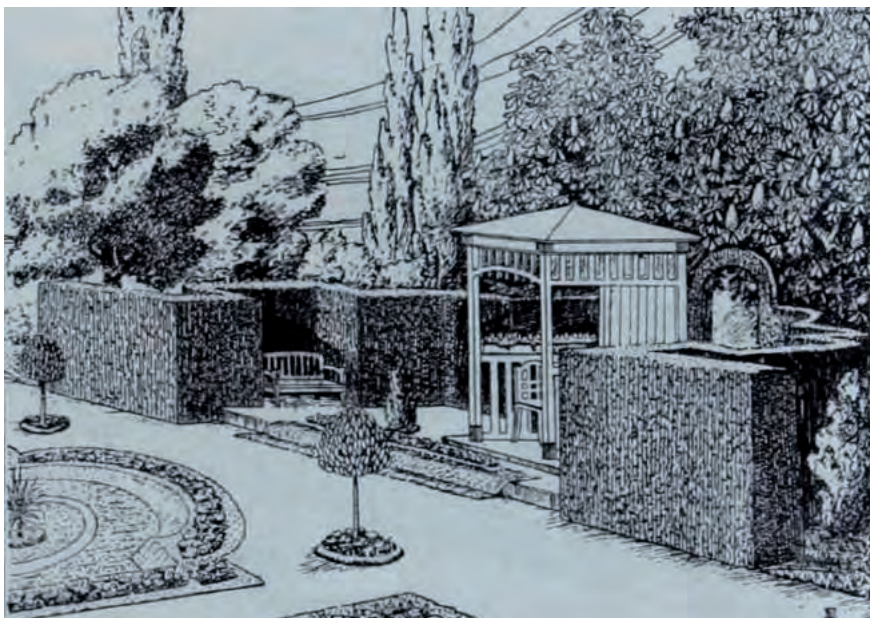

Obr. 4. Návrh květinového parteru s pergolou před druhou vilou v zahradě. Ke stavbě vily ani parteru nedošlo. Reprofoto z VANĚK, J. (1912), s. 4–10

Centrem zahrady je volně stojící historizující vila vertikálně orientované dispozice se štítově orientovanou sedlovou střechou.¹¹ Nedaleko vily jsou nově postaveny garáže pro automobily a zahradní techniku. Od vstupní brány se zahradním domkem vede dlážděná cesta až před vstupní průčelí vily, před nímž je vytvořen okružní parter, kolem něž objíždí automobily. Volně se vinoucí cesta je doprovázena skupinami stromů a keřů. Mezi domácími druhy dřevin (*Quercus robur*, *Tiliacora*, *Acer platanoides* s několika podrostovými *Taxus baccata*) zaujme solitéra *Tsuga canadensis* a *Fagus sylvatica* „Atropunicea“. Dále od cesty poté dva americké kaštiny (*Castanea dentata*) s výrazným místem roubování. Okružní parter před vilou je osazen hustým porostem *Taxus baccata*, který byl původně tvarován do geometrických forem. Ve středu skupiny je nově vysazen *Cedrus deodora* na místě původní *Picea pungens* „Glaucá“. Cesta vedoucí k vile byla původně po stranách lemována kulovitými akáty, které byly spojovány girlandami pnoucích se růží (*Rosa* „Crimson Rambler“).¹² Jižní průčelí vily je obohaceno půlkruhovým centrálním rizalitem se schodištěm klesajícím na někdejší formální parter, který měl být podle Vaňkova popisu po obou stranách lemován

¹¹ Plány vypracované v srpnu 1910 tamější stavební firmou RÖSSLER a KUDLÍK, byly následně schváleny a dne 22. srpna téhož roku bylo vydáno stavební povolení. Pro zajímavost uvádíme, že jeden ze společníků stavební firmy, stavitel Karel Kudlík, si v roce 1924 nechal od Josefa Vaňka v České Třebové projektovat rodinnou zahradu.

¹² VANĚK, J. (1912), s. 4–10.

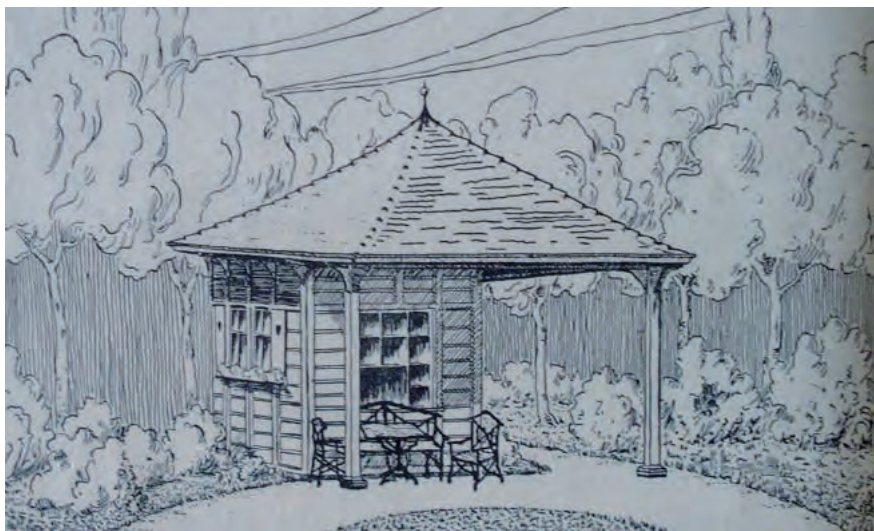

Obr. 5. Část květinového parteru s besídkou před hlavní vilou. Parter byl při realizaci zjednodušen. Ke stavbě besídky nedošlo. Reprofoto z VANĚK, J. (1912), s. 4–10

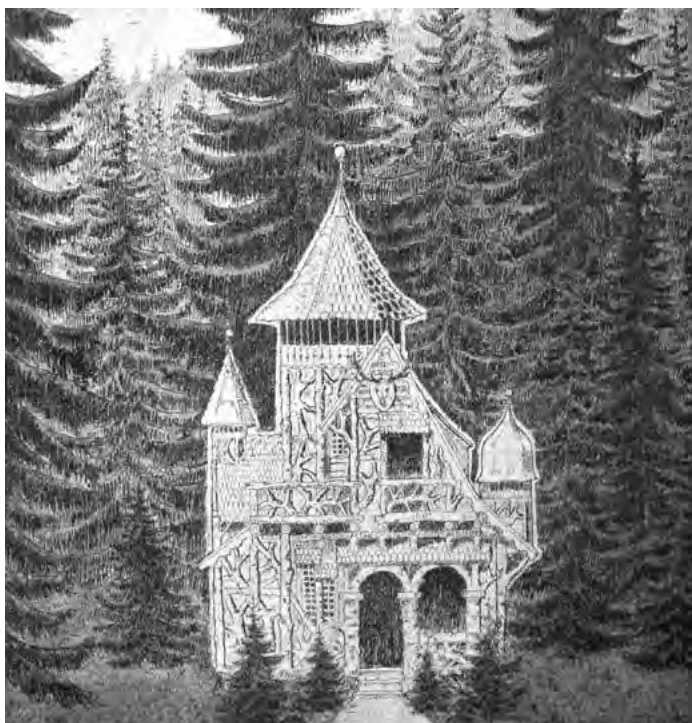
řadami plnokvětých červených hlohů, jejichž kmeny měly být také spojovány girlandami z plaménků (*Clematis*). Záhony na parteru měl být osazeny hlavně růžemi a letničkami. Na konci parteru byla na vyvýšeném místě plánována elegantní besídka v bílém provedení. Celé toto prostorné odpočívadlo také ohraničoval živý stříhaný plot (výška 2 m), v němž byly umístěny dvě lavičky.¹³ Z dobových vyobrazení zahrady plyne, že květinový parter byl při realizaci výrazně zjednodušen. Vymezovala ho formální struktura mlatových cest, které byly doprovázeny květinovými záhony osazovanými převážně letničkami a jirínami (Obr. 4, 5). Ve středu parteru byly v trávniku vymezeny tři čtvercové záhony osazované také letničkami s centrálně umístěnou nádobovou tropickou rostlinou. Nedošlo k výsadbě hlohů po stranách parteru ani k realizaci dřevěné besídky, kterou zmiňuje Vaněk v popisu zahrady.

V ose jižního průčelí vily je dnes nově instalována kamenná kašna. A v pohledové ose vily je nově vysázena lípa. Schéma parteru uzavírají původní porosty dřevin, které měly historicky oddělovat hlavní vilu od menší vily na jihu, k jejíž stavbě ale nedošlo. Mezi původní prvky historické kompozice této části zahrady patří, kromě uzavírajícího pláště dřevin, čtyři keře *Taxus cuspidata*, které

¹³ Tamtéž.

Obr. 6. Zahradní besídka (švýcarský domek) v zahradě. Reprofoto z VANĚK, J. (1912), s. 4–10

Obr. 7. Zahradní besídka (lesní pavilon) v zahradě. Reprofoto z VANĚK, J. (1912), s. 4–10

dokládají původní půdorysné schéma formálního parteru, v jehož rozích jako tvarované akcenty rostly. Mezi dřevinami z původní úpravy zaujmou dva javory stříbrné (*Acer saccharinum*), které na jihu symetricky uzavíraly pravidelně pojatou část zahrady od zbylé partie, ztvárněné výhradně krajinářským způsobem. Vaňkův návrh počítal se stavbou druhé vily jižně od hlavní budovy, před kterou měl být navržen vkusný květinový parter s pergolou a besídkou. Jak jsme již uvedli, vila nebyla realizována a plocha byla využívána jako víceúčelové sportoviště, v zimním období také jako kluziště.

Od sportoviště vedla cesta k východu, kde v rohu zahrady stála starší besídka (švýcarský domeček), odkud byla krásná vyhlídka. Okolí bylo osazeno jako březový háj. V této ploše se dnes můžeme setkat s vícekmenným exemplářem *Acer platanoides* Schwedleri, novou shloučenou výsadbou *Robinia pseudoacacia*. Dále zde rostly *Picea abies*, *Fraxinus excelsior*, *Platanus acerifolia*, *Prunus avium* a *Aesculus hippocastanum*. Upoutá skupina tří statných *Larix decidua* a solitéra *Fagus sylvatica* „Atropunicea“.

„Jdeme-li dále, tu se střídají různé partie za sebou, až dospějeme do lesního zátiší. Partie tato jest osázena lesními stromy a v rohu jest postaven nádherný lesní pavilon. Elegantní tento lesní pavilon jest důkladně stavěný, a dekorovaný březovými větvemi. Je to pravá lesní idylla. Pokračujíce v cestě přijdeme opět k hlavní vile. Od této vede přímá cesta, vroubená hustou lipovou alejí k zadní části, kdež jest svahovitá zahrada.“¹⁴ (Obr. 6, 7)

Před východním průčelím vily se rozprostírá největší souvislý travnatý porost v zahradě, jehož lem tvoří porost převážně listnatých stromů (*Tilia*, *Quercus*). Zaujme vystupující skupina dvou *Liriodendron tulipifera* vysazených společně s jedním *Quercus rubra*. Před porost vystupují ještě dva exempláře *Picea pungens* „Glaucha“. V pozadí je možné vidět několik mohutných exemplářů *Larix decidua*. Travnatá plocha byla v minulosti protnuta, Vaňkem zmiňovanou promenádní cestou, hustě lemovanou tvarovanou lipovou alejí, která vedla k zadní části zahrady; tam byl prudce klesající terén k řece překonán terasováním. V zářezích svahů jsou stále dobře čitelné opěrné zdi z nasucho kladených kamenů.

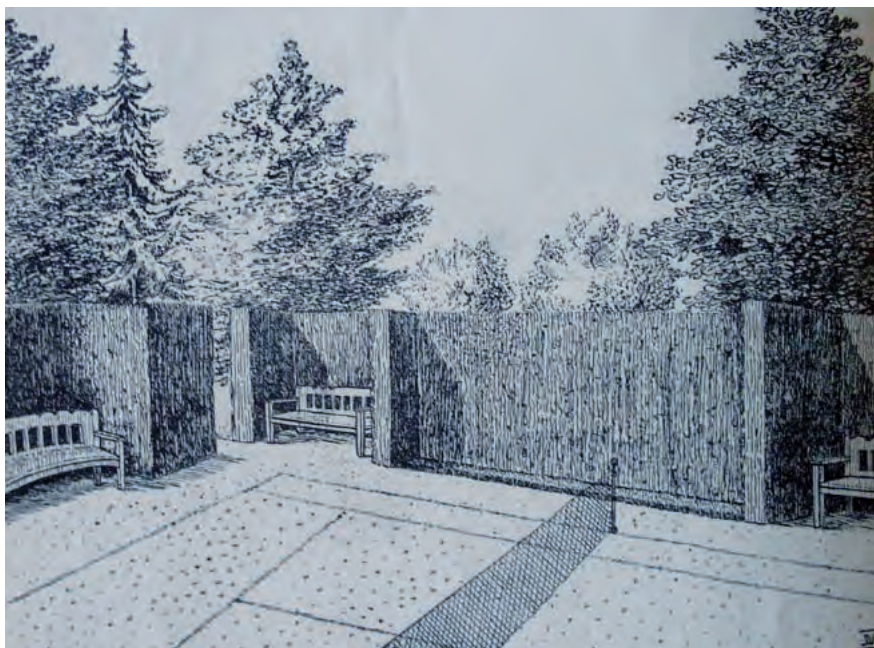
Před severním průčelím vily bylo historicky umístěno tenisové hřiště a kuželník.

„Na severní straně od villy jest tenisové hřiště, ohraničené živým, střihaným plotem, v němž jest umístěno 6 laviček. Na přední části tenisu vedou schůdky ke kuželníku, jak viděti jest na plánu.“¹⁵

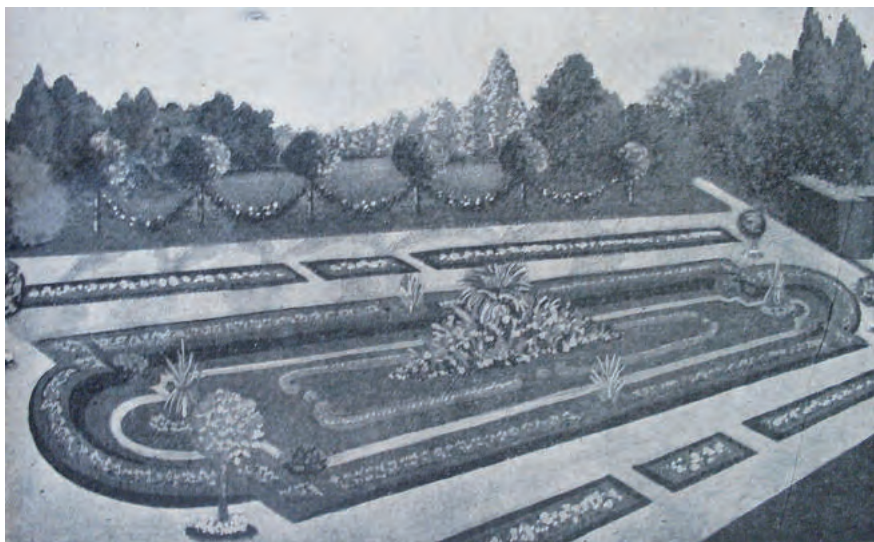
Mezi severním průčelím vily a tenisem je prostor dnes vyplněn vysoce vyvětvěnými stromy, jejichž kmeny jsou částečně popnuty *Hedera helix*. Pozornosti neunikne krásná *Pinus strobus* a zejména mohutný *Quercus robur*. Při západním okraji hřiště neunikne pozornosti původní skupina (7 ks) *Fagus sylvatica*. (Obr. 8, 9)

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ Tamtéž.

Obr. 8. Detail tenisového hřiště v zahradě. Reprofoto z VANĚK, J. (1912), s. 4–10

Obr. 9. Návrh parteru před hlavní vilou. Parter byl při realizaci zjednodušen. Reprofoto z VANĚK, J. (1920)

Obr. 10. Jihovýchodní průčelí vily s formálním parterem, třicátá léta 20. století. Repro-foto ze sbírek Městského muzea Česká Třebová, podsbíрка historická, třída fotografie, inv. č. 14/A/6864

Obr. 11. Pohled na vilu od východu. Současný stav. Roman Zámečník, 2014

Obr. 12. Zahradnictví s vytápěným skleníkem v zahradě. V pozadí budovy továrního areálu, třicátá léta 20. století. Reprofoto ze sbírek Městského muzea Česká Třebová, podsbírka historická, třída fotografie, inv. č. 14/A/6853

Blíže k západní hranici pozemku se dříve rozkládala zelinářská a ovocná zahrada se skleníky.

„Na levé straně zahrady jest zelinářská a ovocná zahrada, skrze niž vede nejkratší cesta od villy k továrně, a to jako ovocné loubí. V hořejší části této zahrady jsou skleníky, pařístata, komposty a kůlna pro nářadí. V tato místa vedena zvláštní vozová cesta pro povozy s hnojem, uhlím atd.“¹⁶

Dnes zahradnictví, které bylo částečně zastavěno bytovými domy, připomíná několik nově vysázených ovocných stromků. „Ovocného sad“ je od vily oddělen porostem stromů, který pokračuje od tenisového kurtu dále podél jihozápadní hranice pozemku (javory, duby, akáty, jasany).

Posledním ředitelem a obyvatelům vily se stal v roce 1945 Antonín Hubert. V následujících letech vila sloužila bytovým účelům pracovníků znárodněného textilního závodu a posléze byla využívána jako ubytovna pro dívky zaměstnané v továrně a internát pro učnice. To přispívalo k pomalému chátrání kdysi výstavné vily. Její neudržovaná rozsáhlá zahrada¹⁷ pozvolna zarůstala náletovými dřevinami a ztrácela svůj přírodně krajinářský ráz. Zahrada se stala útočištěm mládeže a všech, kteří se chtěli bavit „stranou civilizace“. Po několikeré změně

¹⁶ VANĚK, J. (1920).

¹⁷ Část zahrady v jejížnější části pozemku byla po roce 1950 zabrána ve prospěch stavby fotbalového hřiště.

Obr. 13. Pohled na vilu od východu, třicátá léta 20. století. Reprofoto ze sbírek Městského muzea Česká Třebová, podsírkla historická, třída fotografie, inv. č. 14/A/6861

majitele skončila vila i s pozemky v soukromých rukách a nový vlastník využívající areál jako rodinné sídlo přistoupil k celkové rekonstrukci vily i zahrady.¹⁸

*„Z celkového projektu jest viděti úplné porozumění a neobyčejný zájem majitele o přírodu, neboť je to objekt velice rozsáhlý a nákladný. Zhotovení plánu a založení zahrady zadáno bylo Technické kanceláři pro zakládání zahrad v Chrudimi, jejíž majitel, pan Josef Vaněk, zahradní architekt a redaktor tohoto listu, dokázal tímto opět dokonalou vyspělost v oboru svém a projekt tento se čestně řadí k velikému již množství jím projektovaných, krásných zahrad.“*¹⁹ (Obr. 10, 11, 12, 13)

Zahrada pana Josefa Knejzlíka, poslance Národního shromáždění, v Předmostí u Přerova

Pro československého politika, poslance, spolkového činitele a redaktora Josefa Knejzlíka projektovala Vaňkova technická kancelář pro zakládání zahrad v roce 1928 v Předmostí u Přerova zahradu pro dvě vily o celkové rozloze 20 000 m².²⁰

¹⁸ ŠEBELA, M. (2010).

¹⁹ VANĚK, J. (1912), s. 4–10.

²⁰ Vaňkova kancelář obdržela objednávku od Josefa Knejzlíka 5. září 1928. Vyhotovený projekt byl objednateli zaslán 10. prosince téhož roku. Celkový rozpočet na založení zahrady tehdy činil 39 690 korun (číslo zakázky 1205, Kniha plánů, archiv Josefa Vaňka v Chrudimi).

Josef Knejzlík (*1878 Třebíč – †1952 Předmostí) se již na počátku století stal národním socialistou. V roce 1903 založil mládežnický spolek *Rozkvět*. O dva roky později přijal nabídku Václava Klofáče a přestěhoval se do Přerova, aby se tam stal společníkem tiskařské firmy Bartheldy a spol. V obecních volbách roku 1907 byl za České národní sociály zvolen do přerovského zastupitelstva. Práci dělil mezi zastupitelstvo a časopis *Český rolník*, později *Rádce*, který roku 1909 zakoupil.²¹ Po návratu z fronty byl Knejzlík zvolen starostou Předmostí (1919) a tuto funkci zastával plných 23 let. Od roku 1920 byl starostou Sokola. Jeho působení v čele obce bylo úspěšné, o čemž svědčí také pravidelné vítězství národních socialistů v obecních volbách. Roku 1924 se stal členem Národního shromáždění republiky Československé za Československou stranu národně socialistickou. Mandát dvakrát obhájil, ale v roce 1931 rezignoval, aby se nadále mohl věnovat práci v Předmostí. Zastával však i nadále různé regionální stranické funkce. Byl pravidelným řečníkem při slavnostních událostech, přispíval též do národně socialistických novin *Hlasatel*. V červnu 1942 jeho starostování skončilo, když byl zatčen německou armádou. Zemřel o deset let později ve věku nedožitých 74 let.²²

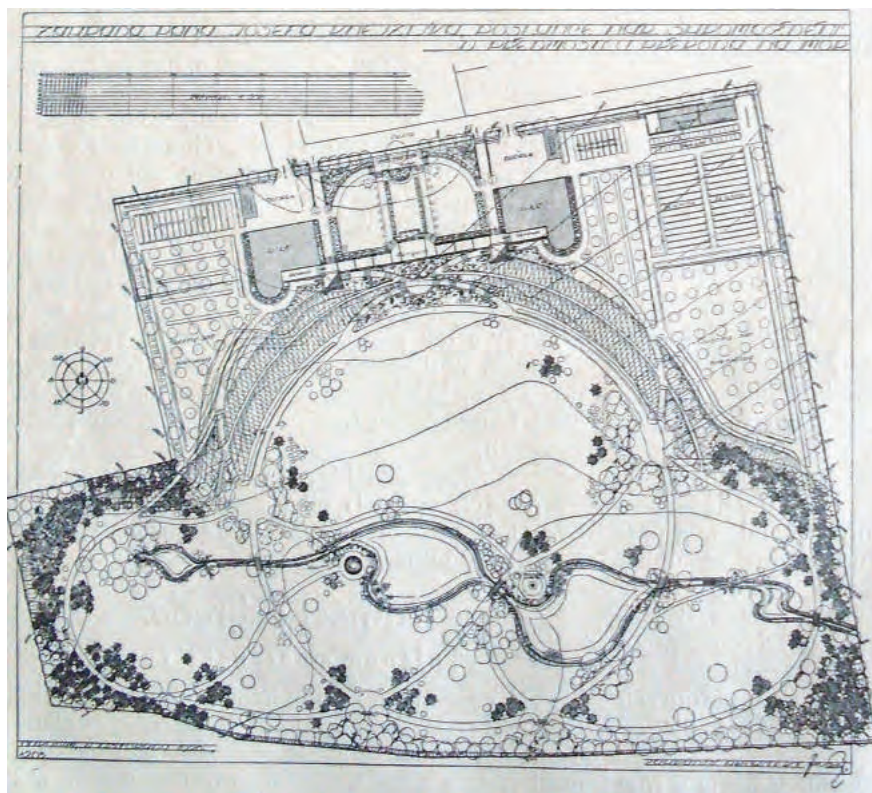
V roce 1926 si nechal Josef Knejzlík zpracovat projekt na stavbu dvou vil na rozsáhlém pozemku v Předmostí. Modernisticky vyhlížející vily, které měly být vzhledově symetrické, byly vzápětí zasazeny do rozlehlé zahrady. V zahradě s menšími užitkovými částmi byla navržena pravidelně řešená okrasná partie mezi dvěma vilami a větší krajinářsky řešená část s rybníky a rozličnými zahradními objekty. Stavba druhé vily se ovšem opozdila od první a její výsledná podoba se přiklonila k funkcionalistickému pojetí architektury. (Obr. 14)

Pozemek, na němž byly postaveny obě vily a založena zahrada, se od severu k jihu značně svažuje (rozdíl celkem 12 m). Před založení zahrady se vyznačoval tím, že v horní třetině byl náhle přerušen po celé délce mušlovitě utvářenou, skoro kolmo se svažující strží. Pozemek pod ní pak již mírně klesal směrem do jihovýchodního rohu. S povahou takto utvářeného terénu bylo počítáno při projektování zahrady, čímž bylo docíleno toho, že právě tato modelace pozemku „*valně prospěla ku zdárnému výsledku*“.²³ V první řadě se jednalo o umístění půdorysů budoucích dvou vil, které měly být na pozemku postaveny tak, aby v případě potřeby bylo možno celý komplex rozdělit na dva samostatné celky. Vily jsou od sebe vzdáleny 40 m. Byly vzájemně propojeny pergolou, jež zároveň lemovala horní okraj svahu a stala se architektonicky velmi ozdobným prvkem jak zahrady, tak i obou samotných budov. Střed pergoly byl poněkud rozšířen a vyvýšen. Ze středu pergoly klesalo několik schodů do pravidelně řešené části (květinového parteru) mezi dvěma vilami. V širce střední části pergoly byl

²¹ Josef Knejzlík. Dostupné z WWW: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Josef_Knejzl%C3%ADk>, [cit. 2015-03-31].

²² Josef Knejzlík. Dostupné z: WWW: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Josef_Knejzl%C3%ADk> [cit. 2015-03-31].

²³ VANĚK, J. (1930), s. 165–168.

Obr. 14. Zahrada pana Josefa Knejzlíka, poslance Národního shromáždění v Předmostí u Přerova, 1928. Zahrada byla společná dvěma vilám, které byly propojeny vyhlídkovou pergolou s besídkami. Formální parter byl založen mezi vilami. Na západě a východě se rozkládaly užitékové zahrady. Pod terénním zlomem, který byl upraven jako alpinum a vinohrad, byla založena krajinářská zahrada s okrasnými rybníky. Reprofoto z VANĚK, J. (1930), s. 165–168

založen parterový trávník, lemovaný po stranách úzkými záhonky nízkých drobnokvětých růží (polyantek). V ose střední části pergoly bylo vyvýšené *plateau* (prostranství), míněné jako odpočívadlo a zastíněné třemi stromy smutečních jasanů (*Fraxinus excelsior*, 'Pendula'). Před odpočívadlem byl půlkruhový záhon osazený nízkými plnokvětými růžemi. Cesty členící plochu parteru končily u schodů, jimiž se vstupovalo na úroveň pergoly. Proti schodům byly postaveny vyhlídkové besídky, k nimž se z jedné strany připojovala pergola, z druhé strany pak veranda před hlavními průčelími obou vil, obrácenými proti jihu. Tímto vhodným situováním se z nich otevíral pohled na město Přerov a široké okolí. Na formálním parteru mezi vilami byly upraveny trávníkové plochy, lemované cestami a zdobené před vilami výsadbou záhonových růží, podél středních cest pak řadou pnoucích růží na konstrukcích a trsy juk (*Yucca*). Vnější strana oblou-

Obr. 15. Letecký snímek zahrady s vyznačeným historickým rozsahem zahrady, 2009. Část zahrady byla zabrána ve prospěch stavby nové silnice. Zdroj: © GEODIS BRNO, © Seznam.cz

kových cest byla doprovázena růžovým rabatem. Oba rohy za cestami byly dekorovány výsadbou zakrslých konifer a řadou bříz, která zároveň tvořila spolu se zmíněnými převislými jasany pozadí pergole z pohledu od jihu. Před severním průčelím obou vil byly situovány dvorky se zvláštními vjezdy. Na dvorcích stály hospodářské budovy. Celé horní plošiny na západ a východ od vil byly využity pro založení užitkových zahrad. Na větší ploše u východní vily byl umístěn skleník a (Obr. 15) pařeniště. Od skleníku k hospodářské budově byl vysazen ovocný špalír z broskvových palmet a před ním upraveny rezervní záhony pro pěstování květin pro zahradu. V celé šířce skleníku, před pařeništi, byla zelinářská zahrada. Zbývající plocha této horní roviny byla osazena ovocnými zákrsky, pouze při hranici pozemku rostly ovocné vysokokmeny různých druhů. Při západní vile, kde je prostor horní roviny menší, bylo založeno jahodiště a ostatní plocha byla osazena ovocnými zákrsky, vysokokmeny a ovocnými bobulovitými keři.

Příkrý, sedmimetrový sráz strže pod vilami byl přeměněn ve svah se sklonem 35 stupňů. Na něm vznikly vinice. Pod pergolou byla založena skalní partie, kterou probíhají cesty přerušované schody, vycházející z obou vyhlídkových besídek. Zmíněné cesty z obou stran se střetávaly v plošině uprostřed svahu,

Obr. 16. Celkový perspektivní pohled na zahradu od jihozápadu, 1928. Zahrada byla podle projektu realizována. Vila na východě byla posléze dostavěna v duchu funkcionalismu. Archiv Ústavu biotechniky zeleně ZF MENDELU. Reprofoto z osobního archivu Josefa Vaňka, Chrudim

pod středem pergoly. Skalní partie byla osazena vhodnými alpskými perenami, keři a zakrslými jehličinami. Středem svahu stále vede po celé délce úzká cestička, která dělila vinici na dvě části.²⁴ Při terénních úpravách pro vinici byl svahu dán tvar přesného půlkruhu, který amfiteatrálně uzavírá spodní část zahrady založenou v rovině.

Vinici na obou stranách vymezovaly sestupující cesty, které byly vedeny od vyhlídkových besídek a byly vyústěny v kruhových prostranstvích, lemovaných pyramidálními topoly (*Populus nigra* ‚Italica‘) a různými keři. (Obr. 16)

Na celé dolní rovině pod svahem byla založena krajinářská partie, „osázená rozmanitými stromky a keři jak listnatými, tak i jehličnatými, takže navržené osázení bude representovati skutečnou dendrologickou sbírku“.²⁵ Stálý pramen v západním cípu krajinářské zahrady využil Vaněk k založení vodních partií. Mimo menší přírodní nádrže u pramene, nad nimiž byl vysázen bukový lesík, se v zahradě nacházely dva větší rybníky. Rybníky byly v terénu umístěny s výškovým rozdílem 0,5 m. Voda přetéká přes přírodně řešený kamenný splávek, nad nímž stál most. Rybníky byly projektovány dva i proto, aby po eventuálním rozdělení zahrady připadlo ke každé oddělené části po jednom rybníku přibližně stejných rozměrů i tvarů. „Břehy obou rybníků osazeny rostlinami takovými, které svým charakterem a přírodopisnými vlastnostmi tam patří“.²⁶ Na poloostřůvku západního rybníka stál malý sloupový pavilon. Na břehu poloostřůvku rostly kapradiny a jiné stínomilné rostliny ve skalní partii. Na poloostřůvku druhého rybníka rostla vrba obepnutá okrouhlou lavicí a břeh byl upraven podobně

²⁴ V horních okrajích vinic a maliníšť na svazích za vinicemi byly vysázeny stromky meruněk, velkoplodé kdoule a mišpule.

²⁵ VANĚK, J. (1930), s. 165–168.

²⁶ Tamtéž.

Obr. 17. Pohled na východní vilu s besídkou od jihozápadu. V popředí vodní plochy v krajinářské části zahrady, třicátá léta 20. století. Reprofoto z osobního archivu Davida Willmanna

jako u pavilonu. Všude tam, kde širší cesty přetínaly potůček, se klenuly můstky, kdežto úzké cesty byly opatřeny brody, kde se přecházelo po kamenech. Celý vodní systém v parku byl čtyřikrát vzedmut kamennými splávky, aby voda příliš rychle neodtékala. Travnaté plochy v okolí rybníků protínaly zahradní cesty, vinoucí se v ladných křivkách a kolem malebných skupin stromů a keřů. „Zvláště význačné stromy a keře rozsázeny volně jako solitéry, kdežto z jiných utvořeny i celé lesíky. V parku pamatováno přirozeně na hojná odpočívadla, která jsou vždy situována tak, aby z bodu, kde jsou postavena, otevíral se pohled na zajímavé partie.“²⁷

Již při řešení návrhu zahrady se bral zřetel na to, aby bylo možné pozemek v budoucnu případně rozdělit na dva samostatné celky. Proto byla zahrada řešena ve vazbě na hlavní kompoziční S–J osu probíhající středem mezi oběma vilami, kolmo na hranici pozemku. Tudy měla také v budoucnu vést hranice dělící pozemek na dvě poloviny.²⁸

Z analýzy leteckých snímků, dobových vyobrazení a také z výsledků terénního průzkumu plyne, že zahrada v okolí obou vil byla podle Vaňkova projektu na konci dvacátých let v plné míře realizována. Jak Vaněk předpokládal, byla zahrada také následně rozdělena na dvě samostatné zahrady, aniž by celek utrpěl. Místní zahradu označovali jako dendrologickou či botanickou. Výrazné ztráty utrpěla zahrada až v souvislosti se stavbou nového silničního obchvatu

²⁷ Tamtéž.

²⁸ Tamtéž.

spojujícího Přerov s Olomoucí v druhé polovině 20. století. Silniční násep, který byl realizován na jižní hranici zahrady, zcela zničil výhledy na město Přerov a jeho okolí. Z větší části byly tehdy zasypány také rybníky v krajinářské části zahrady. V zahradě se tím výrazně změnilly podmínky. Ze zahrady se stal zavlhčený stinný prostor. Podél silničního tělesa dnes roste hustý plášť dřevin s nálety. Přesto se v této části zahrady nachází několik původních dřevin (*Fagus sylvatica*, *Atropunicea*) a zbytky rondelu ze sloupovitých topolů či skupiny z *Picea pungens*, *Glauca*. Ve střední části svahu roste několik konifer vysazených původně ve skalní partii. Nad svahem jsou zachovány obě vyhlídkové besídky a zbytky spojovací pergoly včetně několika původních dřevin. Donedávna také podél severní hranice rostla řada původních bříz a trojice statných převislých jasanů (*Fraxinus excelsior*, *Pendula*). Zahradu kolem vily stojí na západní straně pozemku charakterizuje množství novodobých výsadeb s hojným použitím konifer, zejména *Picea pungens* a půdopokryvných jalovců. Zahrada východní vily je naopak poznamenána přemírou náletových porostů. Obě vily slouží jako rodinné bydlení a jsou postupně upravovány včetně okolních zahrad jejich současnými majiteli. (Obr. 17)

Zahrada pana Josefa Königa, továrníka ve Rtyni v Podkrkonoší u Trutnova

Továrník Josef König se ve Rtyni v Podkrkonoší specializoval na mechanické tkání různých produktů. V dvacátých letech si nechal postavit při továrním areálu novou vilu, která měla být obklopena okrasnou zahradou. Projekt zahrady o rozloze 5 400 m² byl technickou kanceláří Josefa Vaňka v Chrudimi vytvořen v roce 1928.²⁹

Obr. 18. Reklamní leták firmy Josefa Königa ve Rtyni v Podkrkonoší. Na letáku je zakreslen výrobní areál s vilou a okrasnou zahradou, třicátá léta 20. století. Reprofoto z osobního archivu Mgr. Vladimíra Weissse

²⁹ Projekt byl objednán Josefem Königem 2. ledna 1928 a následně vyhotoven a odeslán objednateli 9. února 1928. Náklady na založení zahrady o celkové rozloze 5 400 m² měly činit 29 895 korun (číslo zakázky 1017, Kniha plánů, archiv Josefa Vaňka v Chrudimi).

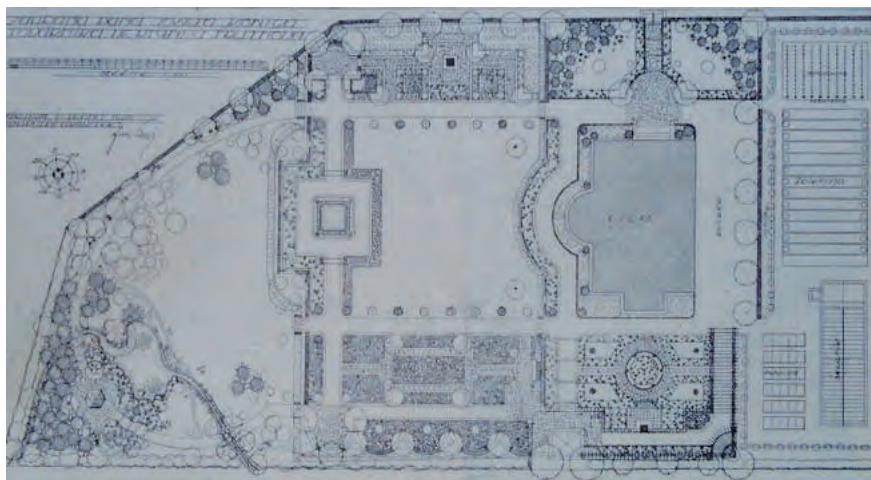
Objekt vilové zahrady je možné považovat za typický příklad zahradně-architektonické tvorby ateliéru Josefa Vaňka. Z převážně formálně členěné dispozice číší jeho permanentní zájem ztvárnit zahradu jako důležitý prostředek reprezentace majitele s důrazem na obytnou funkci a možnost trávit v ní volný čas všemi členy rodiny. (Obr. 18)

Zahrada přiléhá k areálu historické továrny, se kterou byla propojena také společným vjezdem. Symetrické vile postavené v horní čtvrtině pozemku se přizpůsobovaly jednotlivé části zahrady. Mírně se svažující pozemek byl odstupňován dvěma terasami, čímž bylo docíleno mírně nakloněných rovin. Proti severnímu průčelí vily byl situován vstup do zahrady. Dlážděnou cestu, vedoucí od vchodu na prostranství před schodištěm vily, překlenovaly oblouky z popínavých růží, doprovázené záhony nízkých růží (polyantek). Po obou stranách vstupní cesty vznikly symetrické plochy, které byly osazeny různými sbírkovými koniferami. Záhon před hlavním průčelím vily byl osazen rododendrony, azalkami a mahoniemi, mimo několika dekorativních konifer. Cestu vedenou podél hlavního průčelí vily lemoval záhon nízkých růží, který byl nad okrajem terasy ohraničen plůtkem stříhaného zimostrázu, v němž byly vysazeny zimostrázové koule pěstované na kmínkách. (Obr. 19, 20)

V ose hlavního průčelí vily byl založen travnatý parter, dekorovaný po stranách střídavě pyramidálními koniferami a konstrukcemi ve tvaru sloupů s pnoucími se růžemi. Travnatý parter ukončovala v dolní části příčná cesta, která uprostřed obepínala čtvercový bazén. Na straně směrem k vile byla cesta lemována záhonem břečťanu (*Hedera helix*), kdežto po opačné straně rabatem nízkých růží, jímž tvořil pozadí stříhaný plot z *Carpinus betulus*, který odděloval celou horní část zahrady, řešenou pravidelně, od krajinně řešené části nejspodnější. Před jižním průčelím vily, v ose verandy, byla založena růžovna, která byla obklopena ze dvou stran pergolou. Pergola na zděném loubí a sloupech počínala proti středu dvora za budovou a končila u rohového odpočívadla pod vějířovitě řešeným loubím. Odtud byla vedena jednoduchá pergola v pravém úhlu podél hranice zahrady až k besídce, která byla postavena v ose příčné cesty, vedené podél hlavního průčelí budovy. Pergoly a besídka byly postaveny na terénu, zdviženém o 48 cm (o 3 schody), a rozdíl svahu byl podchycen suchou zídkou stavěnou z hrubě lámaného kamene. Vlastní plocha růžovny byla pravidelně rozdělena kamennými stezkami, obepínajícími centrální kruhový záhon (stezky tvořily kamenné, popř. cementové desky položené v trávniku), a osázena různorodými růžemi. V ose rosaria, proti průčelí vily, byla dlážděná plocha (plateau) se soškou na podstavci.

V rohu prostranství, před besídkou, se nalézaly kamenné schody, po nichž bylo možné sestoupit do perenové zahrádky, rozdělené kamennými stezkami na záhony. „*Při hranici zahrady vytvořeny ze stříhaného živého plotu půlkruhové výklenky pro hromadné skupiny ušlechtilých peren.*“³⁰ Poslední výklenek, situovaný naproti spodní příčné cestě (od bazénu), byl upraven jako odpočívadlo.

³⁰ VANĚK, J. (1928b), s. 56–58.

Obr. 19., 20. Půdorys a perspektiva zahrady pana Josefa Königa, továrníka ve Rtyni v Podkrkonoší, 1928. Ve formální zahradě s krajinářskou úpravou na východě byl vymezen centrální travnatý parter, růžovna, květinová zahrada, perenietum a zelinářská zahrada. Repro-foto z VANĚK, J. (1928b), s. 56–58

„Na opačné straně zahrady byly upraveny záhony pro jarní a letní květiny. Zde budou z jara kvést různé cibulové rostliny jako: tulipány, narcisy, hyacinty, vedle macešek, pomněnek, *Cheiranthusů* atd., které v létě vystřídají různé letničky a kobercové květiny; z hlíznatých pak jiriny, *Canna* apod.“³¹

Část zahrady položená nejnižší byla založena jako přírodní partie s rybníčkem (napájeným vedle zahrady tekoucím potůčkem) a skalkou na vyvýšeném vršku

³¹ Tamtéž.

Obr. 21. Pohled od východu na vilu se zahradou z doby krátce po založení, třicátá léta 20. století. Reprofoto z osobního archivu Mgr. Vladimíra Weisse

Obr. 22. Detail úpravy v jižní části zahrady. V popředí perenetum, v pozadí rosarium s pergolou a besídkou, třicátá léta 20. století. Archiv Ústavu biotechniky zeleně ZF MENDELU. Reprofoto z osobního archivu Josefa Vaňka, Chrudim

nad rybníčkem. V krajinářské partii bylo vysázeno hojně exotických i domácích stromů a keřů vedle některých soliterních a skalních peren.

Za vilou byl vyčleněn menší manipulační dvorek lemovaný živým tvarovým plotem s řadou kulovitých javorů. Za ním se rozkládala zelinářská zahrada, skleník a pařeniště.

Zahrada Josefa Königa je možné zařadit mezi objekty s poměrně zachovanou historickou kompozicí (původní dřeviny, členění pozemku, drobné stavby), která ovšem trpí postupnou destrukcí vyvolanou neúdržbou mající svůj původ v dlouhotrvajících a složitých vlastnických poměrech.³² (Obr. 21, 22)

Zahrady továrníků Jana Mládky, Jana Fejfara a Františka Fejfara ve Studenci u Jilemnice

Studenecká firma Fejfar & Mládek patří neodmyslitelně k historii obce Studenec. Jan Fejfar a Jan Mládek se rozhodli s Františkem Fejfarem na začátku 20. století podnikat samostatně. Všichni tři byli původně zaměstnanci Sternovy tkalcovny ve Staré Pace. Tím získali všichni kvalitní a potřebné zkušenosti pro vedení své budoucí firmy, kterou začali od roku 1910 budovat ve Studenci u Jilemnice. Přestože měli všichni společníci praxi ve zpracování bavlny, rozhodli se soustředit na výrobu lnu, kde by měli menší konkurenci, protože tehdy ještě neexistovalo mnoho velkých tkalcoven zaměřených na tento produkt. Tyto lnářské stroje umožnily nové továrně během první světové války zpracovávat podřadnější suroviny, hlavně z papíru, a nemusela se přerušit výroba, jak se to stávalo kvůli nedostatku bavlny anebo lněné příze u jiných firem. Ve dvacátých letech studenecká firma rostla a prosperovala. Ve snaze zajistit si zásobování lněnou přízí koupila přádelnu v Kalné Vodě. Firma se také zúčastnila založení První České přádelny a tkalcovny v Jilemnici (bývalý Technolen).³³

Na konci dvacátých let si také nechali všichni tři společníci postavit rodinné vily přímo ve Studenci. Zahrady v okolí jejich vil byly založeny podle projektů technické kanceláře pro zakládání zahrad Josefa Vaňka z Chrudimi. Projekt zahrady Jana Mládky pochází z roku 1926, Jana Fejfara z roku 1927 a Františka Fejfara z roku 1928.

Prodej zboží vyrobeného továrnou ve Studenci se ve třicátých letech zvyšoval, velká část byla zhotovena pro export, převážně do USA. Firma se stále rozvíjela a rovněž byly zaváděny metody podle vzoru baťovského podnikání. Přádelna v Kalné Vodě musela být při okupaci Sudet v roce 1938 prodána, což pro firmu F & M znamenalo velkou ztrátu. Nejlepší moderní stroje byly včas přeneseny do přádelny v Jilemnici, která zůstala v Čechách.

³² Po znárodnění majetku po druhé světové válce sloužila vila se zahradou dlouhý čas jako mateřská škola. Po uplatněním restitučního nároku potomky Josefa Königa (po roce 1989) připadla nemovitost do vlastnictví soukromé společnosti s vazbami na Ukrajinskou republiku, která v prostorách někdejší továrny zřídila sklad. Vila se zahradou je ponechána vlastním osudu a postupně demolována vandaly.

³³ MLÁDEK, M. (2010), s. 45–49.

Po válce firma F & M pokračovala se zvelebováním výroby a úspěšně obnovila export svého zboží. Všechny majetek společníků byl však v roce 1948 zkonfiskován, firma znárodněna a zařazena do n. p. Texlen. Jan Mládek s Janem Fejfarem byli ze smyšlených důvodů na několik týdnů zatčeni, údajně pro finanční ochranu firmy.³⁴

Rodina Jana Mládka posléze uprchla do zahraničí kvůli stálému nebezpečí politického pronásledování a usadila se v Severním Irsku, kde potomci Jana Mládka žijí dodnes. Ostatní společníci zůstali v republice. Režim nedovolil Janu Fejfarovi důstojně pracovat. František Fejfar byl již důchodcem, když byl všechny majetek společníků zkonfiskován.

N. p. Texlen, do něhož byla továrna založená firmou Fejfar & Mládek zařazena, zkrachoval po roce 2000. Italská textilní firma Monti však objekt koupila, investovala do nových strojů, do úpravy budov a nadále ve Studenci udržela textilní výrobu.³⁵

Zahrada pana Jana Mládka, továrníka ve Studenci

Projekt zahrady o rozloze 7 800 m² byl vyhotoven v roce 1926. Z rozboru archivních zdrojů (letecké snímky, zahradní plán) porovnaných s rozбором současného stavu objektu plyne, že zahrada byla podle projektu chrudimského zahradního architekta také realizována.

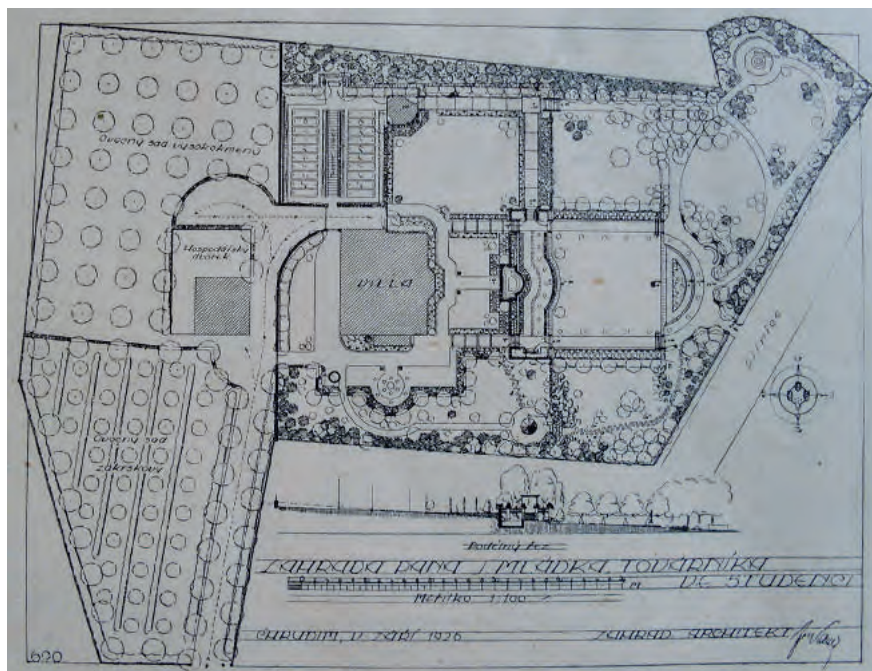
Výškový rozdíl pozemku činí téměř 10 m. Při zakládání byla zahrada rozdělena do několika nízkých teras. Jednoduchá vila s nízkou stanovou střechou je umístěna centrálně při severní hranici pozemku, který byl formálně rozčleněn do teras a protnut pravidelným systémem cest. Od jižního průčelí vily se směrem k jihu odvíjí zahradní program. Podélná kompoziční osa vyběhající ze středového rizalitu dělí zahradu přibližně na dvě poloviny.

Před jižním průčelím se rozprostírá první z teras, z níž se otevírá rozhled do převážné části zahrady. Po stranách terasy byly vedeny cesty, nad kterými spočívaly oblouky porostlé pnoucími růžemi. Terasa je na jihu ukončena zděnou opěrnou zdí vysokou 80 cm. Po stranách opěrné zdi jsou symetrická schodiště (4 schody) klesající na další terasu. Schodiště jsou zdůrazněna podstavci, na kterých mohly být umístěny nádoby pro pěstování květin. Do opěrné zdi je částečně zapuštěn centrální okrasný bazén, osově svázaný s vilou. Na zadní stěně bazénu je zachován plasticky pojatý kamenný výklenek, kterým byla do bazénu přiváděna voda. Na terase nad bazénem byl vysazen záhon rododendronů. Bazén byl po stranách rámován symetricky dvěma magnóliemi. (Obr. 23)

Terasa s bazénem je ze tří stran ohraničena zmiňovanou zdí se symetrickými schodišti. Směrem k východu vede další schodiště na samostatný travnatý parter, původně s besídkou. Na západní straně byla proti schodišti umístěna

³⁴ Proslychalo se však, že skutečným důvodem byla obava, aby oba neovlivňovali jim loajální dělnictvo proti konfiskaci firemního majetku a zavedení úsporného fondu zaměstnanců.

³⁵ MLÁDEK, M. (2010), s. 45–49.

Obr. 23. Zahrada pana Jana Mládk, továrníka ve Studenci. Okrasná zahrada byla formálně rozdělena do několika nízkých teras. Nad vilou byl založen velký ovocný sad, 1926. Reprofoto z VANĚK, J. (1927), s. 107

lavice. Lavici na západě, stejně jako schodiště na východě, symetricky rámovaly po stranách dva převislé jasany (*Fraxinus excelsior* ‚Pendula‘). Pod terasou se trávníková plocha sklání mírně dolů, původně ji lemovaly perenové záhonky a skupiny rododendronů.³⁶ Uprostřed trávníku byla umístěna zahradní plastika. Tato terasa byla vyrovnána pouze terénní modelací. Terén je ve středu vymodelován do půlkruhu. Půlkruhovou terénní modelaci zdůrazňovala po stranách výsadba *Betula alba*. Vnější strany travnaté terasy byly také omezeny zahradními cestami s betonovým povrchem. Ty vedly k symetrickým schodištím. Po obou vnitřních stranách komunikace stále roste několik původních exemplářů pivoňek, které symetricky rytmizovaly jinak zcela zatravněný parter. Schodiště klesají do nejnižší položené části zahrady, původně s obvodovou cestou, která navazovala na menší krajinářskou část v jihovýchodním rohu, kde bylo situováno malé dětské hřiště, osázené okrasnými keři a různými koniferami.

³⁶ VANĚK, J. (1927), s. 107.

Před západním průčelím vily byla realizována volnější úprava s terénem překonaným alpinem, nad kterým stála malá vyhlídková besídka. Před východním průčelím byl vyrovnaný travnatý parter rámován cestou krytou oblouky s popínavými růžemi. V rohu byla postavena besídka, od které vedla přímá cesta k jihu až ke schodišti, klesající na travnatou plochu, v jejímž závěru je zachován pozůstatek lesíku bříz. V severovýchodní části zahrady se nacházela zelinářská zahrada a nad vilou se rozkládal velký ovocný sad s hospodářskou budovou. Po obvodě zahrady byla před souvislým porostem dřevin vedena okružní cesta.

Rozsah okrasné části zahrady je zachován dle historické skutečnosti. Zahrada upoutá množstvím dochovaných, převážně jehličnatých dřevin. V zahradě jsou dobře čitelné všechny terénní modelace a technické prvky v podobě zahradních schodišť, opěrných zdí, zbytků povrchů komunikací, soklů a čitelný je také centrální bazén položený v opěrné zdi. Užitková zahrada nad vilou byla zastavěna bytovými domy. Vila je současnosti trvale neobývaná, v zahradě probíhá základní pravidelná údržba.

Zahrada pana Františka Fejfara, továrníka ve Studenci

Parcela Františka Fejfara rozlohou srovnatelná s Mládkovou zahradou byla podle Vaňkova projektu z roku 1928 přeměněna v reprezentativní zahradu s velkou hospodářskou částí. V horní třetině svažujícího se pozemku obráceného k jihozápadu stála vila nepravidelného půdorysu s půlkruhovými rizality. Zahrada byla rozdělena na okrasnou pravidelně řešenou část rozkládající se před jihozápadním a severozápadním průčelími vily. Před jihovýchodním průčelím byl založen velký ovocný sad a nad vilou se nacházely hospodářské budovy, pařeniště a plochy pro pěstování zeleniny.

Okrasnou část zahrady dělily dvě příčné osy a jedna podélná kompoziční osa na dva okrasné partery. Před severozápadním průčelím byl vytvořen květinový parter s centrální plastikou spočívající uprostřed trávníku. Po stranách vznikly květinové záhony. V ose vily byla vydlážděna větší půlkruhovitá plocha s lavicí. Parter byl vymezen cestami. V ose příčné cesty vyrostla dřevěná besídka. Parter byl v rozích akcentován tvarovanými dřevinami. Před jihozápadním průčelím byl pozemek vyrovnán terasováním. Podél průčelí byly založeny květinové terasy osazované převážně perenami. Podél jihovýchodní strany parteru vedla přímá cesta krytá oblouky s popínavými růžemi. Lemovaly ji květinové záhony, které byly rámovány nízkými tvarovanými plůtky. Směřovala ke schodišti stoupajícímu na dlážděnou terasu obepínající vilu. Dole měla být ukončena v kruhovém společenském místě s lavicemi uspořádanými po obvodu. Při realizaci tam byl postaven kruhový bazén s plastikou. Centrální prostor parteru pokrývala pouze tráva. Na jihozápadě byl parter omezen další příčnou cestou oddělující formální část zahrady od nejnižší položené, kde byl založen větší jehličnatý lesík a zahradní jezírko, napájené potůčkem vyvěrajícím přímo v zahradě. (Obr. 24)

Obr. 24. Zahrada pana Františka Fejfara, továrníka ve Studenci. Okrasná pravidelná zahrada byla založena před jihozápadním a severozápadním průčelím vily. Větší část zahrady zaujímal ovocný sad a zelinářská zahrada. Archiv Ústavu biotechniky zeleně ZF MENDELU. Repro-foto z osobního archivu Josefa Vaňka, Chrudim

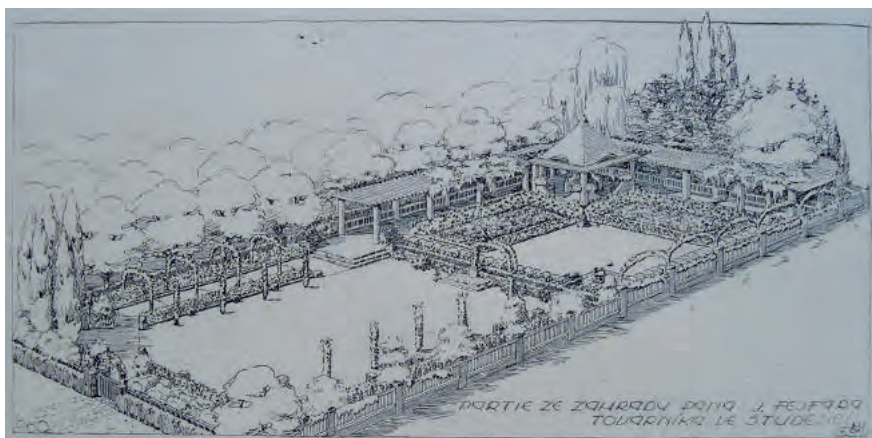
Původní zahradní dispozice značně utrpěla vybudováním soukromého penzionu, který si vyžádal také stavbu nové budovy v prostoru někdejšího zahradnictví. V ovocném sadě byl postaven tenisový kurt a pod vilou plavecký bazén. Dílčí segmenty technických prvků (bazén, schodiště, zídky) a stromového patra jsou zachovány.

Zahrada pana Jana Fejfara, továrníka ve Studenci

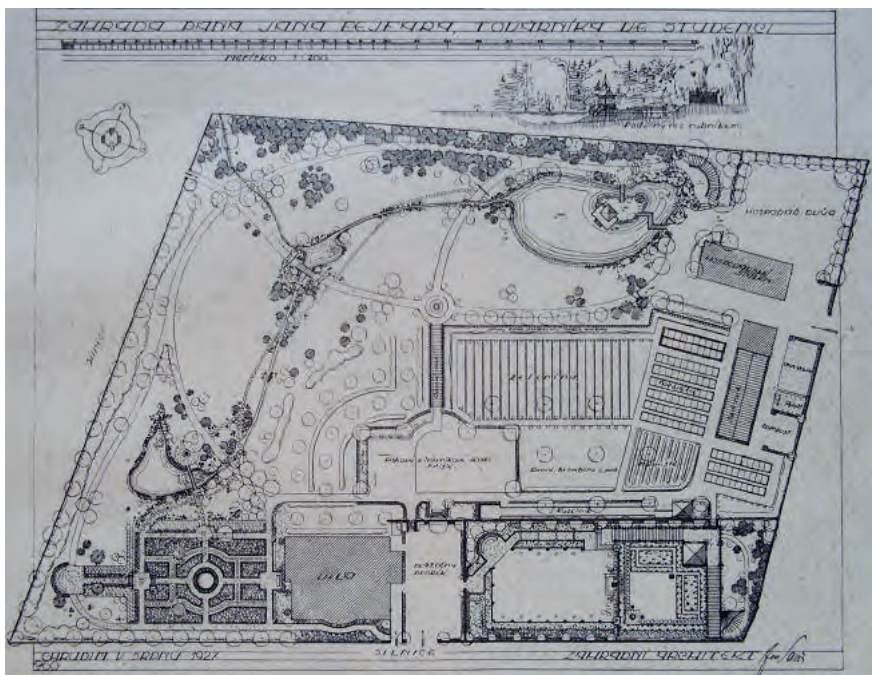
Na dohled od výše popisovaných zahrad leží také zahrada Jana Fejfara, dalšího ze společníků textilní firmy, o celkové projektové rozloze 10 000m². Převážná část této zahrady byla určena k hospodářskému užitku. Nacházela se v ní totiž velká zelinářská zahrada s pařeništi, vytápěným skleníkem a dalšími hospodářskými budovami.

Vzhledem k tomu, že dům přiléhá těsně k silnici, byly formální partie navrženy před východním a západním průčelím domu. Na západ od vily byla založena trvalková zahrada (perenetum) s perenami seskupenými v takovém výběru a sestavě, že jejich květy poskytovaly stále novou podívanou a jiný požitek.³⁷

³⁷ VANĚK, J. (1928a), s. 121–123.

Obr. 25. Růžovna v zahradě pana Jana Fejfara, továrníka ve Studenci, 1927. Reprofoto z VA-NĚK, J. (1928a), s. 121–123

Obr. 26. Zahrada pana Jana Fejfara, továrníka ve Studenci. Celkový půdorys zahrady. Před západním průčelím vily byla založena trvalková zahrada a před východním průčelím rosárium. Západní a severní část zahrady byla založena krajinářsky s okrasnými rybníky a se stylizací japonské zahrady. Reprofoto z VANĚK, J. (1928a), s. 121–123

Obr. 27. Zahradní besídka v zahradě Jana Fejara. Besídka byla původně součástí růžovny. Současný stav. Roman Zámečník, 2014

Ve středu formální struktury cest členící perenietum na jednotlivé záhony vznikl kruhový bazén. V ose průčelí nechyběla zahradní plastika a pohled od vily ukončovalo půlkruhové odpočívadlo s lavicí.

„Na straně východní vládnou růže v ladně a účelně osazeném rosariu. Barvitý obraz růží v době květu nabývá tím sytosti a působí mohutně. Pergola osazená pnoucími růžemi a jinými popínavými rostlinami přispívá značně ke zvýšení krásy rosaria i celé zahrady.“³⁸ (Obr. 25)

Rosarium se dělilo na dvě části. Pozemek blíže vily byl upraven jako travnatý parter se zahradní plastikou na podstavci. Trávník byl po stranách rytmičován ocelovými konstrukcemi pro popínavé růže. Podél severní hranice vedla komunikace, nad kterou spočívaly oblouky s popínavými růžemi. Cesta byla doprovázena rabatovými záhony nízkých růží (polyantky). Druhou část růžovny vymezovala obvodová cesta. Podél východní a severní hranice byla cesta kryta pergolou s popínavými dřevinami. V rohu pergoly stála zděná besídka se stanovou střechou. Uprostřed rosaria byl založen parterový trávník, lemovaný po stranách bohatými růžovými záhony. Podél oplocení zahrady byly zhotoveny oblouky pro popínavé růže a při okraji trávníku se nalézalo ptačí napajedlo. (Obr. 26)

³⁸ Tamtéž.

Ve střední části pozemku byla založena zmiňovaná zelinářská zahrada. Zbývajícím prostorem na severu a západě zahrady byl upraven jako „přírodní park“ s protékajícím potokem. Rozšířením vodního toku vznikl větší rybník s ostrůvkem a skalní partií. Další dva menší rybníčky byly upraveny na způsob japonských zahrádek s můstky, náslapnými kameny a množstvím vysazených zakrsle rostoucích dřevin.³⁹

Část hospodářské zahrady byla zastavěna novou budovou obecního domu. Zachovány jsou zejména konstrukční prvky (ocelové konstrukce pro pnoucí růže). Zděná besídka nacházející se dnes mimo zahrady byla opatřena novou střechou. V krajinářské části jsou zachovány rybníky a podstatná část stromového patra. Vila byla po roce 1948 rozdělena na několik bytů. Jeden z bytů obývá vnuk Jana Fejgara, Jan Fejfar mladší, který provádí základní údržbu zahrady. (Obr. 27)

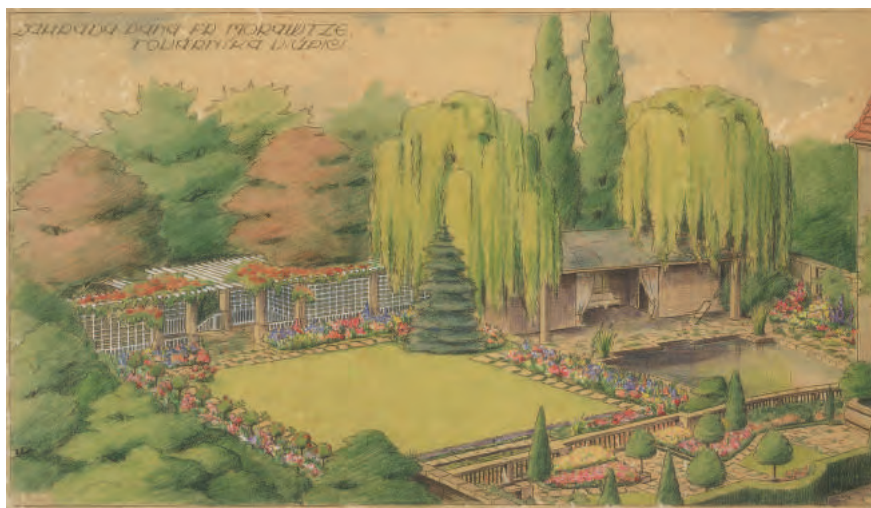
Zahrada pana Františka Morawetze v Úpici

Svým rozsahem malou formální zahradu projektoval Josef Vaněk v roce 1930 pro Františka Morawetze⁴⁰ za jeho honosným městským domem v historickém centru města Úpice. Návrh zahrady zahrnoval řešení menší terasy sevřené mezi hlavním a postranním křídlem vily ve dvorním traktu městského domu. Terasa byla částečně vydlážděna plochými kameny, mezi jejichž spárami prorůstaly skalničky. Střed plochy byl na křížení cest vydlážděn a osazen drobným kruhovým bazénkem. Prostory mezi křížícími se cestami byly střídavě zatravněny a doplněny květinovými záhony. Plochu dotvářely symetrické výsadby tvarovaných dřevin. Na zdi vily byla připevněna nástěnná dekorativní studna osazená bronzovou plastikou v podobě dětí (dívky a chlapce) sedících na velké žábě. Plocha měla povahu malého formálního květinového parteru, který byl položen na terase s nápadnou balustrádou. Zbývajícím částí zahrady se rozkládá mnohem níže a je přístupná postranním schodištěm. Střed níže položené zahrady byl zatravněn a lemován květinovým záhonem a úzkou obvodovou cestou z nasucho kladených kamenů, v jejichž spárách také prorůstaly polštářovité skalničky. Zahradu od severu uzavírala dřevěná pergola se zděnými pilíři. Středem pergoly se sestupovalo úzkým schodištěm prudce klesajícím k řece. V rohu zahrady stála zděná zahradní besídka, před kterou byl zřízen poměrně prostorný plavecký bazén. Okrasný bazén pro lekníny měl být zřízen pod opěrnou zdí, k jeho realizaci ale pravděpodobně nedošlo. Okolí bazénu bylo také vydlážděno suchou dlažbou s prorůstajícími okrasnými rostlinami. (Obr. 28)

Citlivě ztvárněná zahrada s účelným využitím malé plochy dvora městského domu byla zachována ve svém rozsahu i pojetí s terasou, nástěnnou studnou

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ Židovská průmyslnická rodina Morawetzů postupně rozvinula v Úpici prosperující podnik specializovaný na mechanické tkání. Vilu nechal na náměstí v roce 1900 postavit Ludwig Morawetz.

Obr. 28. Zahrada pana Františka Morawetze, továrníka v Úpici, 1930. V malé zahradě městského domu v centru města byl založen květinový parter a postavena pergola, besídka a plavecký bazén. Archiv Ústavu biotechniky zeleně ZF MENDELU. Reprofoto z osobního archivu Josefa Vaňka, Chrudim

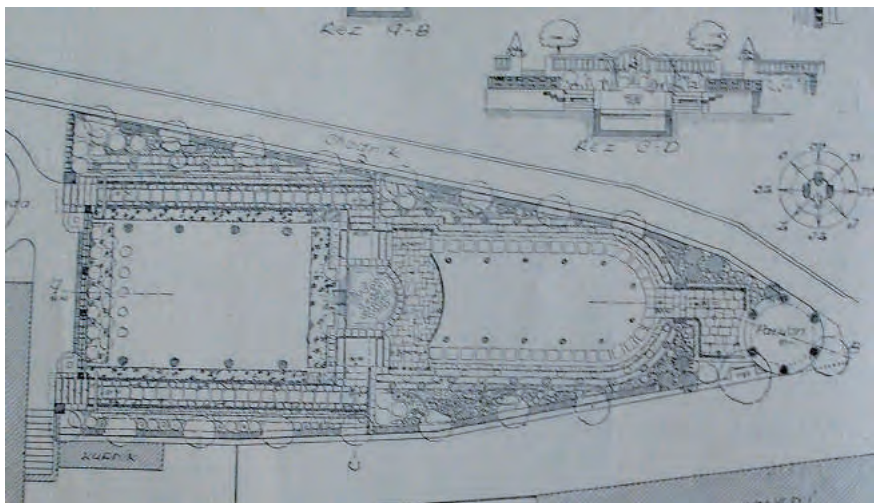
Obr. 29. Bazén s besídkou v zahradě Františka Morawetze. Reprofoto z KROUPA, J. – PELČÁK, P. – WAHLA, I. (2012)

(včetně plastiky), zděnou besídkou a plaveckým bazénem. V zahradě roste také několik původních dřevin. Objekt v předešlém období vystřídal několik majitelů, což se negativně projevilo také na zahradě. Současný majitel postupně uvolňuje zahradu, která byla zarostlá náletovými dřevinami, a je připraven ji postupně rekonstruovat. (Obr. 29)

Terasová zahrada pana Ladislava Bartoně, továrníka v České Skalici

Menší terasovitou zahradu Ladislava Bartoně⁴¹ v České Skalici navrhla Vaňkova projekční kancelář v roce 1927. Projekt tehdy řešil pouze prostor zahrady před jihovýchodním a severozápadním průčelím této starší secesní vily. Větší část zahrady rozkládající se pod vilou směrem k jihozápadu byla založena na konci 19. století.⁴²

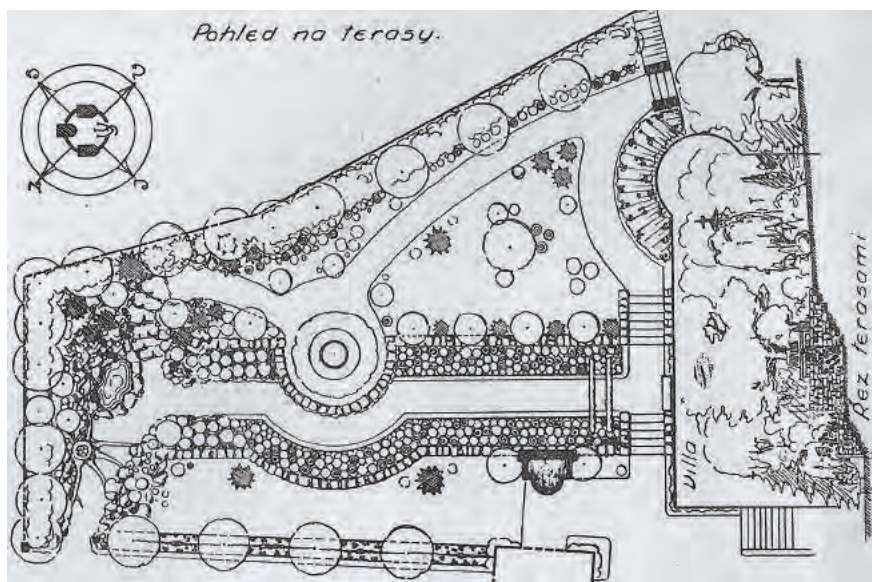
„Vzhledem k povaze terénu vyřešena je zahrádka terasovitě, ve slohu malých moderních anglických zahrádek. Terén zformován do tří výšek odstupňovaných

Obr. 30. Terasová zahrada pana Ladislava Bartoně, továrníka v České Skalici, 1927. Půdorys zahrady před jihovýchodním průčelím vily. Reprofoto z VANĚK, J. (1929), s. 9–10

⁴¹ Ladislav Bartoň z rodu Bartoňů, rytířů z Dobenína, vlastnil v České Skalici přádelnu bavlny, mechanickou tkalcovnu, barvírnu a tiskárnu. Pro zajímavost uvádíme, že Ladislav Bartoň nechal postavit pro svou neteř Marii Bartoňovou-Čerychovou jako svatební dar nedaleko stojící samostatnou vilu. Zahradu v okolí vily Čerychových projektoval zahradní architekt Josef Kumpán.

⁴² K jižnímu průčelí přiléhá starší krajinářsky řešená zahrada, která nebyla předmětem návrhu Josefa Vaňky. V zahradě roste množství historických dřevin, nachází se v ní historický ocelový altán, zahradní domek na nářadí a plasticky pojatý nástěnný bazén situovaný v zárubní zdi s postranními schodišti.

Obr. 31. Perenová zahrada pana Ladislava Bartoně, 1927. Půdorys zahrady před jihozápadním průčelím vily. Reprofoto z VANĚK, J. (1925)

zděnými terasami, v nichž vyřešena schodiště. Terasy i schody míněny jsou z hrubého materiálu, tedy z lámaného, ne nahladko zpracovaného.“⁴³ (Obr. 30, 31)

Při vstupu do vily od ulice bylo vyřešeno prostranství, do kterého ústila cesta ze starší předzahrádky. Z tohoto prostranství se po schodišti sestupovalo na plošinu položenou o 120 cm níže. Tam se rozkládal parterový trávník, jehož okraje byly osazeny rabaty nízkých růží. V osách postranních schodišť vedly cesty dlážděné plochými kameny, jejichž spáry byly osazeny nízkými, k tomu účelu vhodně volenými rostlinami. Po vnějších stranách cest byly založeny trvalkové záhony, jimž pozadí tvořil tvarovaný plůtek z *Ligustrum ovalifolium*. Při vnějších okrajích cest byly ještě vztyčeny ocelové oblouky pro popínavé růže. Podél oplocení pozemku byly vysazeny kulovité formy javorů. Užší strany trávníku byly osazeny nízkými růžemi (polyantkami) i záhonovými růžemi. Terasu kolem vily ohrazovala jednoduchá balustráda z armovaného betonu. Obě postranní dlážděné cesty končily schodišti klesajícími na další terasu položenou o 90 cm níže. Mezi schodišti se nacházela fontána s bazénem, jež byla dodatečně opatřena sochou v podobě ženské figury. Voda do bazénu vytékala ze zadní stěny, která je současně opěrnou zdí horní terasy. U schodišť byly postaveny kamenné lavičky. (Obr. 32, 33)

⁴³ VANĚK, J. (1929), s. 9–10.

Obr. 32. Detail úpravy před jihovýchodním průčelím vily, třicátá léta 20. století. Reprofoto z VANĚK, J. (1929), s. 9–10

Obr. 33. Alpinum jihozápadní části zahrady, třicátá léta 20. století. Reprofoto z VANĚK, J. (1925)

Obr. 34. Současný stav květinového parteru před jihovýchodním průčelím vily. Roman Zámečník, 2014

Další plocha zahrady byla opět vyřešena jako středový parterový trávník lemovaný perenovými záhony. V trávníku byly položeny pouze nášlapné kameny, po nichž se dalo jít do nejzazší části zahrady, která je o 30 cm výše položená. Tam bylo vytvořeno dlážděné prostranství s půlkruhovou lavicí, které zahradu ukončovalo. V pozadí byl vysazen sloupovitý topol a vrba.

Vzhledem k velké nerovnosti pozemku před jihozápadním průčelím vily byly v ploše vybudovány květinové zídky, které současně vytvářely terasy pro trvalkové záhony. Na květinových zídkách rostly skalničky. Uprostřed plochy byl ponechán starší vlašský ořešák, kolem něj byla zřízena kruhová lavice. Podél příjezdové komunikace, která ohraničovala tuto úpravu, byla vysazena řada stromkových plnokvětých hlohů (*Crataegus*). Na jihozápadním okraji bylo založeno prostorné alpinum s malým rybníčkem.⁴⁴

Výše popisovaná historická kompozice zahrady je přes dílčí defekty, způsobené nedostatečnou péčí, nebyvalým způsobem zachována do současnosti. Kromě celé řady původních vegetačních prvků (stromy, keře, růže) jsou v zahradě zachovány technické prvky (schodiště, balustrády, zídky, lavice, dlažby, oplocení, konstrukce pro růže) i umělecké doplňky (kašna, sochařské segmenty). (Obr. 34)

⁴⁴ VANĚK, J. (1925).

Kompoziční rozbor uvedených vilových zahrad lze považovat za ukázkou průběžné práce technické kanceláře pro zakládání zahrad v Chrudimi, kterou při svém školkařském závodě zřídil a také mezi léty 1910 až 1950 vedl Josef Vaněk. Na základě uvedených příkladů vilových zahrad, které byly podle Vaňkových projektů založeny mezi léty 1911 a 1928, lze interpretovat a zobecnit přístupy jeho tvorby v oblasti navrhování rodinných zahrad.

Projekční činnost Josefa Vaňka je možné rozdělit do několika etap. První etapa představuje v jeho díle tzv. rané období tvorby vymezené přibližně léty 1905–1920. Největší projekční činnost je zaznamenána v období let 1921–1939 a lze ji považovat za vrcholné období tvorby jeho kanceláře.⁴⁵ Třetí etapu – tzv. pozdní období tvorby – můžeme klást mezi léta 1940 a 1949. Do čtvrté etapy spadá neoficiální poradenská činnost, kterou Vaněk vykonával od znárodnění podniku v roce 1950 až do své smrti v roce 1968.⁴⁶

Rodinné zahrady byly nejčastěji navrhovány jako formální s vysokým zastoupením tvarované vegetace a drobné zahradní architektury. U plošně rozsáhlejších vilových zahrad převažovalo ovšem krajinářské pojetí kompozice s formálním členěním zahrady v nejbližším okolí budovy v podobě květinových parterů komponovaných v přímé vazbě na průčelí domu. Velmi často byla kompozice zahrad ovlivněna tzv. přechodným stylem – vzájemnou kombinací formální a neformální kompozice. Podle rozsahu byla zahrada před průčelími vily založena formálně a dále od domu krajinářsky, případně byla k formální zahradě připojena menší část, která byla označována jako „přírodní“, založená volným, krajinářským způsobem.

V obecné rovině je ale možné konstatovat, že zahrady byly zakládány převážně jako formální v přímé vazbě na provoz a funkci jednotlivých místností domu se znatelným oddělením obytných či reprezentativních částí zahrady od provozního nebo hospodářského zázemí (zelinářská zahrada se skleníky a ovocný sad). Funkční dělení zahrady bylo zajištěno pravidelnou strukturou cest a optickým odcloněním živými, zejména tvarovanými ploty a stěnami, špalíry z ovocných dřevin nebo pomocí drobné zahradní architektury (ploty, zdi, pergoly, treláže aj.) a bylo odvozeno z půdorysu domu. Zahrady byly charakteristické používáním značně bohatého sortimentu okrasných rostlin, který byl často součástí velmi, na údržbu a zakládání náročných vegetačních a technických prvků (ružovny, pergoly, živé ploty a stěny, bazény, kašny, promenády, partery, pereneta, rabata aj.). Zcela běžnou součástí takřka každé zahrady byla hospodářská část určená pro pěstování zeleniny a ovoce, případně pro chov

⁴⁵ Viz záznamy v tzv. Velké knize plánů (archiv Josefa Vaňka, Chrudim).

⁴⁶ OTTOMANSKÁ, S. (2011): Použití dřevin ve vybrané etapě vývoje zahradního umění (přelom 19.–20. století na území východních Čech). Disertační práce (Ph.D.). Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta, Ústav biotechniky zeleně. Lednice.

zvířat. Ve Vaňkových zahradách dominuje pravidelný zahradní parter situovaný v ose budovy. Po stranách býval parter lemován květinovými záhony, jejichž součástí byl často vodní prvek nebo sochařské doplňky. Od parteru se rozvíjel zbývající zahradní program. U plošně omezených zahrad nebylo žádnou výjimkou, že ozdobný parter tvořil podstatu celé zahrady.

Prameny a literatura

Archiv Městského muzea Česká Třebová.

Archiv Ústavu biotechniky zeleně Zahradnické fakulty Mendelovy univerzity v Brně:

- OF Josef Vaněk (reprofoto z osobního archivu Josefa Vaňka, Chrudim).

Archiv Vojenského geografického a hydrometeorologického úřadu, Dobruška.

Osobní archiv fotografií Davida Willamna, Přerov.

Osobní archiv fotografií Mgr. Vladimíra Weisse. Rtyň v Podkrkonoší.

Osobní archiv fotografií manželů Škrkoňových. Česká Třebová.

KROUPA, J. – PELČÁK, P. – WAHLA, I. (2012): Brněnští němečtí architekti. Brno German architects: 1910–1945. Obecní dům Brno. Brno.

MLÁDEK, M. (2010): Fejfar & Mládek (1910–1948). Studenecký zpravodaj, č. 1, s. 45–49.

ŠEBELA, M. (2010): Parnická textilní továrna. OFTIS. Ústí nad Orlicí.

VANĚK, J. (1912): Zahrada při vile pánů Heř. Pollack a Syn, továrníků v Parníku u Čes. Třebové, Zahrada domácí a školní, roč. VII, č. 1, s. 4–10.

VANĚK, J. (1920): České zahrady. Album plánů moderních zahrad. I. díl. Chrudim.

VANĚK, J. (1925): České zahrady. Album plánů moderních zahrad. II. díl. Chrudim.

VANĚK, J. (1927): Domácí zahrada. Zahrada, roč. XXI, č. 7, s. 107.

VANĚK, J. (1928a): Domácí zahrada. Zahrada, roč. XXII, č. 8, s. 121–123.

VANĚK, J. (1928b): Domácí zahrada. Zahrada, roč. XXIII, č. 4, s. 56–58.

VANĚK, J. (1929): Domácí zahrada. Zahrada, roč. XXIV, č. 1, s. 9–10.

VANĚK, J. (1930): Domácí zahrada. Zahrada, roč. XXIV, č. 11, s. 165–168.

ZÁMEČNÍK, R. (2013): Zahradní architekti první republiky. Zprávy památkové péče, roč. 73, č. 4, s. 309–316.

Použití popínavých rostlin v zahradní a krajinářské architektuře Josefa Kumpána v období první Československé republiky

The Use of Climbing Plants in Josef Kumpán's Landscape Architecture and Garden Design in the First Czechoslovak Republic

ROMANA ŠNAJDÁRKOVÁ

Abstrakt: Popínavé rostliny měly v zahradách první Československé republiky, v tvorbě zahradního architekta Josefa Kumpána, důležité postavení. Svým zastoupením byly spíše prvkem minoritním, přesto lze na základě studia dochovaných historických publikací, plánů a obrazové dokumentace vymezit specifika jejich použití v kompozici zahrad. Jejich uplatnění v prostoru bylo výrazně ovlivněno také architekturou technického prvku, nezbytného vzhledem k charakteru jejich růstu.

Summary: In the works of Josef Kumpán during the First Republic (1918–1938), climbers played an important role. While with respect to their representation they never formed a major part of the overall design, surviving historical publications, plans, and images clearly indicate that they did play a specific role in the garden composition. Their use in space was strongly influenced by the architecture of the relevant technical components (support structures), which were – given the climbing nature of these plants – indispensable.

Keywords: climbing plants (climbers); First Czechoslovak Republic (1918–1938); Josef Kumpán.

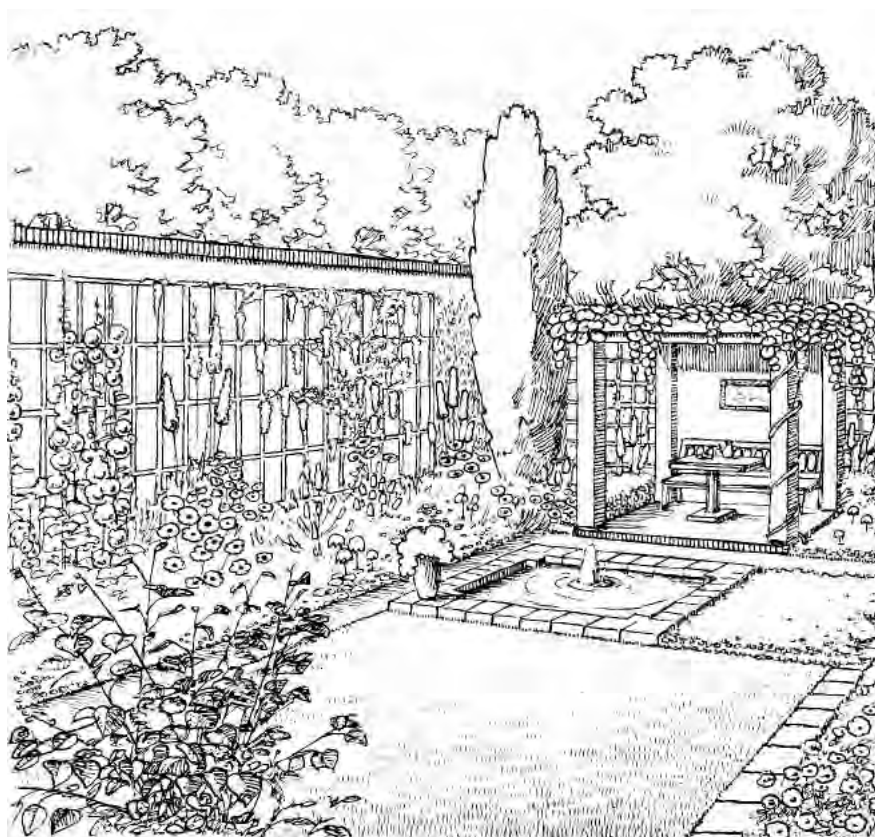
Článek vznikl v rámci výzkumného projektu Zahradně-architektonická tvorba v kontextu realizace cílů národního obrození během 1. Československé republiky (kód DF13P01-OVV003), financovaného z Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity MKČR.

Úvod

Zahradní umění v období první Československé republiky mělo určitá specifika v celkové kompozici objektů zahradní a krajinářské architektury, což bylo dáno také charakterem jejich skladebných prvků. U vegetačních prvků to byla specifika vycházející z vlastností různých pěstitelských skupin rostlin a forem vegetačních prvků, které utvářely. V zahradním umění měly různé pěstitelské skupiny rostlin odlišné použití v soukromých zahradách, některé vytvářely základní kompoziční kostru, naopak další působily v detailech, avšak právě tyto byly také nedílnou součástí zahrad, i když jejich působení nebylo tak výrazné. Mezi tyto prvky méně se uplatňující v kompozici zahrad patřily popínavé rostliny.

Popínavé rostliny jsou dřeviny, jejichž růstová forma je liána, jejíž stonek není dostatečně pevný, aby rostly vzpřímeně bez přítomnosti opory.¹ Řada autorů

¹ PEJCHAL, M. (2008): Arboristika I. – Obecná dendrologie. Skripta pro další vzdělávání v arboristice. Vyšší odborná škola zahradnická a střední zahradnická škola. Mělník.

Obr. 1. Příklady různých typů vegetačních prvků popínavých rostlin v zahradě v návaznosti na odlišné typy technických prvků.³ Archiv NZM, OF Josef Kumpán, Hynčík – Lysá n. L., inv. č. 560/V/Z/394

do skupiny popínavých rostlin zahrnuje rostliny z různých pěstitelských skupin – jednoleté popínavé rostliny, popínavé dřeviny, včetně pnoucích růží, někteří doboví autoři dokonce do skupiny popínavých rostlin zařadili také ovocné stromy tvarované do palmet nebo svislých kordonů.²

Popínavým rostlinám se věnuje celá řada soudobých publikací. Základní přehled o popínavých rostlinách, jejich formách a způsobech použití poskytují např. PEJCHAL (2014), CALLAUCH (2000), BURIAN (1997), SOUČKOVÁ (2000), DUNNETT, KINGSBURY (2004) a WILLIAMS (1988).

² BATĚK, L. (1922): Zakládání a vysazování zahrad okrasných: popis prací, spojených se zakládáním okrasné zahrady: praktický návod, jak užití různých dřevin a rostlin k tvoření krásných zahradních scenerií: výběr a pěstění nejvděčnějších vytrvalých i letních květin zahradních a růží. Československé Zahradnické listy. Praha.

Zahradní a krajinářskou tvorbou studovaného období se zabývají např. KUČA (2002), MACHOVEC (2002), ŠUBR (1999), PACÁKOVÁ-HOŠŤÁLKOVÁ (1999), MAREČEK (1992), ŠNAJDÁRKOVÁ – KUŤKOVÁ (2014). Problematice objektů zahradního umění s důrazem na různé aspekty tvorby se věnuje také řada diplomových či disertačních prací zpracovaných na pracovišti autora (ŽALÁKOVÁ 1992; KŘEPELKOVÁ 2010; OTTOMANSKÁ 2011; ZÁMEČNÍK 2010; ZÁMEČNÍK 2012; FRÝBORTOVÁ 2013; SMEJKALOVÁ 2013; KOUTNÁ 2013; KLENZOVÁ 2013; MÁCHA 2014; ZDRAŽIL 2014; SAPÁKOVÁ 2014; ČERNÁ 2015; SCHUCH 2015).

Popínavé rostliny byly v období první Československé republiky považovány za „rostlinnou výzdobu architektury“⁴ byly významným dekorativním prvkem přispívajícím k útulnosti zahrady,⁵ ale také prvkem pěstovaným za účelem užitku.⁶

Popínavé rostliny se používaly „všude tam, kde jde o rostlinnou výzdobu zahradní architektury nebo oživení holých zdí. Na špalírech nebo v neomezené volnosti přes zahradní zdi přerůstající. Na besídkách, loubích, pergolách, plotech, zdích i starých stromů.“^{7, 8, 9} BATĚK (1922) upozorňoval také na negativní působení popínavých rostlin: „Co na jednom místě je krásné a užitečné, na druhém jest bezúčelné, ba někdy i ohyzdné.“¹⁰

Na besídkách ve venkovských zahradách vycházelo použití popínavých rostlin z architektonické formy těchto prvků drobné architektury, u nichž byly vyzdvihovány funkce praktické před uměleckým ztvárněním, protože „architektura beztak v krátké době zaroste opletavými a popínavými rostlinami, které k besídce pravidelně sázíme.“¹¹ Dbalo se také na podobu architektonických prvků z hlediska jejich barevnosti. „Pergoly a chodby nesmí býti nápadny svým nátěrem – ty mají sloužiti v zahradě pouze za oporu zeleně popínavých rostlin, které vlastně jsou zde skutečnou výzdobou.“¹² Volně stojící opěrné konstrukce se uplatňovaly spíše „ve volných rytmických útvech, jako jsou oblouky k přepínání cest, sloupce atd. [...] Pnoucí růže, plamének, vistárie, divoké víno a podražec [mohou] vykouzliti nepředvídané přírodní půvaby.“¹³

Použití různých druhů popínavých rostlin se cenilo také u oplocení, z důvodu oživení jednotvárných plotů z mrtvých materiálů, kdy se „krásně vyjímá železný nebo drátěný plot, úplně porostlý révou pobřežní (*Vitis odoratissima*)“. Vý-

³ Archiv NZM, OF Josef Kumpán, Hynčík – Lysá n. L., inv. č. 560/V/Z/394.

⁴ KUMPÁN, J. (1920): Novodobá zahrada. Hlavní zásady při zakládání nebo přeměňování zahrad domácích. Praha.

⁵ KYNČL, J. – KUMPÁN, J. – HNEŤKOVSKÝ, J. (1928): Domácí zahradnictví. 3. doplněné vydání. Orbis. Praha.

⁶ BATĚK, L. (1922).

⁷ KUMPÁN, J. (1920).

⁸ KUMPÁN, J. (1939).

⁹ KUMPÁN, J. (1938).

¹⁰ BATĚK, L. (1922).

¹¹ KUMPÁN, J. (1939).

¹² R. H. (1924): Některé důležité zásady zahradního umění. České zahradnické listy, roč. XXI, s. 157–158.

¹³ KUMPÁN, J. (1920).

hodou bylo, že tyto rostliny nezabíraly na pozemku mnoho místa. S oplocením souvisely také vchody do zahrady, přičemž správná volba popínavých rostlin rozhodovala o celkovém účinku těchto vstupů.¹⁴ Popínavé rostliny se používaly k zakrytí zdí či ohraničení neladných míst, a to přímým popnutím zdí rostlinami nebo jejich použitím na kostře.¹⁵

BATĚK (1922) do skupiny popínavých – pnoucích rostlin zahrnoval také ovocné stromy tvarované do palmet nebo svislých kordonů.¹⁶

Tab. 1. Sortiment popínavých rostlin doporučovaný v dobových publikacích

BATĚK (1922) ¹⁷	KYNČL (1928) ¹⁸	KUMPÁN (1939), ¹⁹ (1938) ²⁰
<i>Actinidia arguta</i>	<i>Actinidia arguta</i>	<i>Akebia quinata</i>
<i>Actinidia chinensis</i>	<i>Ampelopsis veitchii</i>	<i>Actinidia arguta</i>
<i>Ampelopsis engelmannii</i>	<i>Jasminum nudiflorum</i>	<i>Actinidia polygama</i>
<i>Ampelopsis Graebnerii</i>	<i>Ampelopsis quinquefolia</i>	<i>Actinidia kolomikta</i>
<i>Ampelopsis quinquefolia</i>	<i>Clematis jackmani</i>	<i>Hedera helix</i>
<i>Ampelopsis veitchii</i>	<i>Aristolochia siphon</i>	<i>Glycine chinensis</i>
<i>Aristolochia siphon</i>	<i>Vitis odotarisima</i>	<i>Lonicera caprifolium</i>
<i>Clematis vitalba</i>	<i>Polygonum baldschuanicum</i>	<i>Lonicera peryctimenum</i>
<i>Clematis viticella</i>	<i>Periploca graeca</i>	<i>Lonicera fuchsoides</i>
<i>Clematis jackmani</i>		<i>Lonicera brachypoda aureo-reticulata</i>
<i>Forsythia suspensa</i>		<i>Aristolochia siphon</i>
<i>Hedera</i>		<i>Tecoma radicans</i>
<i>Lonicera caprifolium</i>		<i>Clematis vitalba</i>
<i>Polygonum baldschuanicum</i>		<i>Clematis viticella</i>
<i>Rosa</i>		<i>Clematis jackmani</i>
<i>Vitis anusensis</i>		<i>Clematis paniculata</i>
<i>Vitis labrusca</i>		<i>Clematis M. Van Houtte</i>
<i>Vitis riparia</i>		<i>Clematis J. superba</i>
<i>Wistaria (Glycina)</i>		<i>Clematis Ville de Lyon</i>
		<i>Polygonum baldschuanicum</i>
		<i>Vitis odotarisima</i>
		<i>Ampelopsis quinquefolia</i>
		<i>Periploca graeca</i>

¹⁴ KYNČL, J. – KUMPÁN, J. – HNĚVKOVSKÝ, J. (1928).

¹⁵ BATĚK, L. (1922).

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ Tamtéž.

¹⁸ KYNČL, J. – KUMPÁN, J. – HNĚVKOVSKÝ, J. (1928).

¹⁹ KUMPÁN, J. (1939).

²⁰ KUMPÁN, J. (1938).

Materiál a metodika

Zhodnocení použití popínavých rostlin v zahradní a krajinářské architektuře Josefa Kumpána v období první Československé republiky si klade za cíl posoudit specifika této skupiny rostlin ve vztahu k soukromé vilové zahradě s ohledem na vymezené časové období a zaměření na tvorbu zahradního architekta. Hodnocení vychází z metod hodnocení vegetačních prvků²¹ v objektech zahradního umění.

Pro potřeby tohoto příspěvku bylo hodnoceno pouze použití pnoucích dřevin,²² tedy rostlin relativně dlouhověkých, dlouhodobě se uplatňujících v objektech zahradního umění.

Použití popínavých rostlin bylo studováno z dobových publikací dostupných v archivu knihovny Zahradnické fakulty Mendelovy univerzity v Brně, Moravské zemské knihovny v Brně a ze soukromých zdrojů. Získaná teoretická východiska byla následně ověřena a konfrontována s digitálními historickými plány, získanými z Archivu Národního zemědělského muzea v Praze.²³

Z celkového počtu 1307 kusů plánové dokumentace bylo vybráno 526 plánů a kreseb soukromých zahrad zahradního architekta Josefa Kumpána, na kterých byla následně prostudována přítomnost popínavých rostlin, analyzována charakteristika vegetačních prvků, které utvářely, a jejich uplatnění v celkové kompozici zahrady.

Tab. 2. Metodika hodnocení vegetačních prvků

	KATEGORIE HODNOCENÍ	CHARAKTERISTIKA KATEGORIE	ATRIBUTY
1. IDENTIFIKAČNÍ ÚDAJE	p. č. VP	pořadí celkové ve všech hodnocených objektech	
	p. č. NAKI	pořadové číslo v katalogu projektu NAKI	
	ID	číslo jedinečného objektu	
	název souboru (inventární číslo)	invertární číslo výkresu v databázi plánové dokumentace	
	p. č. VP v objektu	pořadí VP v objektu	
	součást VP v kompoziční skupině	vyjadřuje seskupení několika VP do kompoziční skupiny	

²¹ Vegetační prvek – základní prostorotvorná složka díla zahradní či krajinářské tvorby je určen fyziognomií (vzhledem), prostorovým uspořádáním rostlin a způsobem pěstování, PEJCHAL, M. – ŠIMEK P., 2012; ŠIMEK, P., 1998, s. 87–95.

²² Použití pnoucích růží bylo hodnoceno samostatně, viz příspěvek: ŠNAJDARKOVA, R. – KUŤKOVÁ, T. (2014), s. 7–40.

²³ Zdrojové materiály byly digitalizovány v rámci projektu Zahradně-architektonická tvorba v kontextu realizace cílů národního obrození během 1. Československé republiky (reg. č.: DF13P010VV003) Ministerstva kultury ČR a projektu OPVK – Investice do rozvoje vzdělávání – Nonverbální a jiné inovativní formy podpory ve výuce na Zahradnické fakultě v Lednici (reg. č.: CZ.1.07/2.2.00/15.0084).

2. KLASIFIKACE PRIMÁRNÍ VP	struktura VP	vyjadřuje zastoupení jedinců ve VP, z hlediska jejich počtu i pěstitelské skupiny	jednoduchý
			složený
	typ VP	vyjadřuje typologii VP	solitéra
			skupina
3. PROSTOROVÁ CHARAKTERISTIKA	přítomnost nadrostu/podrostu	vyjadřuje přítomnost dalšího VP pod/nad hodnoceným VP	nadrost
			podrost
	typ nadrostu/podrostu	specifikace nadrostu/podrostu	
	prostorové uspořádání	vyjadřuje prostorové uspořádání jedinců ve VP	bodové
			liniové
			plošné
	tvar plošných VP	vyjadřuje vnější tvar VP	pravidelný
			nepravidelný
	vnitřní členění	vyjadřuje taxonomickou skladbu jedinců ve složených či kombinovaných VP	monokulturní
			smíšené
	uspořádání R ve VP se smíšeným vnitřním členěním	vyjadřuje pravidelnost uspořádání jedinců s odlišnou taxonomickou skladbou	pravidelné
			nepravidelné
	přítomnost technického prvku	specifikuje typy TP, s nimiž jsou VP kombinovány nebo jej prostorově doplňují	altán
			besídka
			pavilon
			opěrná konstrukce
			pergola
			zeď
	účel/funkce	slovní hodnocení předpokládané funkce daného VP v objektu	oplocení
			akcent vstupu
			zakončení pohledové osy
			obvodová výsadba
			doplnění architektury vily
			doplnění prvku drobné architektury
			doprovod cestní sítě
			akcent architektonického detailu
			esteticko-architektonická funkce

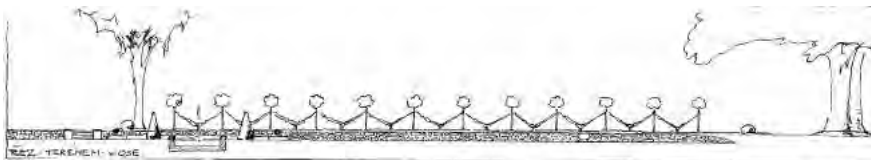
4. OSTATNÍ	Poznámka	další specifikace nad rámec hodnocených atributů	
5. TAXONOMICKÁ STRUKTURA	Rod		
	Druh		
	vnitrodruhové jednotky		

Výsledky

Popínavé rostliny se ve studovaném období nacházely téměř ve všech soukromých zahradách navržených Josefem Kumpánem. Vzhledem k charakteru jejich růstu se v objektech téměř vždy používaly v kombinaci s technickým prvkem – oplocením, besídkami, altány, pergolami, pavilony, zdmi (obvodovými, zpevňujícími, vilovými), dále obloukovými konstrukcemi nebo konstrukcemi „typu feston“.²⁴ Pokud se uplatňovaly samostatně bez technických prvků, byly to popínavé rostliny tzv. půdokryvné, vždy ve formě záhonových výsadeb, zpravidla v podrostu dřevin.

Některé technické prvky primárně sloužily k jiným účelům. Besídky, pergoly, pavilony a altány byly např. místy setkávání, s reprezentační funkcí, velmi často se nacházely v nejvýznamnějších částech zahrad, zpravidla ve formálních kompozicích, na hlavních pohledových osách z vily. Díky tomuto se na těchto vysoce reprezentativních místech uplatňovaly právě také popínavé rostliny.

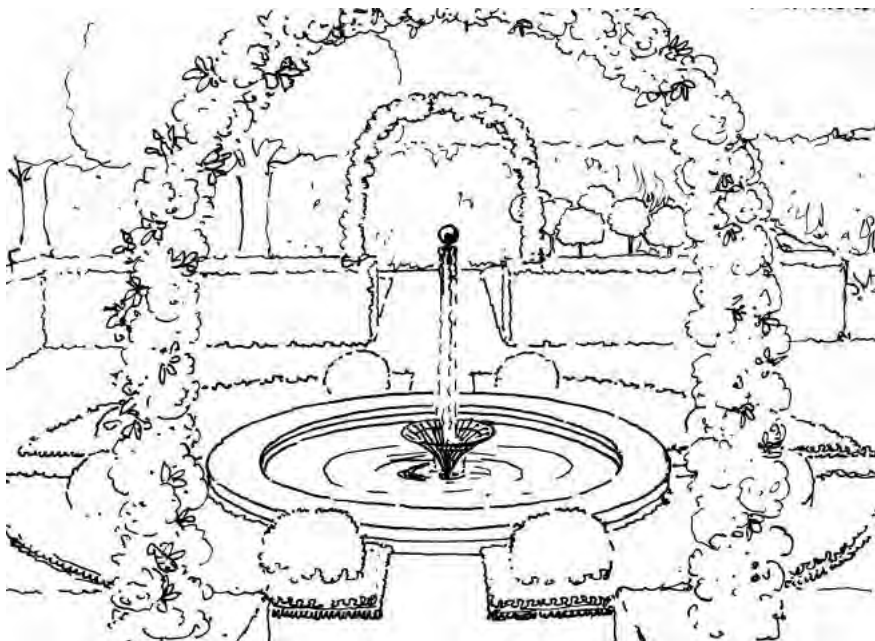
Opěrné konstrukce, které se v zahradách používaly výhradně za účelem opory popínavých rostlin, byly také velmi často situovány v reprezentativních částech zahrad, vzhledem k výrazné estetické hodnotě těchto prvků. Nejčastěji byly používány obloukové opěrné konstrukce ve formě stěn nebo podchodných loubí. Specifickou formou popínavých rostlin byly festony, které byly vždy použity s vegetačními prvky jiných pěstitelských skupin.

Obr. 2. Festony popínavých rostlin mezi kmeny vysokokmenných keřů ve stromořadí, s podrostem záhonu květin, řez.²⁵ Archiv NZM, OF Josef Kumpán, Úprava okolí zámku v Prčicích, inv. č. 1573/V/Z/1067

²⁴ Feston, běžný v malbě nebo plastickém provedení, je v architektonickém pojetí definován jako závěs z listů, květů či ovoce (HEROUT, 1994). Jeho opakováním vzniká girlanda.

²⁵ Archiv NZM, OF Josef Kumpán, Úprava okolí zámku v Prčicích, inv. č. 1573/V/Z/1067.

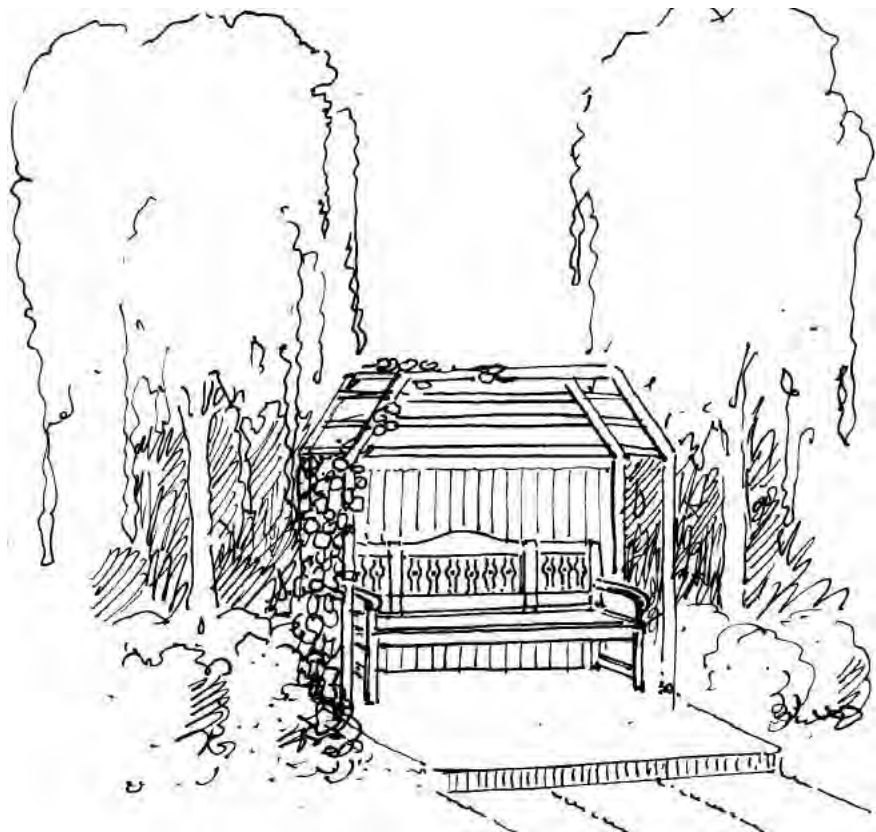
Obr. 6. Záhon popínavých rostlin v podrostu skupiny keřů listnatých, tvarovaných, akcent vodního prvku. Dále oblouková konstrukce s popínavými růžemi, perspektiva.²⁹ Archiv NZM, OF Josef Kumpán, Domácí zahrada při vile pana V. R. Doška v Horních Černošicích, inv. č. 721/V/Z/481

Nejvíce se uplatňovaly ve formě solitér a skupin nebo jako záhony a svým prostorovým uspořádáním to byly bodové, liniové i plošné vegetační prvky. Vytvářely nadrost jiným vegetačním prvkům, zejména pokud byly na opěrných konstrukcích nebo byly v podrostu vegetačních prvků ostatních pěstitelských skupin.

Složené vegetační prvky popínavých rostlin byly monokulturní nebo smíšené, odlišné druhy rostlin byly umístěny pravidelně, bodovou rytmizací. Plošné vegetační prvky pak byly formovány zpravidla do pravidelných vnějších tvarů, nejčastěji kruhu, obdélníku, čtverce. Jedinci byli ve vegetačních prvcích v pravidelném sponu.

Solitérní popínavé rostliny byly v zahradách používány velmi často. Zpravidla byly umístěny samostatně, bez nadrostu či podrostu, a uplatňovaly se zejména jako doplněk jiných dominantních prvků. Vytvářely akcent prvků drobné architektury (besídek, pergol, vodních prvků) a architektur vil nebo byly přímou dekorací těchto prvků, používaly se u oplocení, kde byly součástí obvodové

²⁹ Archiv NZM, OF Josef Kumpán, Domácí zahrada při vile pana V. R. Doška v Horních Černošicích, inv. č. 721/V/Z/481.

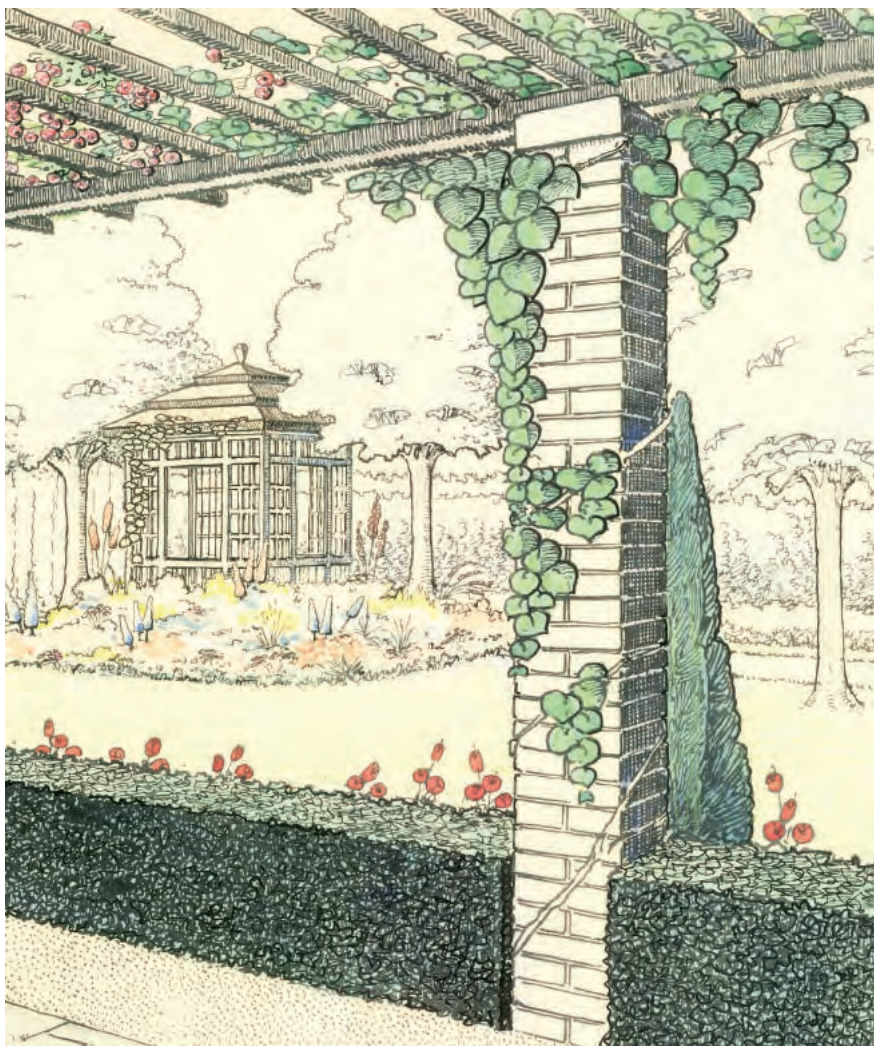

Obr. 7. Pergola se solitérní popínavou rostlinou, akcentována skupinou stromů listnatých, perspektiva.³⁰ Archiv NZM, OF Josef Kumpán, Zahrada pana O. Eiserta v Lounech, inv. č. 1573/V/Z/1067

výsadby. V prostoru se projevovaly různě, zejména s ohledem na výšku, které mohly dosáhnout, nebo kvetení, barvu či velikost květů. Často se uplatňovaly spíše jako detaily pro pohled zblízka, právě z míst posezení, z besídek, altánů, pergol, v širších pohledových vazbách nebyly příliš výrazné.

Skupiny popínavých rostlin byly výrazově dominantní oproti ostatním vegetačním prvkům popínavých rostlin. Plocha, kterou pokrývaly, měla často důležitou roli ve vertikálním měřítku. Sloužily především jako estetické akcenty k dekoraci samotných vil nebo jako prvek oddělující prostory zahrad s odlišnými funkcemi, anebo vymezovaly celé pozemky od sousedních ploch. Pohledové osy v zahradách usměrňovaly nebo jimi přímo tyto osy procházely. Nejvíce de-

³⁰ Archiv NZM, OF Josef Kumpán, Zahrada pana O. Eiserta v Lounech, inv. č. 1573/V/Z/1067.

Obr. 8. Popínavá rostlina solitérní na pergole a besídce.³¹ Archiv NZM, OF Josef Kumpán, Roleček – Dobřichovice, inv. č. 436/V/Z/284

korativní byly konstrukce typu tzv. festonů nebo obloukové opěrné konstrukce. Festony popínavých rostlin byly vždy kombinovány se stromořadími stromů či vysokokmenných keřů, které festony podporovaly, často se v podrostu festonů popínavých rostlin objevovaly také letničky či trvalky. Efekt tohoto kombinovaného společenstva tak byl význačný, vysoce dekorativní.

³¹ Archiv NZM, OF Josef Kumpán, Roleček – Dobřichovice, inv. č. 436/V/Z/284.

Z technických prvků byly nejvíce používány u oplocení, s konstrukcemi modelujícími festony, zdmi samotné vily či opěrnými obloukovými konstrukcemi. Funkce plnily zejména vzhledem k typům technických prvků, uplatňovaly se v obvodových výsadbách, dále plnily esteticko-architektonické funkce, sloužily k doplnění architektury vily, jako doprovod cestní sítě a k oddělení ploch s odlišnými funkcemi.

Popínavé rostliny byly v záhonové výsadbě používány zejména za účelem pokrytí půdy. V zahradách se nacházely méně často, spíše na okrajových plochách. Vytvářely výhradně plošné vegetační prvky zapojené, vnějšího tvaru pravidelného (kruh, obdélník, čtverec) i nepravidelného. Zpravidla se nacházely v podrostu. Z hlediska taxonomické skladby byly monokulturní i smíšené, často doplněné cibulovinami či stínomilnými trvalkami.³³ Většinou byly umístěny v blízkosti prvků drobné architektury, u kterých vytvářely akcent a plnily esteticko-architektonickou funkci v případech, že se nacházely na formálních partech, kde vytvářely okraje a plošné lemy jiným vegetačním prvkům, obvykle skupinám keřů.

Taxonomická skladba popínavých rostlin³⁴

Hedera sp., Glycina sp., Vitis odoratissima, Clematis sp., Clematis jackmanni, Clematis viticella, Clematis vitalba, Polygonum baldschuanicum, Aristolochia siphon, Vitis veitchii, Akebia quinata, Ampelopsis hederacea, Actinidia polygama aj.

Závěr

Popínavé rostliny v zahradách Josefa Kumpána byly formovány do různých typů vegetačních prvků, které se uplatňovaly v různých částech zahrad. Nejčastěji to však byly formální, reprezentativní části zahrad. Nacházely se v blízkosti vil nebo míst s vilou pohledově propojených, vzhledem k technickým prvkům, se kterými se kombinovaly. V porovnání s ostatními pěstitelskými skupinami rostlin byly používány výrazně méně, přesto byly významnou součástí kompozice zahrad Josefa Kumpána, pravděpodobně také díky rozmanitosti sortimentu i variabilitě přizpůsobování jejich růstu k různým typům technických prvků.

Prameny a literatura

BURIAN, S. (1997): Popínavé rostliny. BRIO. Praha.

CALLAUCH, D. (2000): Kletterpflanzen. 2. Aufl. Eugen Ulmer. Stuttgart.

ČERNÁ, D. (2015): Management obnovy zahrad funkcionalistických vil. Diplomová práce. Brno: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta.

³³ U záhonových výsadeb popínavých rostlin často v plánové dokumentaci chybí detailnější informace, není možné vyhodnotit určité vlastnosti těchto vegetačních prvků.

³⁴ Nejčastěji používané druhy popínavých rostlin v zahradách Josefa Kumpána.

- DUNNETT, N. – KINGSBURY, N. (2004): *Planting green roofs and living walls*. Timber Press. Portland.
- FRÝBORTOVÁ, O. (2013): Květinový detail v objektech s kulturně historickými hodnotami. Diplomová práce. Brno: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta, Ústav biotechniky zeleně.
- HEROUT, J. (1994): *Slabikář návštěvníků památek*. 3. vyd. Tvorba. Praha.
- KLENZOVÁ, T. (2013): Pěstování růží v období první republiky. Diplomová práce. Brno: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta.
- KOUTNÁ, A. (2013): Soukromá zahrada v období přelomu 19. a 20. Století. Diplomová práce. Brno: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta.
- KŘEPELKOVÁ, M. (2010): Meziválečná bytová výstavba v Brně a její zahradně-architektonické souvislosti. Disertační práce. Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta, Ústav zahradní a krajinářské architektury. Brno.
- KUČA, O. (2002): Zamyšlení nad československou meziválečnou krajinářskou architekturou. *Zahrada – Park – Krajina*. Roč. XII., č. 5, s. 3.
- KUMPÁN, J. (1920): *Novodobá zahrada. Hlavní zásady při zakládání nebo přeměňování zahrad domácích*. Praha.
- KUMPÁN, J. (1938): *Novodobé zahrady*. Praha.
- KUMPÁN, J. (1939): *Sadová úprava vesnice: zahrady na venkově: nepostradatelná příručka pro obecní úřady, okrašlovací spolky a majitele zahrad na venkově: obsahuje mimo jiné seznamy a popisy rostlin, jež se hodí k vysazování na návěs a do venkovských zahrad*. Praha.
- MÁCHA, J. (2014): Použití jehličnanů na území České republiky na konci 19. a v první polovině 20. Století. Diplomová práce. Brno: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta.
- MACHOVEC, J. (2002): Sortimenty rostlin pro sadovnickou tvorbu ve 20. a 30. letech dvacátého století. *Zahrada – Park – Krajina*. Roč. XII., č. 5, s. 17–20.
- MAREČEK, J. (1992): *Zahrada*. Noris. Praha.
- OTTOMANSKÁ, S. (2011): Použití dřevin ve vybrané etapě vývoje zahradního umění (přelom 19.–20. století na území východních Čech). Disertační práce. Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta, Ústav biotechniky zeleně. Brno.
- PACÁKOVÁ – HOŠŤÁKOVÁ, B. (1999): Významné pražské zahrady rodinných domů. In *Zahrada a město*. Praha, s. 28–31.
- PEJCHAL, M. (2014): Použití pnoucích rostlin v zahradní a krajinářské tvorbě – teze přednášky. Materiály k předmětu Použití rostlin I., Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta. Brno.
- PEJCHAL, M. – ŠIMEK P. (2012): Metodika hodnocení dřevin pro potřeby památkové péče: (koncept pro připomínkování odbornou veřejností). Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta, Lednice.
- SAPÁKOVÁ, K. (2014): Použití dřevin v zahradní a krajinářské architektuře za první republiky. Diplomová práce. Brno: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta.
- SCHUCH, T. (2015): Použití rodu *Rhododendron* L. v zahradní a krajinářské architektuře za první republiky. Diplomová práce. Brno: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta.
- SMEJKALOVÁ, K. (2013): Soukromá zahrada období funkcionalismu a její ideální podoba v současnosti. Bakalářská práce. Brno: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta, Ústav zahradní a krajinářské architektury.
- SOUČKOVÁ, M. (2000): *Pnoucí rostliny na zahradě i v bytě*. 1. vyd. Grada. Praha.

- ŠIMEK, P. (1998): Vymezení pojmu „vegetační prvek“ a jeho praktické uplatnění. In Konference k 20. výročí trvání samostatného studia oboru pro zahradní a krajinářskou tvorbu. Mendelova zemědělská a lesnická univerzita Brno. Lednice, s. 87–95.
- ŠNAJDARKOVA, R. – KUŤKOVÁ, T. (2014): Použití růží (*Rosa* sp.) v zahradní a krajinářské architektuře v období 1. Československé republiky. *Prameny a studie*, č. 54, s. 7–40.
- ŠUBR, J. (1999): Zahrada v období secese a dílo architekta Josefa Hoffmanna. In: *Zahrada a město*. Praha, s. 32–35.
- WILLIAMS, P. (1988): *Creative Climbers: Inventive Ideas for Growing Climbing Plants in Every Area of the Garden*. Conran Octopus. London.
- ZÁMEČNÍK, R. (2010): Hodnocení vývoje a kompozice historické zahrady – modelový objekt Vila Stiaszni, Brno. Diplomová práce. Brno: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta.
- ZÁMEČNÍK, R. (2012): Zahradně architektonická tvorba v meziválečném období. Diplomová práce. Brno: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta, Ústav zahradní a krajinářské architektury.
- ZDRAŽIL, K. (2014): Použití listnatých dřevin na území České republiky na konci 19. a v první polovině 20. století. Diplomová práce. Brno: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta.
- ŽALÁKOVÁ, L. (1992): Zhodnocení díla významných českých sadovníků v první polovině tohoto století. Diplomová práce. Brno: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta.

Pokyny pro autory

Tyto pokyny pro autory platí pro autory veškerých textů, které vydává Národní zemědělské muzeum s. p. o. v rámci své ediční činnosti (odborný článek, monografie, recenze, zprávy aj.). Redakce přijímá pouze původní práce vzniklé na základě badatelské činnosti autora.

Pokyny pro úpravu rukopisu

1. Příspěvky dodávejte v jednom výtisku a na označeném CD/DVD nebo zašlete elektronicky na adresu redakce: **redakce@nzm.cz** ve formátu .doc (tj. vytvořené editorem WORD). Používejte list A4, standardní styl Normal, písmo Times New Roman při zadání velikosti písma 12 bodů, řádkování 1,5, okraje 2,5. Text neformátujte! Nepoužívejte zvětšení mezer mezi odstavci ani tabulátor na jejich začátcích nebo změny proložení znaků; odstavce, titulky, podtitulky graficky neupravujte a necentrujte, neboť grafická úprava bude provedena jednotně. Tučné písmo (bold), kurzíva (italic) či podtržení v textu budou respektovány.
2. K textu článku a monografie přiložte abstrakt (do 600 znaků), klíčová slova, resumé (rozsah od 800 znaků do 5 normostran dle typu rukopisu), to vše v českém jazyce, případně v anglickém jazyce. V případě recenze je třeba připojit stručný medailonek autora (jméno, narození, vzdělání, současné zaměstnání, odborná specializace, výběr z díla – rozsah do 500 znaků).
3. Rozsah textu by neměl převýšit počet normostran dohodnutý s editorem. Rozsah textu a počet příloh může být ve výjimečných případech překročen, ale pouze po konzultaci s odpovědným redaktorem. Články do časopisu *Prameny a studie*: rozsah max. 15 NS + seznam použitých zdrojů + ev. seznam zkratek + popisky k obrázkům v samostatném souboru + seznam příloh v samostatném souboru + přílohy v samostatném souboru.
4. Za text, tabulky a grafy odpovídají autoři. Autoři jsou plně odpovědní za autorská a reprodukční práva. Rukopisy projdou recenzním řízením; konečnou úpravu rukopisu si vyhrazuje redakce (formální stránku).
5. Po vydání se poskytují autorské výtisky.
6. Odpovědný redaktor si vyhrazuje právo zásahu do textu v rámci korektur, eventuálně právo vyloučit příspěvek z důvodu odborné či jiné nedostatečnosti. Autor bude v takovém případě vyzván k nápravě. K případným změnám v textu se bude autor moci vyjádřit v rámci autorských korektur.

7. Dodržujte následující pokyny v textu:

- název příspěvku
- uvedení grantové či jiné podpory (bodovaný výstup)
- abstrakt (v rozsahu do 600 znaků)
- text (nadpisy jednotlivých kapitol, podkapitol možné)
- seznam použitých pramenů a literatury dle citační normy uvádějte na závěr textu (nečíslovaný a v abecedním pořadí)
- v případě užití zkratk v textu nutno dodat seznam zkratek
- na konci příspěvku uveďte korespondenční adresu (jméno a příjmení s tituly, název a adresa pracoviště, emailová adresa)
- typografická pravidla: po čárce a tečce používejte vždy mezeru, rozlišujte mezi pomlčkou (–) a spojovníkem (-), v případě rozmezí letopočtů, dat a stránek, používejte výhradně pomlčku bez mezer (např. 1962–1967, 22.–26. května 1964, s. 1–5): klávesová zkratka Alt + 0150; znak „%“ odděluje od číslice mezerou.

8. Příprava obrázků, tabulek, grafů a popisků

U všech obrazových příloh musí být uveden jejich zdroj, jméno autora obrazové přílohy, jedná-li se o dílo autorské (např. fotografie nebo kresba), a rovněž musí být opatřeny obsahovými popisky, případně originálním/oficiálním názvem (pokud takový existuje), jinak nebudou otištěny. U fotografií bude označení typu „fotoarchiv autora“ akceptováno pouze tehdy, pokud je autor držitelem autentického originálu. V opačném případě je povinností autora uvést originální zdroj. Ošetření případných autorských a reprodukčních práv k daným vyobrazením je povinností autorů příspěvků. Přílohy se předávají buď v elektronické podobě (e-mailem) nebo umístěné na vhodném nosiči dat, např. CD/DVD. V takovém případě je třeba jednotlivé soubory umístěné na CD/DVD přehledně a srozumitelně pojmenovat.

- obrázky dodávat v elektronické podobě jako samostatné, zřetelně označené soubory zvlášť, mimo text, a to jako soubory jpg nebo tiff
- fotografie z digitálních fotoaparátů dodávat v nejlepší možné kvalitě bez úprav
- černobílé obrázky dodávat v rozlišení minimálně 600 dpi, obrázky barevné a v odstínech šedi v rozlišení minimálně 300 dpi
- obrázky číslovat v pořadí tak, jak požadujete jejich umístění v textu; důležitý je zřetelný odkaz v textu, a to tímto způsobem: (obr. 1), (tab. 3)
- grafy a tabulky tvořit v editoru EXCEL nebo v textovém editoru WORD
- popisky k obrázkům, tabulkám a grafům dodávat zvlášť mimo text, identicky označeny k příslušnému obrázku, nejlépe číslicí, opět neformátovaný text
- za poslední větou popisky dělat tečku

9. V textu používejte následující úpravu:

Povinný poznámkový aparát k textu uvádějte pod čarou, nikoliv na konci textu. Poznámky vytvářejte pomocí funkce Poznámka pod čarou v MS Word. Každá poznámka začíná velkým písmenem a končí tečkou. Pro citace z pramenů a literatury používejte následujících pravidel a vzorů:

Citační pravidla:

- Příjmení a jméno odděluje čárkou; příjmení pište velkými písmeny. Mezi údajem o autorovi a údajem o názvu používáme čárku, autoři se oddělují pomlčkou.

- Pro citaci článku ze sborníku či kapitoly z monografie je nutné použít před údaji o zdrojové publikaci slovo „in“, za kterým následuje dvojtečka.
- Název monografie, článku ve sborníku či periodiku je oddělen čárkou.
- U monografií a sborníků vždy uvádíme místo vydání, rok vydání a odkaz na stranu, ze které citujeme (v seznamu literatury odkaz na citovanou stranu nahrazujeme rozsahem zdrojového článku ze sborníku nebo kapitoly z monografie).
- U periodik vždy píšeme rok vydání, ročník, číslo (pokud takové existují) a odkaz na stranu, ze které citujeme (v seznamu literatury odkaz na citovanou stranu nahrazujeme rozsahem zdrojového článku).
- U dokumentů z webového zdroje uvádíme příslušný hypertextový odkaz ve špičatých závorkách, k němuž připojujeme v hranatých závorkách údaj o časovém přístupu ke zdroji.
- V případech vícero po sobě jdoucích citací od stejného autora se používá velkým písmem TÝŽ, TÁŽ, TÍŽ.
- Zkrácenou formu úplného jména autora (PEKAŘ, J.) a zkratky časopisu, archivu, fondu uvádějte až po první úplné citaci, přičemž u ní je nutné uvést v závorce dále používanou zkratku: Český časopis historický (dále jen ČČH), Státní okresní archiv Náchod (dále jen SOKA Náchod). Způsob citací a zkracování musí být v celém rukopise jednotný.
- Používat zkratku srov., ne srv.

Citace archivního pramene:

Archiv, fond Název fondu, ukládací jednotka, číslo ukládací jednotky, inventární číslo (pokud takové existuje), signatura (pokud taková existuje), co nejbližší specifikace dokumentu.

Používejte přesný název archivního fondu. Můžete ho nalézt na adrese:

<<http://aplikace.mvcr.cz/archivni-fondy-cr/default.aspx>>

Příklad:

Národní archiv Praha (dále jen NA Praha), fond Úřad říšského protektora, Praha, k. č. 11, inv. č. 117/f, sign. 746, dokument z 13. května 1943.

Státní oblastní archiv v Zámrsku (dále jen SOA Zámorsk), fond Rodinný archiv Šliků, k. č. 25, inv. č. 371, sign. VII.1., Vidimus z r. 1475 o podělení Matese a Václava Šliků.

Citace v seznamu pramenů:

Národní archiv Praha, fond Úřad říšského protektora, Praha.

Státní oblastní archiv v Zámrsku, fond Rodinný archiv Šliků.

Citace monografie:

Příklad:

PEKAŘ, Josef, Bílá hora. Její příčiny a následky, Praha 1921, s. 19.

KUBŮ, Eduard – PÁTEK, Jaroslav, Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, Praha 2000, s. 167.

opakovaná citace: PEKAŘ, J., Bílá hora, c. d., s. 19.

Citace v seznamu literatury a pramenů:

PEKAŘ, Josef, Bílá hora. Její příčiny a následky, Praha: Vesmír 1921.

KUBŮ, Eduard – PÁTEK, Jaroslav, Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, Praha: Karolinum 2000.

Citace kapitoly v kolektivní monografii:

Příklad:

LOZOVIUK, Petr, Etnografie jako národní věda, in: Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a v první polovině 20. století, KAISEROVÁ, Kristina – KUNŠTÁT, Miroslav (eds.), Ústí nad Labem 2001, s. 77.

Citace v seznamu literatury:

LOZOVIUK, Petr, Etnografie jako národní věda, in: Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a v první polovině 20. století, KAISEROVÁ, Kristina – KUNŠTÁT, Miroslav (eds.), Ústí nad Labem 2001, s. 59–98.

Citace článku v periodiku:

PŘÍJMENÍ, Jméno, Název článku, Název časopisu, rok vydání, ročník, číslo, citovaná strana.

Příklad:

KUČERA, Jaroslav, Mezi Wilhelmstrasse a Thunovskou (finanční podpora Německé říše Sudetoněmecké straně v letech 1935–1938), Český časopis historický (dále jen ČČH), 1997, 95, 2, s. 399.

Citace v seznamu literatury:

KUČERA, Jaroslav, Mezi Wilhelmstrasse a Thunovskou (finanční podpora Německé říše Sudetoněmecké straně v letech 1935–1938), Český časopis historický, 1997, 95, č. 2, s. 387–410.

Citace článku ve sborníku:

PŘÍJMENÍ, Jméno, Název článku, in: Název sborníku, EDITOR, Jméno (ed.), Místo vydání rok vydání, citovaná strana.

Příklad:

KOTISOVÁ, Markéta, Patscheiderův proces, in: Opava. Sborník k dějinám města 3, Opava 2003, s. 90.

LEMBERG, Hans, Von den Deutschböhmen zu den Sudetendeutschen. Der Beitrag der Geschichtswissenschaften und Geschichtspolitik, in: Geschichtsschreibung in den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse, BRENNER, Christiane – FRANZEN, Erik – HASLINGER, Peter – LUFT, Robert (eds.), München 2006, s. 101.

Citace v seznamu literatury:

KOTISOVÁ, Markéta, Patscheiderův proces, in: Opava. Sborník k dějinám města 3, Opava: Matice Slezská 2003, s. 90–91.

LEMBERG, Hans, Von den Deutschböhmen zu den Sudetendeutschen. Der Beitrag der Geschichtswissenschaften und Geschichtspolitik, in: Geschichtsschreibung in den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse, BRENNER, Christiane – FRANZEN, Erik – HASLINGER, Peter – LUFT, Robert (eds.), München: Oldenbourg 2006, s. 95–108.

Citace akademické práce:

PŘÍJMENÍ, Jméno, Název. Údaje o typu práce. Místo vzniku: školící pracoviště rok vzniku, citovaná strana.

Příklad:

KNOTEK, Petr, Kultura jako péče o duši. Nepublikovaná diplomová práce. Praha: Katedra andragogiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy 1999, s. 53. + ev. odkaz na internetový zdroj.

Citace v seznamu literatury:

KNOTEK, Petr, Kultura jako péče o duši. Diplomová práce. Praha: Katedra andragogiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy 1999.

Citace hesla ve slovnících, lexikonech, příručkách apod.:

Příklad:

Heslo Práce: Velký sociologický slovník, II., Praha 1996, s. 824.

Citace v seznamu literatury:

Velký sociologický slovník, II., Praha: Karolinum 1996.

Zdroj na internetu:

PŘÍJMENÍ, Jméno, Název dokumentu, dostupný online: <hypertextový odkaz> [rrrr-mm-dd].

Příklad:

KOPEC, Jakub, Architektura je řeč. Daniel Libeskind v Ostravě, dostupný online: <<http://www.archiweb.cz/news.php?action=show&id=9320&type=6>> [2010-04-11].

Poslanecká sněmovna N. S. R. 1922, I. volební období, 6. zasedání, dostupný online: <http://www.psp.cz/archiv/1920ns/ps/tisky/T3808_01htm> [2009-12-11].

Příspěvky zasílejte na adresu redakce:

Redakce

Národní zemědělské muzeum, s. p. o.

Kostelní 44

170 00 Praha 7

nebo elektronicky na e-mail: redakce@nzm.cz

Redakční rada

PhDr. Jitka Balcarová, Ph.D.

Národní zemědělské muzeum, s. p. o.
Kostelní 44
170 00 Praha 7
jitka.balcarova@nzm.cz

prof. Ing. Ivana Boháčková, CSc.

Česká zemědělská univerzita Praha
Kamýčká 129
165 21 Praha 6 – Suchbátka
bohackiv@pef.czu.cz

prof. PhDr. Jana Burešová, CSc.

Katedra historie FF UP
Na Hradě 5
771 80 Olomouc
jana.buresova@upol.cz

PhDr. Pavel Douša, Ph.D.

Uměleckoprůmyslové museum v Praze
Ulice 17. listopadu
110 00 Praha 1
dousa@upm.cz

PhDr. Miloš Hořejš

Národní technické muzeum
Kostelní 42
170 00 Praha 7
milos.horejs@ntm.cz

prof. PhDr. Irena Korbelařová, Dr.

Slezská univerzita v Opavě
Filozoficko-přírodovědecká fakulta
Ústav historických věd
Masarykova třída 343/37
746 01 Opava
irena.korbelarova@fpf.slu.cz

Mgr. Lucie Kubásková

Národní zemědělské muzeum, s. p. o.
Kostelní 44
170 00 Praha 7
lucie.kubaskova@nzm.cz

prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.

Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK
nám. Jana Palacha 2
116 38 Praha 1
eduard.kubu@ff.cuni.cz

Ing. Michal Plaček, Ph.D., M.sc.

Soukromá vysoká škola ekonomická Znojmo
Studijní středisko Znojmo
Loucká 656/21
669 02 Znojmo
placek@svse.cz

doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc.

Katedra pomocných věd historických
a archivního studia
místnost č. 213 (hlavní budova FF UK)
nám. Jana Palacha 2
116 38 Praha 1
doc.sousa@seznam.cz

doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D.

Ústav evropské etnologie
FF Masarykovy univerzity
Arna Nováka 1/1
602 00 Brno
valka@phil.muni.cz

Prameny a studie 57 – autoři textů

Ing. Miroslav Čeněk

Národní zemědělské muzeum Praha

miroslav.cenek@nzm.cz

Ing. Jiří Houdek

Národní zemědělské muzeum Praha

jiri.houdek@nzm.cz

PhDr. Pavel Novák, CSc.

Národní zemědělské muzeum Praha

pavel.novak@nzm.cz

prof. PhDr. František Ochrana, DrSc.

Katedra veřejných financí VŠE Praha

frantisek.ochrana@vse.cz

Ing. Michal Plaček, Ph.D., MSc.

Soukromá vysoká škola ekonomická Znojmo

placek@svse.cz

doc. Ing. Milan Jan Půček, Ph.D.

Národní zemědělské muzeum Praha

milan.pucek@nzm.cz

doc. Dr. Ing. Alena Salašová

Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta

salasa@zf.mendelu.cz

Ing. Jozef Sedláček

Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta

jozef.sedlacek@mendelu.cz

Ing. Martin Sobotka, Ph.D.

Univerzita Pardubice, Fakulta ekonomicko-správní

Martin.Sobotka@upce.cz

Mgr. Kamila Svobodová, Ph.D.

Národní zemědělské muzeum Praha

kamila.svobodova@nzm.cz

Ing. et Ing. Romana Šnajdárková

Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta

romana.snajdarkova@mendelu.cz

Ing. Lenka Trpáková

Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta
xkulist0@node.mendelu.cz

Ing. Zdeněk Vích, CSc.

Národní zemědělské muzeum Praha
zdenek.vich@nzm.cz

Mgr. Marie Voldřichová

Národní zemědělské muzeum Praha
marie.voldrichova@nzm.cz

Ing. Roman Zámečník

Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta
zamecnik.roman@npu.cz

Prameny a studie č. 57

Redakční rada:

PhDr. Jitka Balcarová, Ph.D., prof. Ing. Ivana Boháčková, CSc., prof. PhDr. Jana Burešová, CSc.,
PhDr. Pavel Douša, Ph.D., PhDr. Miloš Hořejš, prof. PhDr. Irena Korbelářová, Dr.,
Mgr. Lucie Kubásková, prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc., Ing. Michal Plaček, Ph.D., M.sc.,
doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc., doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D.

Adresa redakce:

Národní zemědělské muzeum, s. p. o.

Kostelní 44

170 78 Praha 7

E-mail: redakce@nzm.cz

Web: <http://www.nzm.cz/prameny-a-studie/>

Recenzovali:

Ing. Radka Kněžáčková, Ph.D.

Mgr. Lucie Kubásková

prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.

Ing. Jan Navrátil, CSc.

RNDr. Jan Robovský, Ph.D.

Ing. Martin Sobotka, Ph.D.

Mgr. Antonín Šimčík

doc. Ing. Pavel Šimek, Ph.D.

doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc.

Odpovědný redaktor: PhDr. Miloš Hořejš

Jazykové korektury: Mgr. Jiří Ohlídál

Sazba a grafická úprava: akad. malířka Kateřina Řezáčová

ISSN 0862-8483

Vydalo: Národní zemědělské muzeum, s. p. o.

Tisk: tiskárna Calamarus, s. r. o., Pod Tábořem 10, Praha 9 – Hrdlořezy

Prameny a studie č. 57

2015